

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

ČZN

Review for History and Ethnography



1-2

ČASOPIS
ZA ZGODOVINO
IN NARODOPISJE

LETNIK 89
NOVA VRSTA 54

STR.
1-224

2018

Na naslovnici je gradivo iz Zbirke drobnih tiskov Enote za domoznanstvo in posebne zbirke Univerzitetne knjižnice Maribor (izbor Gabrijela Kolbič):

[ZAKLJUČEK ŠOLSKE KUHINJE...] [Slikovno gradivo], č-b fotog., stari fond ZDT

[KAJ MORAMO VEDETI O GARJAH?] [propagandno gradivo], stari fond ZDT

Revija je v polnem besedilu dostopna – *Full text sources availability*:
Sistory (<http://www.sistory.si>), EBSCOhost Historical Abstracts with Full Text, ProQuest

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Letnik 89 – Nova vrsta 54
1.–2. zvezek 2018



Review for History and Ethnography

Year 89 – New Series 54
Volume 1–2, 2018

Maribor
2018

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*

Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru – *University of Maribor
and Historical Society of Maribor*

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – *Editorial Board*

Izr. prof. dr. Marjeta Ciglencečki

Red. prof. dr. Darko Darovec

Dr. Jerneja Ferlež

Miroslava Grašič, prof.

Red. prof. dr. Marko Jesenšek

Doc. dr. Tone Ravnikar

Red. prof. dr. Franc Rozman

Dr. Vlasta Stavbar

Izr. prof. dr. Igor Žiberna

Dr. Marjan Žnidarič

Mag. dr. Theodor Domej, Avstrija

Prof. dr. Dragutin Feletar, Hrvaška

Dr. Peter Wiesflecker, Avstrija

Glavna in odgovorna urednica – *Chief and Responsible Editor*

Dr. Vlasta Stavbar

Univerza v Mariboru

Univerzitetna knjižnica Maribor

Gospeljna 10

SI – 2000 Maribor

vlasta.stavbar@um.si

Pomočnica urednice – *Editor's Assistant*

Urška Zupan

zupanur@gmail.com

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Prispevki so recenzirani. – *Authors are responsible for the scientific contents of their articles. Reprint of articles and pictures is possible only with editor's permission and source quotation. The articles have been reviewed.*

Izdano z denarno pomočjo Mestne občine Maribor in Agencije za raziskovalno dejavnost RS.
Published with financial help of the Maribor Municipality and the Slovenian Research Agency.

Kazalo – Contents

RAZPRAVE – STUDIES

- Andrej Rahten, *Krščanski demokrat in prevrat. Pogledi Jakoba Mohoriča na ustanovno dobo in politični vrh kraljeve Jugoslavije* (A Christian Democrat and the Overthrow. Jakob Mohorič's View on the Founding Era and the Political Leadership of the Yugoslav Kingdom) 5
- Oskar Habjanič, *Miselni svet barona Eduarda pl. Lannoya (1787–1853)* (Baron Eduard de Lannoy's (1787–1853) World of Thought) 23
- Franc Rozman, *Pet štajerskih generalov* (Five Styria Generals) 71
- Mirko Munda, *Franjo Pirc – pozabljeni slovenski časnikar in domoljub* (Franjo Pirc – The Forgotten Slovene Journalist and Patriot) 81
- Mateja Ratej, *Kajžarska hči Marija Prijol – hišna pomočnica Mici – meščanska gospodinja Marija Požarnik* (Crofter's Daughter Marija Prijol – Housemaid Mici – Bourgeoise Housekeeper Marija Požarnik) 103
- Jure Maček, *Razvoj obveznega šolstva na Koroškem od osvoboditve do začetka petdesetih let 20. stoletja* (The Development of Mandatory Schooling in Carinthia from the Liberation to the Beginning of the 1950s) 125
- Jan Ciglenečki, Slavko Ciglenečki, *Spiritual Adolf Hytrek in legenda o Gralovem gradu na Boču* (Priest Adolf Hytrek and the Legend of the Grail Castle on Boč) 167
- Silva Belšak, *Medmedialnost v oživelih Podobah iz sanj ob stoletnici konca prve svetovne vojne in Cankarjeve smrti* (Intermediality in the Revived *Podobe iz sanj* at the Centenary of the End of the World War I and of Cankar's Death) 195

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Andrej Rahten, *Vlasta Stavbar: Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje. Slovenska politika v habsburški monarhiji, od volilne reforme do nove države (1906–1918)* 211
- Marjan Toš, *Renato Podbersič: Jeruzalem ob Soči (Judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes)* 213
- Aleksandra Gačič, *Irena Marković: Irenej Friderik Baraga, misijonar in škof med Otavci in Očipvejci* 216
- Marjan Toš, *Božo Grafenauer: Zgodbe iz izgnanstva v Srbijo in bojev na Sremski fronti* 218

Krščanski demokrat in prevrat

Pogledi Jakoba Mohoriča na ustanovno dobo in politični vrh kraljeve Jugoslavije

Andrej Rahten*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 94(497.1):929Mohorič J.

Andrej Rahten: Krščanski demokrat in prevrat. Pogledi Jakoba Mohoriča na ustanovno dobo in politični vrh kraljeve Jugoslavije. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 89=54(2018), 1–2, str. 5–22

Članek, ki temelji večinoma na neobjavljenem spominskem gradivu, je nastal ob 130-letnici rojstva Jakoba Mohoriča (1888–1976), odvetnika in politika Slovenske ljudske stranke. Ovrednoteni so Mohoričevi pogledi na ustanovno dobo ter politični vrh Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, pri čemer so predstavljeni ključni dogodki in akterji slovenskega prehoda iz avstrijskega v jugoslovanski državni okvir.

Ključne besede: Jakob Mohorič, Aleksander Karađorđević, Anton Korošec, Jugoslavija, Slovenska ljudska stranka

1.01 Original Scientific Article
UDC 94(497.1):929Mohorič J.

Andrej Rahten: A Christian Democrat and the Overthrow. Jakob Mohorič's View on the Founding Era and the Political Leadership of the Yugoslav Kingdom. Review for History and Ethnography, Maribor 89=54(2018), 1–2, pp. 5–22

The article, which is largely based on the unpublished memoir materials, was written for the 130th birthday of Jakob Mohorič (1888–1976), a lawyer and politician of the Slovene People's Party. It evaluates Mohorič's views on the founding era and the politi-

* dr. Andrej Rahten, znanstveni svetnik ZRC SAZU in ZRS v Kopru, red. prof. na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija, andrej.rahten@um.si

cal summit of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and presents the key events and agents of the Slovene transition from the Austrian under the Yugoslav state level.

Keywords: Jakob Mohorič, Alexander Karađorđević, Anton Korošec, Yugoslavia, Slovene People's Party

Letos mineva 130 let od rojstva Jakoba Mohoriča (1888–1976), odvetnika in politika Slovenske ljudske stranke. Čeprav v političnih bojih ni sodil med njene najbolj izpostavljene predstavnike, pa je bil njegov vpliv zlasti na narodnogospodarskem področju precejšen. V tem prispevku, nastalem ob okrogli obletnici rojstva, bodo predstavljeni njegovi pogledi na ustanovitev in politični vrh kraljeve Jugoslavije. O prevratni dobi se je sicer v stoletju, ki ji je sledilo, nabralo precej spominskih zapisov, ki so tudi v zgodovinopisju že relativno dobro upoštevani. Vendar Mohoričevi pogledi na prevrat dolgo niso bili vključeni v historiografijo, razen redkih izjem. Še največ izvemo o njegovih stališčih v biografiji o Antonu Korošču izpod peresa Feliksa J. Bistra, ki pa konča pripoved s koncem habsburške monarhije.¹

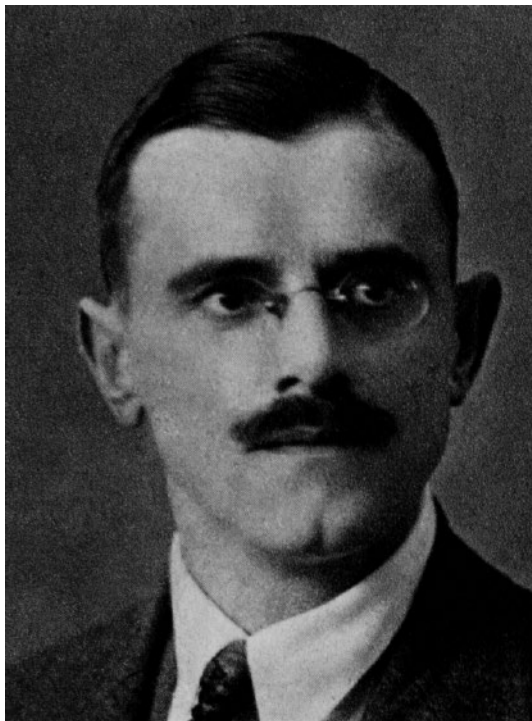
Jakob Mohorič se je rodil 27. aprila 1888 v Njivici na Gorenjskem očetu Matiji in materi Mariji.² Po kranjski gimnaziji se je odpravil študirat pravo na Dunaj, kjer je promoviral leta 1913. Kot je zapisal Avgust Pirjevec v *Slovenskem biografskem leksikonu*, je Mohoriča že kot visokošolca pritegnilo delo v časnikarstvu. Tako je sodeloval pri *Zori* in *Domoljubu*, pri katerem je v letih 1909–1912 urejal prilogo *Društvenik*. Tik pred prvo svetovno vojno je bil urednik *Narodnega gospodarja*, članki o gospodarski tematiki, predvsem o bančništvu in zadružništvu, pa so ostali njegova specialnost tudi po njej. V začetku leta 1914 je Mohorič nastopil prakso kot odvetniški pripravnik v pisarni Viljema Schweitzerja, konec junija 1915 pa je bil vpoklican v vojsko. Od konca leta 1918 je nadaljeval odvetniško pripravništvo v različnih pisarnah, dokler ni septembra 1922 odprl lastne v Ljubljani.³ Od prevrata do leta 1926 je bil član izvršilnega odbora Slovenske ljudske stranke.

Ob številnih spisih in člankih, vezanih zlasti na gospodarska vprašanja, je Mohorič zapustil tudi dva zanimiva pregleda zgodovine slovenskega katoliškega gibanja. Prvi spominski zapis ima v izvirniku naslov *Zgodovina slovenske krščanske demokracije*, avtor pa ga je pod psevdonimom Andrej Filipič objavil v dveh delih sredi šestdesetih let 20. stoletja v argentinskem *Zborniku*

¹ Osebni arhiv avtorja [dalje: OAA], Bistрово pismo avtorju, 14. 2. 2018.

² Arhiv Odvetniške zbornice v Ljubljani [dalje: AOZ], škatla 69, mapa 1945, Izpisek iz mrliške matične knjige, Ljubljana, 10. 3. 1976.

³ AOZ, škatla 69, mapa 1945, Mohoričev osebni list v Zvezi odvetniških zbornic FLRJ, št. 1196/50; potrdila Odvetniške zbornice v Ljubljani o Mohoričevem vpisu v seznam odvetnikov, 26. 9. 1945, 27. 8. 1953 in 27. 7. 1957.



Dr. Jakob Mohorič. *Ilustrirani Slovenec* 3, 1927, št. 35, 28. 8., str. 287.

Svobodne Slovenije. Objavljeno besedilo, ki se konča z razpadom habsburške monarhije, sicer skoraj v celoti sledi tipkopisu, čeprav so opazna tudi določena odstopanja.⁴ Še neobjavljeno pa je nadaljevanje omenjenega spisa, ki se je ohranilo v Mohoričevi zapuščini. Besedilu, ki je tudi glavni vir pričujočega članka, je Mohorič dal naslov *Zgodovina slovenske krščanske demokracije po I. svetovni vojni*. Zajema ustanovna leta Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, pri čemer je temeljni poudarek na dogajanjih v zvezi s združitvijo avstro-ogrskih južnih Slovanov s Srbijo.⁵

⁴ Tako je, na primer, v argentinski verziji izpuščen zadnji odstavek. Jakob Mohorič, *Zgodovina slovenske krščanske demokracije*, tipkopis, Zapuščina Jakoba Mohoriča [dalje: ZJM]. Zahvaljujem se Marjeti Mohorič in Aljoši Fercetu, ki sta mi dala na razpolago citirani tipkopis. Prim. Andrej Filipič, *Iz socialne in politične zgodovine Slovenije, I. Zbornik Svobodne Slovenije* 16 (1964), 149–167; Isti, *Iz socialne in politične zgodovine Slovenije, II. Zbornik Svobodne Slovenije* 17 (1965), 12–32.

⁵ ZJM, Jakob Mohorič, *Zgodovina slovenske krščanske demokracije po I. svetovni vojni*, tipkopis. Tudi za citirani spis se zahvaljujem Marjeti Mohorič in Aljoši Fercetu. Če ni navedeno drugače, so citati v pričujočem članku povzeti po navedenem glavnem viru.

RAZKOL MED KATOLIŠKIMI NARODNJAKI IN ZLOM HABSBUŠKE MONARHIJE

Že v študentskih letih se je Jakob Mohorič navduševal nad idejami Janeza Evangelista Kreka. Bil je eden izmed številnih katoliških narodnjakov mlajše generacije, ki so v Kreku videli glavnega vzornika. Skupaj s Krekom so delovali v takrat daleč najmočnejši stranki na Slovenskem, Vseslovenski ljudski stranki, ki je z ustanovitvijo leta 1909 povezala politične organizacije krščanskih demokratov s celotnega slovenskega etničnega ozemlja. Vodil jo je »nekronani vojvoda kranjski« Ivan Šusteršič, sicer tudi zelo vplivni voditelj slovenskih poslancev na Dunaju. Ko se je Krek na predvečer prve svetovne vojne zapletel v spor s Šusteršičem ob imenovanju slednjega za deželnega glavarja, je Mohorič podprl Kreka. Že v Bistrovi biografiji Korošca lahko preberemo, da je Mohorič kritično gledal na Šusteršičevo novo funkcijo, češ da si je slednji tako zvezal roke nasproti ministrskemu predsedniku Karlu grofu Stürkghu.⁶

Spor med najvplivnejšima prvakoma stranke takrat še ni imel globljih vzrokov, ki bi kazali na različno pojmovanje habsburškega državnega okvira, kot so kasneje za nazaj trdili nekateri Krekovi privrženci. Do habsburške dinastije je bil Mohorič sicer po prevratu zelo kritičen: »Slika apostolskega cesarja po milosti božji Franca Jožefa I., klečečega na klečalniku in zatopljenega v molitev, je bila zelo uspešno sredstvo za gojitev dinastičnega čuta pri dobrih vernikih, zlasti pri duhovščini. Duhovščina je videla v njem največjega zaščitnika katoličanstva in je v tem duhu vzgajala vernike. Tudi v našem starejšem uradništvu so vzgojili dinastični čut ne samo zvestobe, ampak dostikrat tudi prave iskrene nekritične vdanosti do cesarske hiše. V teh krogih so imeli zlasti veliko spoštovanje za nekoruptno administrativno uradništvo, ki si je v stoletjih ustvarilo priznanja vredno tradicijo, dasi so posebno mlajši narodno čuteči uradniki morali dostikrat trpeti krivico zavoljo narodnosti. Ostro izšolano oko politika in zgodovinarja pa je videlo tudi drugo podobo cesarja Franca Jožefa I. Videlo je v njem vladarja, ki je vodil vrsto vojn, o katerih se ne more reči, da so bile pravične. Končale so se zanj nesrečno, za narode pa skoraj srečno, ker je po vsaki moral njegov absolutizem nekoliko odnehati. Kot vladar ni mogel zatajiti svojega velikega nagnjenja za absolutizem. Pokazal se je kot vladar, ki ne pozna nikake hvaležnosti.«⁷

Mohorič je takšno sodbo zapisal v jugoslovanski dobi, kar pa še ne pomeni, da odraža tudi njegovo razmišljanje pred prvo svetovno vojno. Toda vojne razmere, vključno z zloglasnim vojnim absolutizmom, in pregoni Slovencev so nedvomno negativno vplivali na trdnost avstrodinastičnega čustvovanja

⁶ Bister, *Anton Korošec*, 104.

⁷ Filipič [Mohorič], *Iz socialne in politične zgodovine*, II, 20.

tudi pri slovenskem katoliškem razumništvu, zlasti pri mlajšem, ki se je zgledovalo po Kreku. Mohoriču je Krek na dan izbruha vojne menda dejal naslednje: »Sedaj so avstrijski državniki podpisali Avstriji smrtno obsodbo. Zavedati bi se morali, da je Avstrija zavoljo nerešenega narodnega vprašanja podobna sobi, v kateri se nahaja samo črvojedno trhlo pohištvo. Ako stoji to pohištvo popolnoma na miru, lahko še precej časa traja, kakor ga začneš premikati, se vse zruši.«⁸

Kljub pregonom, ki so jim bili po izbruhu prve svetovne vojne izpostavljeni tudi nekateri pomembni slovenski politiki, pa prvaki Vseslovenske ljudske stranke niso izgubili upanja, da bodo vojaški krogi vendarle doumeli pomen rešitve jugoslovanskega vprašanja. Še zlasti je v to verjel Šušteršič, ki je po Mohoričevem mnenju »svetovno vojno nekako z veseljem pozdravil in je bil od vsega početka in skoraj do konca vojne trdno prepričan, da bosta centralni sili zmagali, k večjemu v najslabšem primeru pride do poravnave.«⁹ Kot je kasneje kritično ugotavljal Mohorič, je slovenska duhovščina, zlasti starejša, »brez pomisleka sprejela vse parole vojne propagande«. Pri tem je bila menda pripravljena zamižati tudi ob pregonih duhovnikov, ki so se na Koroškem in Štajerskem znašli na udaru nemških nacionalistov in armadne samovolje: »Dinastično zvestobo, oziroma, boljše rečeno, dinastično brezpogojno vdanost, je postavila med poglavitne krščanske čednosti, ne da bi od nasprotne strani zahtevala kakšne protidajatve. Priznala je celo, da so v obmejnih krajih zagrizeni nemški šovinisti zaprli celo vrsto vnetih slovenskih katoliških duhovnikov, samo zato, ker so jih poznali kot vnete Slovence, kar je pomenilo pri njih isto kot srbofile. Vojna krivda je bila za tako misleče duhovnike izven diskusije, zato zмага gotova stvar, vojna psihoza – krepost.«¹⁰

Veliko nejevolje je »nekronani vojvoda kranjski« požel z vztrajanjem, da v vojnih razmerah ne sklicuje strankarskih gremijev. Kritike so prihajale zlasti od nekaterih poslancev dunajskega parlamentarnega kluba (Josip Gostinčar, Evgen Jarc) in mlade generacije katoliških akademikov, kamor je sodil tudi Mohorič. Krek se sicer sprva ni neposredno izpostavljal, a se je po Mohoričevem pričevanju kmalu po začetku vojne distanciral od politike deželnega glavarja: »Dr. Krek je bil sicer začasno iz aktivne politike skoraj izločen. Z dr. Šušteršičem je stike pretrgal, zato je pa s svojimi prijatelji zelo kritično motril delovanje deželnega odbora in njegovega glavarja. Njegovo mišljenje je seveda delalo velik vtis, zlasti na mladino.«¹¹

⁸ Bister, *Anton Korošec*, 142. Prim. Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič*, 356.

⁹ Rahten, *Slovenska politika*, 983–984.

¹⁰ Filipič [Mohorič], *Iz socialne in politične zgodovine*, II, 21.

¹¹ Rahten, *Slovenska politika*, 988.

Spor med Šusteršičevimi »starini« in Krekovimi »mladini«, ki jim je pripadal tudi Mohorič, se je poglobljajal. *Majniška deklaracija*, ki jo je 30. maja 1917 v dunajskem parlamentu prebral Anton Korošec, je vnesla novo dinamiko v slovensko politiko. Šusteršič jo je sicer podpisal, a se je kmalu pokazalo, da njegova zvezda ugaša. Sicer je Krek 8. oktobra 1917 umrl, a je Korošec prevzel njegovo politično dediščino in na krilih deklaracijskega gibanja hitro utrjeval svoj vpliv v stranki. »Mladini« so ustanovili svoj časopis *Jugoslovan*, ki je izhajal od novembra 1917 do julija 1918. Njegov osnovni namen je bila podpora deklaracijskemu gibanju.

Med glavnimi pisci prispevkov v *Jugoslovanu* je bil tudi Mohorič, ki se je vneto zavzemal za *Majniško deklaracijo*. 23. marca 1918 je tako v članku s pravljичnim naslovom *Jugoslovanska država in Trnuljčica* med drugim zapisal: »Živimo, delamo in napredujemo kot jugoslovanska država, naša enotna volja je naša sankcija. Nešteti podpisi za [Majniško] deklaracijo so nam več, kot soglasje madžarske gentry in nemških nacionalcov.«¹² Odmevna je bila Mohoričeva polemika s primorskim socialdemokratom Henrikom Tumo, ki si je prislužil kritiko Koroščeve skupine okoli *Jugoslovana* za svoje članke v socialdemokratskem glasilu *Der Kampf*, v katerem se je zavzemal za ohranitev velikega podonavskega prostora gospodarskega sodelovanja. Mohoriča je še posebej jezila Tumova teza, da je *Majniška deklaracija* nastala v sodelovanju z zunanjim ministrstvom: »Ali je velikansko navdušenje, ki je prevzelo ves narod od najpreprostejše deklice do celokupnega izobraženstva razen Tume, Šusteršiča ter par njunih privrženecv, tudi samo plod londonskih konferenc?«¹³ Razkol med katoliškimi narodnjaki se je končal s Šusteršičevim porazom, ki se je ob zlomu habsburške oblasti moral umakniti v tujino. Korošec in njegovi privrženici, ki jih je v odločilnem trenutku podprl ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič, pa so imeli sedaj prosto pot za državno združevanje južnih Slovanov.

ZEDINJENJE ALI PREVARA?

V uvodu svojega pregleda zgodovine slovenske krščanske demokracije po prvi svetovni vojni je Mohorič ocenil, da so Slovenci vstopili v novo državo z močno razvito kulturo: »Slovenski narod je imel v tem času že visoko kulturo, lepo literaturo, krasno upodablajočo in glasbeno umetnost, izredno razširjeno ljudsko izobrazbo z minimalnim odstotkom analfabetov. Skoraj v vsako hišo je prihajal vsaj po en politični tednik in mohorske knjige so v pretežni večini družin imele domovinsko pravico.« Toda politična realnost v

¹² *Jugoslovan*, 23. 3. 1918, 1.

¹³ *Jugoslovan*, 2. 3. 1918, 1.

času preoblikovanja meja v Srednji Evropi je bila zanje očitno prevelik izziv: »Zelo pa je manjkalo za nove potrebe diplomatov s prakso in mednarodnim poznanstvom. Ne le da slovenski narod ni imel prijateljev med drugimi narodi, imel je med njimi zelo nevarne sovražnike. Italijani so reflektirali na najmanj eno tretjino slovenskega ozemlja, najrajši bi bili pa segli do Save, ostalo ozemlje so si lastili Nemci.«

V takšnih razmerah se je tudi večina katoliških narodnjakov želela opreti na Kraljevino Srbijo, ki je bila po prvi svetovni vojni del zmagovitega tabora. Mohorič se je sicer zavedal nuje tovrstnega povezovanja in ga je ob prevratu tudi podpiral, toda po vstopu v novo državo je bil do srbske politične elite precej kritičen. Še zlasti je to veljalo za dolgoletnega ministrskega predsednika Nikolo Pašića, ki je bil ob prestolonasledniku Aleksandru Karađorđeviću nedvomno ključna srbska osebnost v ustanovni dobi nove države. Po Mohoričevem mnenju je bil Pašić nekakšna slabša verzija Bismarcka, ki mu sicer ni odrekal vztrajnosti in delavnosti, a mu je hkrati očital preveliko mero ignorance in verolomnosti: »V začetku prve svetovne vojne Pašić samostojnega zunanjepolitičnega koncepta ni imel, slepo je prevzemal koncept ruskega carizma. Po zlomu carizma je vodil zunanjo politiko po vodilu 'kakor kane'. Dne 20. 7. 1917 je podpisal Krfski pakt, v Ženevi je podpisal z dr. Korošcem Ženevski pakt, obakrat s pridržkom v mislih, da ju ne bo držal. V borbi za ustavo je imel samo dvoje pred očmi, da ustreže v vsem prestolonasledniku Aleksandru in da stori vse, kar je mogoče, za okrepitev radikalne stranke.«

Nekoliko prizanesljivejši je bil Mohorič v svojih sodbah do Stojana Protića, dolgo časa drugega najpomembnejšega politika Narodne radikalne stranke. Protić se je sicer ob ustanovitvi Jugoslavije dobro dopolnjeval s Pašićem, kar se je videlo najboljše ob aferi z *Ženevskim sporazumom* novembra 1918, ko sta skupaj za nos potegnili (takrat še naivnega) Korošca ter pokopala prvi formalni dogovor med južnimi Slovani habsburške monarhije in Srbijo. Toda Protić je kmalu spoznal, da so potrebne tudi določene koncesije pri urejanju odnosov med narodi, zato se je začel zavzemati za decentralizacijo. A kot je resignirano ugotovil Mohorič, Pašić svojeglavosti svojega nekdanjega zaveznika ni dopuščal: »Dobro merilo za politično zrelost srbskih politikov je bilo, da si [Protić] ni mogel pridobiti somišljenikov za svoj načrt in da ga je po prvih volitvah spravil Pašić celo ob mandat.«

Ljuba Davidović, voditelj demokratov, druge najmočnejše srbske stranke, se je zdel Mohoriču simpatičen. A je storil usodno napako, ko »je po ponesrečeni strankarski grupaciji prišel v klešče Svetozarja Pribićevića«, nekdanjega voditelja Hrvaško-srbske koalicije, ki je velik del »prečanskih« Srbov in Hrvatov popeljal iz habsburške monarhije. Mohorič ga je označil kar za »Mefista Aleksandrove Jugoslavije«. Kot podpredsednik Narodnega veča Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu je Pribićević dobro izkoristil odsotnost

Korošca, ki so ga zadržala pogajanja v Ženevi, za uresničevanje svojih načrtov o čimprejšnji združitvi s Srbijo.¹⁴ Pribičević je našel zvestega zaveznika v tajniku Narodnega veča SHS Albertu Kramerju in drugih slovenskih liberalnih politikih. Slednji so začeli pritiskati na voditelje Vseslovenske ljudske stranke, da je treba zlasti iz zunanjepolitičnih razlogov pohiteti z združitvijo, kar bi Aleksandru omogočilo, da bi v imenu skupne države zastopal v pogajanjih z Antanto glede meja z Avstrijo in Italijo tudi slovenske nacionalne interese. A katoliški narodnjaki so želeli počakati s sprejemanjem pomembnih odločitev pri določanju jugoslovanske državne ureditve vsaj toliko časa, da se iz tujine vrne Korošec.

Pribičević je medtem na svojo roko sprejel odločitev, da bo delegacija Narodnega veča SHS že dopoldne 27. novembra odpotovala v Beograd na razglasitev združitve s Kraljevino Srbijo. Od slovenskih delegatov je za ta Pribičevićev zviti maneuver pravi čas izvedel samo liberalec Kramer, ki pa seveda ni imel nobenega razloga, da bi o tem obvestil katoliške narodnjake in socialdemokrate. V Ljubljani so tako za nameravani odhod delegacije izvedeli šele, ko se je že vkrcavala na posebni vlak na zagrebški železniški postaji. Na hitro so organizirali delegacijo, ki so jo sestavljali Janko Brejc, Izidor Cankar, Josip Puntar in Anton Kristan. Delegati so se z avtomobili odpeljali v Zagreb, toda posebni vlak so zamudili. Kljub temu so se nekako uspeli prebiti do nove prestolnice po železnici še pravočasno, da so lahko 30. novembra sodelovali v razpravi o adresi Narodnega veča SHS za regenta.¹⁵ Kot je znano, je bil Korošec takrat še vedno na poti iz tujine, hrvaški tribun Stjepan Radić pa v Beograd sploh ni odpotoval.

1. decembra 1918 je bil naposled izpeljan svečani akt ustanovitve Kraljevine SHS, ki pa se Mohoriču ni ohranil v lepem spominu: »Združitev treh bratskih narodov se je izvršila brez predsednika večinske stranke Hrvatov, poskus izriniti predstavnike slovenske večine se je po njihovi prizadevnosti ponesrečil, vendar se jim je slovesnost primerno zagrenila. Najmanj lepotna napaka je bila vsekakor odsotnost dr. Korošca, ki je ni sam zakrivil. Regent prestolonaslednik se je pa pri prvem slovesnem nastopu pred predstavniki treh bratskih narodov prvič slovesno zlagal.« Mohorič je s tem ciljaj na Aleksandrovo zavrnitev usklajene liste članov prve skupne vlade, ki je kralj ni želel podpreti, ker je takrat ravno kuhal trmo zaradi Pašića. Način ustanovitve nove države po metodah, ki so se Mohoriču zdele »neiskrene in za združevanje bratskih narodov nepriemerne«, je že nakazoval, kaj čaka državo v prihodnosti.

Mohorič ni bil edini krščanski demokrat, ki so ga presenečale oblastne metode srbskih kolegov. Najprej so Slovenci doživeli šok ob opazovanju razmer

¹⁴ Prim. Engelsfeld, *Prvi parlament*, 13.

¹⁵ Prepeluh, *Pripombe*, 183; Zečević, *Slovenska ljudska stranka*, 178.

v Makedoniji, srbski osvojitvi iz balkanskih vojn: »V Makedoniji ni bilo niti najmanjše svobode, srbski uradniki in orožniki so vršili najkrvoločnejši pritisk. Srbi so nastopali ne kot bratski osvoboditelji, ampak kot neizprosni okupatorji.« Toda razmere v »Južni Srbiji« niso bile edino, kar je slovenskim politikom po Mohoričevem mnenju odprlo oči: »Druga stvar, ki se je slovenskim politikom zdela zelo čudna, je bila ta, da so Srbi, ki so v treh vojnah toliko žrtvovali za državo, sedaj zelo neženirano kazali prepričanje, da morajo sedaj, ko so njihove žrtve dosegle uspeh, od države prejemati koristi. Elementi z nižjo kulturo so šli celo tako daleč, da so zastopali stališče, da so Srbijanci pravzaprav osvobodili avstrijske južne Slované in da upravičeno pričakujejo od njih odkupnino za osvoboditev.« Ta miselnost se je po Mohoričevem pričevanju nato odražala tudi pri kadrovanju v državni upravi: »Srbi so imeli nekoliko uradnikov, ki so imeli v diplomatski službi dobro prakso, takih strokovnjakov je Jugoslovanom iz Avstrije manjkalo, zato so pa imeli uradnike, ki so imeli prakso na najvišjih mestih v državnem aparatu kulturne velesile, dočim so srbski uradniki imeli samo upravno prakso v mali predvojni Srbiji.« Koristno bi verjetno bilo, če bi bili slovenski in hrvaški uradniki bolj vključeni v povečani državni aparat, kar pa se ni zgodilo: »To so srbski uradniki sebično preprečili z nezaupanjem in diskriminacijo, sicer bi bil pa centralizem še škodljivejši, ako bi ga bili izvajali zares sposobni in dobro izvežbani uradniki.«

Poleg notranjepolitičnih kriz so Kraljevino SHS pogosto pretresala tudi zunanjepolitična razočaranja. Najbolj so bili že v prvih letih državnega obstoja s koroškim plebiscitom in *Rapalsko pogodbo* prizadeti prav Slovenci. O porazu na Koroškem je pisal tudi Mohorič in ga poimenoval kot »najbolj žalostno poglavje v zgodovini slovenske narodne vlade«. Za pariško mirovno konferenco pa je ugotovil, da se je zaradi italijanskega nasprotovanja »dalo doseči samo malenkosti«. Ob tem je Mohorič citiral Korošca: »Nobeno mače ne bo zajavkalo, če ves slovenski narod izgine s površine zemlje.« Spričo ozemeljskih izgub je končno tudi Vseslovenska ljudska stranka iz svojega imena morala izpustiti besedico »vse«.

»VITEŠKI KRALJ« ALI DIKTATOR?

Tudi po prevratu je bil Mohorič zelo aktiven v politiki. Še zlasti se je sprva angažiral znotraj Jugoslovanske kmetske zveze, stanovske organizacije v orbiti Slovenske ljudske stranke. Ob ustanovitvi zveze v začetku maja 1919 je bil imenovan za njenega tajnika.¹⁶ Mohorič si je prislužil med drugim tudi Jegličevo pohvalo, ki je zanj in nekatere druge »naše inteligente« ugotavljal,

¹⁶ *Slovenec*, 6. 5. 1919, 1.

da »so izredno požrtvovalni«. Pri tem je škof cenil to, da so agitirali iz prepričanja, ne da bi v zameno pričakovali kakšne osebne koristi: »Vsako nedeljo hodijo po deželi agitirat. Samo potni stroški se jim povrnejo. Hvala Bogu, da jih imamo.« Jegliču se je zdelo zanimivo, da so večkrat povabili na sestanke samo duhovnike. Pozorni Jeglič pa je opazil tudi, da so se srečanji udeleževali »predvsem duhovni starini«. ¹⁷

Po Mohoričevem mnenju je bila prav zasluga Vseslovenske ljudske stranke, da je bil ob prevratu »v bistvu premagan kranjsko-štajerski-primorski partikularizem in zavest samostojnega političnega naroda se je globoko vkoreninila med ljudstvom«. Toda v novi državi je kmalu opazil »čudno razliko« v odnosih do drugih narodov, ki ga je zelo motila: »Slovenska inteligenca je kazala napram hrvatski, zlasti pa napram srbski inteligenci nekak občutek manjvrednosti, naši kmetje in delavci pa so se vračali od prvih srečanji z južnjaki z nasprotnim občutkom. Ta občutek manjvrednosti je pri nas popolnoma izmaličil jugoslovansko idejo.«

Pokazalo se je, da tudi »narodna« dinastija Karađođevićev ne more preseči omenjenih razlik. Aleksander kljub načelni jugoslovanski drži pogosto le ni mogel skrivati, če parafraziramo znano izjavo Franca Jožefa, da je vendar srbski knez. A za razliko od Korošca, ki je bil pripravljen ob Aleksandrovih potezah večkrat zamižati vsaj na eno oko, je bil Mohorič do vladarja zelo kritičen. Sicer mu je priznaval, da je bil že kot prestolonaslednik »visoko nad vsemi srbskimi političnimi prvaki«. Ob koncu prve svetovne vojne je »blestel kot pravljčni princ«, ki je užival spoštovanje tako doma kot v tujini. Toda hkrati je v svojem spominskem zapisu Mohorič ugotavljal, da je bil Aleksander »brez vsake teoretične in praktične izobrazbe v vladarski umetnosti, in, kar je še slabše, tega se ni niti malo zavedal«. Njegov politični program je menda »obsegal eno samo točko: diktaturo«. Ker je večina slovenskih in hrvaških politikov pričakovala, da bodo v novi državi prevladale demokratične vrednote, je bil kralj iz dinastije Karađođevićev v tem pogledu zanje precejšnje razočaranje: »Za demokracijo je imel samo zaničevanje, nekoč je rekel, da je demokracija samo za stare babe. Ker je bilo pri Hrvatih in Slovencih tako malo smisla za diktaturo, se je resno ukvarjal z idejo amputacije. Najprej jo je uporabljal kot strašilo, dal pa je čisto jasno razumeti, da bi se tudi resnice ne ustrašil. Ker je diktatura nezdržljiva z avtonomijo in prav posebno s federacijo, je bil neizprosno centralist.« Po Mohoričevem mnenju so številni predvidevali, da bo Aleksander nadaljeval demokratično tradicijo svojega očeta, kralja Petra, a so se ušteli: »Kmalu se je pokazalo, da je bolj vnuk črnogorskega kralja Nikite kakor sin kralja Petra. Po tem je podedoval ne samo diktatorsko slo, ampak tudi njegovo grabežljivost. Potem je imel še skrajno nesrečno vzgojo; njegov

¹⁷ Jegličev dnevnik, 793.

oče ga je namreč poslal v šolo v paževski kor na petrograjski dvor. V tej šoli ni mogel dobiti demokratičnega čuta in prepričanja.«

Ker je imel kralj nasvete svetovalcev »za zoprno nadležnost«, je tudi Korošca, ki mu je znal večkrat dobro svetovati, baje »temeljito mrzil«. Mohorič ju je takole primerjal: »Aleksander, v petrograjski paževski šoli vzgojeni diktator in srednjeevropsko izšolan parlamentarec se težko ujameta. Dr. Korošec je kot izvršitelj majniške deklaracije in nesporni politični voditelj imel veliko avtoriteto, Aleksandru je bila vsaka avtoriteta, ki ni izviralala iz njegove milosti, neznosna.« Novi jugoslovanski vladar se je rad slikal v uniformi, v kateri se je bolje počutil kot v civilu (vsaj po tem se ni razlikoval od Habsburžanov). Toda hvaležnost do vojske, ki mu je stala ob strani, ni bila njegova lastnost: »Aleksandrovi generali so izvojevali krasne zmage, levji delež slave je on požel. /.../ Generale, ki so mu pridobili vojno slavo, je po vrsti izganjal v puščavo, kakor pravijo Angleži, umirali so pozabljeni na svojih domovih, pač pa se je rad družil s salonskimi generali belorukci, ki za nasvete niso prihajali v poštev. Cenil jih je predvsem zato, ker so imeli vso avtoriteto samo po njegovi milosti brez lastnih zaslug.«

Po Mohoričevem mnenju je imel Aleksander po drugi strani dovolj karizme, da je znal pridobivati ljudi na svojo stran. A javnost marsičesa o njem ni vedela: »Bil je pa silno razburljive in togotne narave in večkrat se je tako razburil, da je pozabil na svoje kraljevsko dostojanstvo. V svoji pohlepnosti po bogastvu si je dal izglasovati od ustrežljivih politikov najvišjo civilno listo med vsemi vladarji in celo tako netakten je bil, da je zahteval polovico svoje plače v švicarskih frankih. V nekaj letih je toliko nagrabil, da je postal iz nemaniča eden največjih bogatašev med vladarji Evrope. Dal se je zaplesti v nekatere naravnost umazane policijske afere.«¹⁸

Mohorič je menil, da je prav kraljeva oblastna narava v veliki meri vplivala na nenehne politične krize v državi: »Z vladami, skupščino in političnimi strankami je delal tako, kakor dela z igračami objestni paglavec, ki ima tem večji užitek, čim več jih razbije. Od 23 vladnih kriz, ki so bile med njegovim vladanjem, sta imeli dve vzrok v skupščini, vse druge pri kralju. Ko je prišel

¹⁸ Tudi pri drugih sodobnikih najdemo ostre ocene Aleksandrove vloge pri vodenju države. Najbolj znana je izpod peresa Svetozarja Pribičevića, a zanimiva je tudi tista, ki jo je v svojih spominih na diktaturo podal srbski politik in zdravnik Dragoslav Smiljanić: »Stranke plešejo tako, kot jim igra nevidna dvorna piščalka. Strankini ljudje se plazijo, kamor jih vlečejo nevidne niti. Te nevidne niti drži nevidna roka z dvora. Nanje so privezani vsi dejavniki javnega in političnega življenja. To je raj čarovnic, iz katerega so prihajali na površje različni nepričakovani predsedniki vlad in ministri. /.../ Dvor je središče politike, korupcije in ropanja. Kralj je milijarder. Iz tega podzemlja javnega in političnega življenja je izbruhnila šestega januarja cela garnitura diktatorske vlade.« Kulundžić, *Politika*, 35.

do prepričanja, da je s svojim dragim igračkanjem skupščino in stranke dovolj diskreditiral, je cinično prelomil svojo kraljevsko prisego.«

6. januarja 1929 je Aleksander naposled storil korak, ki so ga poznavalci njegove politike že dolgo pričakovali – razglasil je diktaturo. Če je bila slovenska narodnost ob ustanovitvi nove države degradirana na »plemensko ime« v troedini naciji, sedaj niti to ni bilo več dovoljeno. Prepovedana je bila Slovenska ljudska stranka, z ustanovitvijo Sokola Kraljevine Jugoslavije pa je bilo konec tudi Slovenske orlovske zveze. Jeglič je 7. decembra 1929 v dnevniku takole strnil krivice, ki so doletele katoliške narodnjake: »Po kraljevini šumi, da bodo še mnoga druga društva razpuščena. Strašen terorizem! Utegne priti čas, da bomo škofje morali zoper take krivice javno nastopiti. Je hudo: časopisi morajo molčati ali tako pisati, kakor naroča vlada. Govoriti ne smeš nič. Koj pride kazen.« Katoliški razumniki so bili na nogah. Med drugim sta se pri Jegliču oglasila Marko Natlačen in Mohorič: »Po vsej deželi vlada razburjenost. Pripravljeni so [na] eventualni kulturni boj, ako morajo pričakovati, da bo episkopat za njimi in rimska stolica.«¹⁹ Po sprejemu *Slovenske deklaracije* v začetku leta 1933 so se številni politiki prepovedane stranke znašli na udaru režima. V internacijo je kralj poslal celo Korošca.

Po marsejskem atentatu so Aleksandra na predlog predsednika senata Ljubomirja Tomašiča razglasili za »viteškega kralja zedinitelja«, čeprav po Mohoričevem mnenju ni bil ne eno ne drugo: »Za svojega očeta na smrtni postelji se ni zmenil. Bratu Juriju je obljubil generalski čin in dohodke. Da si je dohodke prihranil, ga je dal kot slaboumnega internirati. Titova vlada se je pokazala bolj viteško in mu je priznala primerne prihodke.« Komaj kaj bolje od članov družine pa je po Mohoričevem mnenju kralj obravnaval sodelavce iz političnih krogov: »Vodilni politiki, ki so mu bili naravnost pregrešno uslužni, so prejeli od njega tako zahvalo, da je Pašić po avdienci pri njem od razburjenja umrl, Svetozar Pribičević je bil srečen, da mu je ušel na Česko, dr. Korošec je bil ob njegovi smrti interniran na Rabu [pravilno: na Hvaru], dr. Žerjava je med avdienco tako nahrulil, da se je tuberkulozen, kakor je bil, zgrudil, kar je kralja tako prestrašilo, da je spremenil ton. Kakšen zedinitelj je bil, se je pokazalo, ko je Jugoslavija takoj po pričetku druge svetovne vojne razpadla.«²⁰

¹⁹ Jegličev dnevnik, 1033.

²⁰ O Kramarjevi nesrečni avdienci, do katere je prišlo po atentatu na Stjepana Radića, je podrobno pisal že Pribičević. 9. julija 1928 je namreč Aleksander Pribičeviću dejal, da bi se bilo najbolje ločiti od Hrvatov. S tem, kar naj bi ostalo, bi vsaj imeli »močno državo«. Ko je Pribičević o tem obvestil svojega strankarskega kolega Gregorja Žerjava, sicer enega od najbolj zaslužnih slovenskih politikov za ustanovitev Kraljevine SHS, je bil slednji »ves potr in nesrečen«. Pribičevića je vprašal, ali ima kaj proti, če bi odšel osebno do kralja, da ga prepriča, naj odstopi od amputacije. 11. julija je bil Žerjav sprejet v avdienco. Kralj mu je takoj začel razlagati svojo tezo o ločitvi Srbov in Hrvatov. V Žerjavu je menda »vse

Po Aleksandrovem umoru so se po Mohoričevem mnenju neupravičeno dogajale »naravnost orgije«, ki so se mu zdele pretirane: »Gladko so si izmislili, da so bile njegove zadnje besede: 'Čuvajte Jugoslavijo!' Vsepovsod so mu postavljali spomenike in pri odkrivanju točili krokodilske solze, med njimi taki, ki so takoj pri prevratu sprejemali ministerske stolce v Titovi vladi. Na začudeno vprašanje, kako je bilo to mogoče, je bil samo ta odgovor, da so vodili kor kričačev številni korupcionisti, ki so videli v njem svojega človeka, ali še več, svojega zaščitnika, nekak simbol. V očeh zdravega ljudstva pa so te orgije temeljito pokopale monarhično in dinastično misel.«

OD PRIVRŽENCA DO KRITIKA KOROŠČEVE POLITIKE

Mohorič si je z leti znotraj stranke ustvaril velik ugled. Tako lahko v Jegličevem dnevniku preberemo, na primer, kako je v začetku novembra 1925 pomagal pri zgladitvi spora med župnikom v Škofji Loki Janezom Arnejcem in člani stranke.²¹ Poleg delovanja v Jugoslovanski kmetski zvezi je nakopičil precej funkcij tudi v drugih organizacijah pod okriljem stranke. Bil je med drugim predsednik Prosvetne zveze, podpredsednik Gospodarske zveze in član načelstva Zadružne zveze. Mohoričeva vloga med starešinstvom se je krepila, toda sčasoma si je tudi sam nakopal kritike iz vrst mlajših akademikov. Slednji so menili in z njimi se je strinjal tudi Jeglič, da so Mohorič in nekateri drugi starešine »preveč oblastni«. V to skupino so poleg Mohoriča po Jegličevem mnenju sodili tudi Bogumil Remec, Jože Basaj in Mirko Božič. Škofa je motilo zlasti, da so finančne ustanove stranke »vse v rokah istih gospodov«. 24. februarja 1926 je v svojem dnevniku celo ugotovil: »To je korupcija in to bi se moralo razčistiti, in sicer čim prej.«²²

Kot je razvidno iz njegovih spominov, je Mohorič sčasoma postal oster kritik ravnanja šefa stranke Korošca. V ustanovni dobi jugoslovanske države je sicer odločno podpiral Koroščevo usmeritev. Tako ju je bilo večkrat mogoče

kipelo«. Čeprav je bil po navadi bolj mirnega značaja, se ni mogel zadržati: »Veličanstvo, iz vsega tega vidim en sam izhod, in to je vaša abdikacija. Kolikor vem, ste v celotni zgodovini vi edini kralj, ki želi zmanjšati svojo državo.« Kralj je prebledel. Skočil je s stola in zakričal: »Marš napolje!« Ob tem kriku pa se je še bolj blede Žerjav menda začel tresti in se je le stežka začel dvigati iz fotelja. Bolehal je namreč za tuberkulozo (leto kasneje je umrl), zato se je kralj resno ustrašil za njegovo zdravje. Spomnil se je, da je legendarni premier Nikola Pašić tudi umrl le nekaj ur po avdienci, kar je povzročilo številne govoriče. Če bi se sedaj podobno zgodilo Žerjavu, bi bil gotovo velik škandal. Kralj je poskušal potolažiti šokiranega Žerjava, češ da ni mislil resno, nato pa je pozvonil, naj prinesejo čaj. Pribičević, *Diktatura*, 72.

²¹ Jegličev dnevnik, 933–934.

²² Jegličev dnevnik, 942 in 944.

videti, kako nastopata skupaj na strankarskih shodih.²³ Mohorič je Korošču priznaval velike zasluge ob prevratu, saj je na čelu deklaracijskega gibanja »vstopil v Jugoslavijo z gloriolo, ki je obenem ožarjala slovenski narod in je v prvi dobi Aleksandrove Jugoslavije precej vplivala na stališče dvora in srbske čaršije do slovenske politike«. Mohorič tudi ni dvomil v iskrenost Koroščevega jugoslovanskega prepričanja: »Edini kapital, ki so ga imeli po prvi svetovni vojni Slovenci za politični trg, je bila majniška deklaracija, pa še to so skušali slovenski centralisti kolikor mogoče razvrednotiti. Vse to je dr. Korošca, ki je bil iz Prlekije – Vrazove deželice – in iskren propagator majniške deklaracije, potrdilo o tem, da je zavzel napram Jugoslaviji stališče, kakor ga izraža znani angleški politični izrek: Right or wrong, my country – prav ali narobe, moja domovina. To je bila odločilna smernica za vse dr. Koroščevo politično delo v Jugoslaviji.« Res je Korošec dobri dve desetletji kasneje, na predvečer druge svetovne vojne, v pogovoru z mladim privržencem iz uredništva časnika *Slovenec* Rudo Jurčecem razmišljal še vedno enako: »Najslabša Jugoslavija je za Slovence najboljša rešitev. Izbire nimamo.«²⁴

Po Mohoričevem mnenju je Korošec »podedoval po dr. Kreku vso popularnost«. Že Bister pa je opozoril na Mohoričevo poudarjanje razlik med pojmovanjem demokracije pri Kreku in Korošču. Če se je Krek vidno veselil ugovorov zlasti mlajših ljudi, Korošec ni bil navdušen nad nasprotnimi mnenji.²⁵ Krek naj bi bil po Mohoričevem prepričanju do smrti iskren demokrat, kar pa za njegovega političnega dediča naj ne bi veljalo: »Dr. Korošec je bil gospod, ves gospod od pete do temena, kakor da ni bil rojen v kmečki hiši ampak v kakem plemiškem dvorcu. Zato je bila demokratičnost pravzaprav proti njegovi naravi, vendar je bil do nastopa nacizma in fašizma v politiki pošten demokrat, dasi mu demokracija ni bila ravno srčna zadeva. Takrat pa je zavoljo obotavljajočega nastopanja zapadnih demokracij nad demokracijo obupal, izrekel je misel, da se je preživela.«

Mohorič je Korošču zameril, da je bil domnevno preveč ustrežljiv do Aleksandra. Med drugim ga je zmotilo Koroščevo »hlapčevsko« ravnanje ob uvedbi banovin, ko ga je kralj pozval, naj pove svoje mnenje o osnutku upravne razdelitve države. Takrat je menda Korošec »na kratko odgovoril, da osnutka sploh ne bo pogledal, ker kar kralj naredi, je gotovo dobro«. Pozneje se je izkazalo, da je Dravska banovina po tem osnutku ostala brez Črnomlja, dobila pa je Čabar. Bilanca sodelovanja s kraljem je bila po Mohoričevem mnenju Korošču precej v škodo, kralj pa ni znal ceniti njegovih nasvetov. Korošec je bil namreč tisti, ki je v času sprejemanja prve ustave »preokrenil v

²³ Jegličev dnevnik, 806.

²⁴ Jurčec, *Skozi luči in sence*, III, 293.

²⁵ Bister, *Anton Korošec*, 267.

svoji stranki republikansko miselnost in pridobil svoje somišljenike za lojalne privržence dinastije«. Največjo uslugo pa je kralju naredil po atentatu na Stjepana Radića, ko je poleti 1928 prevzel vodenje vlade: »Po mesarjenju Puniše Račića se je žrtvoval – kar je bila največja napaka v vsej njegovi politični karieri – da je prevzel ministrsko predsedstvo, vendar je dočakal kraljevo smrt v konfinaciji. Viteškemu kralju je bila hvaležnost neznano čustvo.«

Tudi po Aleksandrovi smrti je Mohorič nasprotoval Koroščevemu sodelovanju v vladi. Priznaval je sicer, da je v povezavi s knezom Pavlom in srbskim prvakom Milanom Stojadinovićem Korošec izpeljal »največjo taktično mojstrovino«, ko je soustanovil Jugoslovansko radikalno zajednico. Toda Mohoriču se je le zdelo, da je preveč pragmatična politika za stranko na dolgi rok škodljiva. Koroščevi uspehi ga niso prepričali, čeprav mu je priznaval določene rezultate pri obrambi slovenske avtonomije: »Dr. Korošec je opustil togo stališče načelnosti, kar je vodilo v ulico brez izhoda, zato si je izgovoril tak način izvajanja tega programa, ki mu je nudil obilo prilike za laviranje in taktiziranje. /.../ Zato, da se je poklonil maliku narodnega edinstva in ga praktično prevzel na dolg počak, je dr. Korošec dobil na voljo provinco Slovenijo, da je lahko brez priziva svobodno razpolagal z njo, lahko je po mili volji nastavljal prokonzula in propretorje, to je bana in vodilne uradnike.«

Mohorič sicer ni bil edini, ki je nasprotoval Koroščevemu ponovnemu vstopu v vlado. Proti so bili sprva tudi nekateri drugi vplivni politiki, med njimi Fran Kulovec, Marko Natlačen in Anton Breclj. A prva dva sta si premislila: Natlačen je postal ban Dravske banovine, Kulovec pa je po Koroščevi smrti celo nasledil umrlega šefa. Mohorič in Breclj sta z manjšo skupino somišljenikov ustanovila »staro« Slovenko ljudsko stranko, ki se ni vključila v Jugoslovansko radikalno zajednico. Se je pa po napadu Sil Osi na Jugoslavijo pridružila Osvobodilni fronti, kjer pa je bila obsojena na nepomembnost. To je sicer veljalo tudi za ostale »periferne« in »gosposke« skupine, kot so jih v svojem stilu imenovali komunisti.²⁶

Mohorič je kasneje priznal, da je Koroščeva politika »v polnem siju vladne milosti in moči«, sicer »v Sloveniji dosegla z lahkoto popolno disciplino«. Toda zaradi »načelne praznosti« se je med »najboljšimi možmi« v slovenskem delu Jugoslovanske radikalne zajednice menda širilo nelagodje: »Ljudje, ki so bili navajeni gledati v svoji stranki katoliško stranko kot bojno formacijo proti liberalizmu in svobodomiselstvu, ljudje, ki so 30 let preživel v načelno prekaljeni SLS, ljudje, ki so odlično dovršili dr. Krekovo šolo v demokratizmu, niso mogli prenesti diktatorske srbsko-svobodomiselne[-]muslimanske brozge. Možje, ki so globlje gledali, so bili posebno zaskrbljeni, da so katoliški Slovenci ravno v dobi, ko bi najbolj potrebovali res granitne politične stavbe, združeni

²⁶ Godeša, *Čas*, 140–143.

v breznačelni godlji, v dobi namreč, ko se je začel v javnosti resno uveljavljati načelno in mladostno svež nasprotnik, namreč komunistična partija.«

Med drugo svetovno vojno je bil Mohorič povezan tako s krščanskimi socialisti v Osvobodilni fronti kot z Basajem, enim od najbolj izpostavljenih predstavnikov protirevolucionarnega tabora. Zaradi svojega krščanskodemokratskega prepričanja je bil za povojni komunistični režim moteč.²⁷ Očitane so mu bile predvsem povezave s »klerofašisti Basajevega kova«, pri čemer je tudi zanj veljala oznaka, da je »usmerjen odločno protipartijsko«.²⁸ Kljub temu je Mohoriču s pomočjo vplivnih prijateljev uspelo obdržati članstvo v odvetniški zbornici. Z odvetništvom se je nato ukvarjal do upokojitve poleti 1959, ko je njegovo pisarno prevzel sin Stane.²⁹

Kljub kritični drži do ravnanja strankarskega šefa in napakam, ki jih je po njegovem mnenju Slovenska ljudska stranka naredila med obema vojnama, je Mohorič do smrti ostal privrženec njenih vrednot. O tem priča tudi spominska epizoda, ki jo je zapisal Janko Pleterški, avtor knjige *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, znanega standardnega dela o prevratni dobi, ki je izšlo leta 1971. Po izidu ga je obiskal Mohorič in mu dejal, da je monografijo prebral »z zadoščanjem«. Po sproščenem pogovoru, v katerem je avtorju pojasnil tudi marsikatero zadevo, o kateri govori knjiga, se je Mohorič poslovil z besedami: »Ampak Slovenska ljudska stranka, to je le bila velika stranka, kajne?«³⁰ To nenazadnje potrjuje tudi njena trdoživost v povojni emigraciji ter obnova v času demokratizacije in osamosvajanja Republike Slovenije.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv Odvetniške zbornice v Ljubljani, škatla 69, mapa 1945.

Arhiv Republike Slovenije, AS 1931, ZA-600-11, škatla 934.

Arhiv Slovenskega biografskega leksikona, Osebna mapa Jakoba Mohoriča.

Osebni arhiv avtorja, korespondenca.

Zapuščina Jakoba Mohoriča.

²⁷ Škrubej, *Igor Rosina*, 181 in 190.

²⁸ Krščanski socialisti v Sloveniji, elaborat, 25. 11. 1949, Arhiv Republike Slovenije, AS 1931, ZA-600-11, škatla 934. Zahvaljujem se kolegici Katji Škrubej, ki mi je prijazno posredovala citirani dokument. OAA, pismo Škrubejeve avtorju, 28. 2. 2018.

²⁹ Dopis odboru Odvetniške zbornice v Ljubljani o upokojitvi, 1. 9. 1959, AOZ, škatla 69, mapa 1945.

³⁰ Pleterški, *Dr. Ivan Šušteršič*, 272. Mohorič je umrl 7. februarja 1976 v Ljubljani. Ob smrti se je s cerkvenim obredom od njega poslovil tudi nadškof Jože Pogačnik. Prim. Arhiv Slovenskega biografskega leksikona, Osebna mapa Jakoba Mohoriča.

Tiskani viri

Andrej Filipič [Jakob Mohorič], *Iz socialne in politične zgodovine Slovenije*, I. Zbornik *Svobodne Slovenije* 16 (1964), 149–167.

Andrej Filipič [Jakob Mohorič], *Iz socialne in politične zgodovine Slovenije*, II. Zbornik *Svobodne Slovenije* 17 (1965), 12–32.

Jegličev dnevnik. Znanstvenokritična izdaja, ur. Blaž Otrin in Marija Čipić Rehar. Celje – Ljubljana 2015.

Časopisni viri

Jugoslovan, 1918.

Slovenec, 1919.

Literatura

Feliks J. Bister, *Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju. Življenje in delo 1872–1918*. Ljubljana 1992.

Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*. Zagreb 1989.

Bojan Godeša, *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana 2011.

Ruda Jurčec, *Skozi luči in sence (1914–1958)*, I–III. Buenos Aires, 1964, 1966 in 1969.

Zvonimir Kulundžić, *Politika in korupcija v kraljevi Jugoslaviji*. Ljubljana 1973.

Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana 1998.

Albin Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi*. Ljubljana 1938.

Svetozar Pribežević, *Diktatura kralja Aleksandra*. Zagreb 1990.

Andrej Rahten, Slovenska politika od sarajevskega atentata do vstopa Italije v vojno. *Acta Histriae* 25 (2017), št. 4, 977–992.

Katja Škrubej, Igor Rosina, stanovski tovariši in Odvetniška zbornica med oblastjo in avtonomijo 1944–1947. *Odvetnik in oblast. Dr. Igor Rosina (1900–1969)*, ur. Jure Gašparič in Katja Škrubej. Ljubljana 2017, 165–195.

Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921*. Maribor 1977.

A CHRISTIAN DEMOCRAT AND THE OVERTHROW. JAKOB MOHORIC'S VIEW ON THE FOUNDING ERA AND THE POLITICAL LEADERSHIP OF THE YUGOSLAV KINGDOM

Summary

This year we would celebrate the 130th anniversary of Jakob Mohorič (1888–1976), a lawyer and politician of the Slovene People's Party. Even though he was not among the most

exposed members of his party, he was nevertheless very influential, especially in the national-economic field. Quite many historical records on the “overthrow” of 1918 from the following century were, with some exceptions, already included into the historiography. Yet, Mohorič’s views on the transition from the Austrian into the Yugoslav state level have, apart from rare exceptions, for a very long time not been included into the historiography. Next, to numerous essays and articles dealing with predominantly economic questions, Mohorič also left behind two interesting overviews of the history of the Slovene Christian democracy. The first essay describes in detail the discrepancy between the Catholic patriots and the downfall of the Habsburg Monarchy, and it concentrates on the Declaration movement. The second essay is dedicated to the problems of the Slovene politics from the point of view of the state law connections with the Kingdom of Serbs. Mohorič witty and directly describes the key agents of the Yugoslav political scene; the extremely critical evaluations of King Alexander I of Yugoslavia (Alexander Karađorđević) and of the Serbian political elite totally stand out. An important part of the memoir record, which is to a great extent also the basis of this article, is also the evaluation of the Slovene People’s Party and its long-time leader Anton Korošec. Mohorič is also critical in evaluating Korošec’s politics while describing good and bad characteristics of the pragmatic politics of the leading Slovene politician, who was active in the interwar period.

CHRISTLICHER DEMOKRAT UND DER UMSTURZ. ANSICHTEN VON JAKOB MOHORIČ ÜBER DIE GRÜNDUNGSPERIODE UND DEN POLITISCHEN GIPFEL DES KÖNIGREICHS JUGOSLAWIEN

Zusammenfassung

Dieses Jahr erinnern wir uns an den 130. Geburtstag von Jakob Mohorič (1888–1976), dem Anwalt und Politiker der Slowenischen Volkspartei. Obwohl er in den politischen Auseinandersetzungen nicht zu den meist ausgesetzten Politikern gehörte, wurde sein Einfluss vor allem in dem nationalwirtschaftlichen Bereich groß. Über die Zeit des Umsturzes wurden in dem folgenden Jahrhundert einige Erinnerungsschriften geschrieben, die in der Geschichtsschreibung schon relativ gut beachtet wurden. Mohoričs Ansichten über den Übergang von dem österreichischen in den jugoslawischen Staatsrahmen waren, außer einigen Ausnahmen, in der Historiographie lange Zeit nicht eingebunden. Neben zahlreichen Schriften und Artikeln, die meistens wirtschaftliche Fragen behandelten, hinterließ Mohorič auch zwei interessante Geschichten der slowenischen Christlichen Demokratie. In der ersten Schrift beschreibt er ausführlich vor allem die Auseinandersetzung unter den katholischen Patrioten und den Zerfall der Habsburger Monarchie, wobei er die Deklarationsbewegung in den Vordergrund stellt. In der zweiten Schrift wurden vor allem Probleme der slowenischen Politik im Sinne der staatsrechtlichen Vernetzung mit dem Königreich Serbien vorgestellt. Mohorič beschreibt geistreich und direkt die Hauptakteure der jugoslawischen politischen Szene, wobei die äußerst kritische Schilderung des Königs Alexander I. Karađorđević und der serbischen politischen Elite herausragt. Ein wichtiger Teil der Erinnerungsschrift, auf der auch zum Großteil dieser Artikel basiert, ist die Beurteilung der Slowenischen Volkspartei und deren langjährigen Vorsitzenden Anton Korošec. Auch bei der Beurteilung der Politik von Korošec bleibt Mohorič kritisch, da er die guten und die schlechten Eigenschaften der pragmatischen Politik des wichtigsten slowenischen Staatsmannes zwischen beiden Kriegen beschreibt.

Miselni svet barona Eduarda pl. Lannoya (1787–1853)

Oskar Habjanič*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 929Lannoy H.E.J.

Oskar Habjanič: Miselni svet barona Eduarda pl. Lannoya (1787–1853). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 89=54(2018), 1–2, str. 23–69

Glasbeni kritik, komponist, pesnik in empatični spremljevalec aktualnih političnih razmer baron Eduard Lannoy je živel v času, ko je skrb za umetnost predstavljal duhovni napredek človeštva. Njegovo življenjsko vodilo in prelom s sistemom fevdalno-plemiške ureditve sta se razkrila v tenkočutni pesnitvi *Geistesblüthen*, kjer izpostavlja, da je mladina morala nekoč težiti k vljudnosti, skrbnosti in ozaveščenosti, medtem ko danes šteje samo talent, njegovi sestri pa sta ljubezen in umetnost.

Ključne besede: Eduard Lannoy, Franz Liszt, Karoline Ungher, 1848, Viltuš, meščanstvo

1.01 Original Scientific Article
UDC 929Lannoy H.E.J.

Oskar Habjanič: Baron Eduard de Lannoy's (1787–1853) World of Thought. Review for History and Ethnography, Maribor 89=54(2018), 1–2, pp. 23–69

The music critic, composer, poet, and the emphatic observer of the then political situation, Baron Eduard de Lannoy, lived in times when appreciating and supporting art stood for the spiritual development of mankind. He expressed his life motto and breaking free from the system of feudal-aristocratic order in the sensitive poem "*Geistesblüthen*". In this poem, he stresses how the youth in the past had to strive for courtesy, carefulness and awareness, whereas nowadays all that matters is talent, his sisters being love and art.

Keywords: Eduard Lannoy, Franz Liszt, Karoline Ungher, 1848, Viltuš, bourgeoisie

* mag. Oskar Habjanič, zgodovinar in filozof, višji kustos, Pokrajinski muzej Maribor, Grajska ulica 2, 2000 Maribor, Slovenija, oskar.habjanic@museum-mb.si

DRUŽINSKO ZALEDJE

Eduard Lannoy se je rodil 3. decembra 1787 v Bruslju, ki je spadal k Avstrijski Nizozemski, slednja pa je bila takrat še del Svetega rimskega cesarstva. Njegov oče Peter Josef Albert je služil dvoglavemu orlu v Belgiji od leta 1756. Po ukinitvi jezuitskega reda leta 1773 je prevzel upravljanje nad njihovim premoženjem.¹ V času belgijskega upora in francoske revolucije 1789 se je postavil na stran Avstrijske monarhije. Posledično je hitro napredoval in prevzel funkcijo generalnega civilnega komisarja. Med spopadi s Francozi v 90. letih 18. st. si je za svoje delovanje prislužil odlikovanje sv. Štefana, ki so mu ga podelili 7. maja 1794.² Iste leta je bil imenovan tudi za državnega svetnika.³ Naslednje leto se je upokojil oziroma bil odstavljen, saj so Belgijo zavzele francoske čete pod vodstvom Napoleona. Takratna Avstrijska Nizozemska je postala del Francije z mirom v Campoformiu. Leta 1797 se je Avstrija temu delu tudi formalno odpovedala. Številno uradništvo dvoglavega orla je posledično zapustilo novonastalo državno tvorbo.

V izobraževalni proces je mladi Eduard vstopil v Gradcu, kjer je med leti 1796 in 1801 obiskoval normalko in gimnazijo. Leta 1801 se je vrnil v rodni Bruselj, kjer se je vpisal na *École centrale* in na tamkajšnji licej. S študijem je nadaljeval v Parizu, kjer je vpisal filozofijo, tuje jezike, poezijo, pravo ter s posebno ljubeznijo še matematiko in glasbo.⁴ Leta 1806 se je po vsej verjetnosti vrnil v Gradec, kjer je nadaljeval s študijem do maja 1809.⁵ Njegovi starši se odločijo za ustalitev na Štajerskem. Z zaslužnim delom si je družina pridobila plemiški naslov barona ter se z nakupom dvorca v Viltušu 17. 8. 1808⁶ ustalila v neposredni bližini Maribora in Gradca.⁷

¹ WURZBACH, C. 1865, str. 142.

² SUPPAN, W. 1960, str. 9.

³ *Wiener Zeitung*, 8. avgust 1825, št. 179.

⁴ WURZBACH, C. 1865, str. 142–245.

⁵ Lannoyev študij v Gradcu navaja Wurzbach, medtem ko Wolfgang Suppan navaja, da Lannoya ni moč najti med študenti graške univerze. Glej: WURZBACH, C. 1865, str. 143, ter SUPPAN, W. 1960, str. 11.

⁶ Peter Josef Lannoy je Viltuško gosposčino kupil od Sebastjana Weningerja, dne 17. 8. 1808 oz. 19. septembra 1808. Na slednji pogodbi je tudi viden podpis Petrove soproge Elisabethe. Glej: PAM, Fond Gosposčina Viltuš, sign. 1859, Fascikel 1: Kupna pogodba.

⁷ Podrobneje o življenjski poti Eduarda Lannoya glej: Wolfgang Suppan, *Heinrich Eduard Josef von Lannoy (1787–2853): Leben und Werke*, Akademische Druck und Verlagsanstalt, 1960.



Slika 1: Josef Kriehuber, poprsje barona Heinricha Eduarda Josefa pl. Lannoyja, litografija, 1. polovica 19. stoletja, Univerzitetna knjižnica J. C. Senckenberga, Frankfurt ob Maini, inv. št. S36/G03272.

VPLIVI NA USTVARJALNE ZAČETKE EDUARDA LANNOYA

V meščansko-uradniški družini vzgojeni Lannoy se je v svoji rani mladosti zgledoval po razsvetljskem miselnem krogu Jean Jacquesa Rousseauja, Voltaira in Diderota.

Nagle politične spremembe in številne reforme so omogočile izobraženim meščanskim posameznikom zadnje tretjine 18. stoletja preboj med uradniško elito, ki si je z marljivim delom mnogokrat pridobila tudi plemiške naslove. Gre za čas postopne predaje moči in vpliva, ki je prehajal iz rok plemstva v meščanske roke. Vzgojni ideali Lannoyevih staršev so prav gotovo tudi v Bruslju slišali odmeve Rousseaujevega dela *Emil*, ki je v Parizu izšel leta 1762 in hitro postal najbolj brano delo. Rousseau izpostavlja vzgojo, okolje in dednost kot ključne elemente pri razvoju vsakega posameznika. Razvojnega Eduarda kaže, da so se njegovi starši tega dobro zavedali ter ga pošiljali v varna intelektualna središča, kjer se je kalil v znanjih, ki bi mlademu baronu omogočila preživetje. Otrok je predvsem razvijajoče se bitje in ne a priori pripadnik stanu. Vsak posameznik naj se uči z lastno izkušnjo. »Vzgojite ga tako, da se ne bo imel za člana posebnega razreda, temveč se bo znašel v vseh razredih.«⁸ Eduard se je najbolje znašel prav v razredu, kjer je prevzel pobudo, ki je pomenila napredek, pri tem pa se je na svoji ustvarjalni poti oprl na dva najpomembnejša simbola meščanske dobe: gledališče in tisk. Prvi je simboliziral svet dobrega in lepega, drugi pa izpostavlja željo po svobodi in resnici. Tako eden kot drugi sta delovala v koheziji. Gledališče s svojim vzponom že v 18. stoletju je v 19. stoletju z dokončnim vzponom meščanstva dobilo svojo reprezentativno vlogo v mestu, ki postane prepoznavni znak mestne vedute in identitete meščanstva.⁹ Vzporedno so časopisi dobili številne kulturne priloge, v ospredje je stopila nova rubrika, ki je opisovala družabno in kulturno kroniko – feljton.¹⁰ Z vzponom tiska je opera ozirna gledališče postalo simbol kulture 19. stoletja.¹¹

Kmalu po prihodu v Viltuš se je takrat 21-letni glasbeni navdušenec sprijel z glasbeno kompozicijo.¹² Leta 1813 je napisal svoje prvo pomembnejše operno delo z naslovom *Margarethe oder die Räuber*, ki je bila uprizorjena v

⁸ ROUSSEAU, J. J. 1959, str. 66.

⁹ Ne gre spregledati, da je konec 19. st. čas razvoja razglednic, na katerih je gledališče dobilo svojo mesto v prepoznavnosti mest.

¹⁰ Izjemen opis dobe 19. stoletja in pomena feljtonista v družbi se lepo zrcali v delu Stefana Zweiga, *Včerajšnji svet*. Glej: Stefan Zweig, *Včerajšnji svet*, Mladinska knjiga, 2008.

¹¹ WOLF, P. 1988, str. 217.

¹² Svoje prve glasbene korake je sicer naredil že v času obiskovanja liceja v Bruslju, ko je leta 1806 spisal svojo prvo in v liceju nagrajeno kantanto, glej: SUPPAN, W. 1960, str. 11 ter WURZBACH, C. 1865, str. 143.

graškem gledališču 11. maja 1814. leta. Novo opero viltuškega barona je občinstvo v Gradcu sprejelo z navdušenjem, o čemer nam poroča priloga *Grazer Zeitung, Der Aufmerksame*,¹³ ki je v glavnem pokrivala družabno življenje celotne Štajerske. Gre za prvo delo Lannoya, ki je bilo predstavljeno svetu umetnosti, s tako kakovostnim delom pa so mu prerokovali svetlo prihodnost. Publika je bila izjemno zadovoljna in vzhičena nad Lannoyevim novim delom, poudarjala je usklajenost pevcev in orkestra.¹⁴ Kritik v nadaljevanju poroča, da je bila uvertura igrivo lepa, izpostavljeni so poetičnost besedila, karakter in odnos. Vloga in glasba, peta v duetu za 10-letnega fanta, je bila nekoliko preambiciozna. Glasba na splošno, je bila polna duha in občutkov, dramaturško si je lepo sledila in nadgrajevala besedilo. Delu so prerokovali svetlo prihodnost, polno ponovitev, saj gre za častivredno izvirno umetnitno.¹⁵

Glasbeni svet je bil Lannoyu torej odprt. Dobri odzivi mu vlijejo vnemo za delo, tako že v avgustu 1814 začne skladati opero *Olindo und Sophronia*, leto dni kasneje pa že pripravlja nacionalno obarvano opero *Rosa und die Einsiedelei in den Alpen*.¹⁶ Na slednjo je prav gotovo velik vpliv imel nadvojvoda Janez, promotor znanosti in umetnosti dežele Štajerske, ki se je že v mladosti seznanil s Herderjevo filozofijo.¹⁷ Nadvojvoda Janez se je v tem duhu zavzemal za zbiranje ljudskih pesmi in napevov, preko katerih bi med ljudstvom spodbudil ljubezen do domovine.¹⁸ Gre za Herderjevo iskanje »značaja narodov«.¹⁹ Z Lannoyem sta se prav gotovo dobro razumela, saj je bil nadvojvoda poročna priča na njegovi poroki z Madgaleno Katarino Josefino Carneri.²⁰ V tem času se je nadvojvoda tudi seznanil s predlogom Johanna

¹³ *Der Aufmerksame* je kot priloga *Grazer Zeitung*a izhajal med leti 1812–1842 in 1855–1858. Pokrival je predvsem družabno življenje celotne Štajerske, zelo zanimive so kritike gledališča v Gradcu. V sredini stoletja se redno pojavljajo tudi prispevki Gabriela Seidla ter Rudolfa Gustava Puffa iz Celja in Maribora. Glej tudi: ŽMAVC BARAN, I., ILICH ŠLEBINGER, Z. 1977, str. 338–378.

¹⁴ *Der Aufmerksame*, 21. 5. 1814.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ SUPPAN, W. 1960, str. 13.

¹⁷ CORDES, P. 1982, str. 21–32. Več o vlogi nadvojvode Janeza in njegovem vplivu na kulturno življenje na Štajerskem glej: Anton Schlossar: *Erzherzog Johann und sein Einfluß auf das Culturleben der Steiermark*, str. 1–50, v: *Erzherzog Johann von Oesterreich und sein Einfluß auf das Culturleben der Steiermark: Originalbriefe des Erzherzogs aus den Jahren 1810–1825* (ur. Anton Schlossar), Wien, 1878.

¹⁸ Več o vplivu nadvojvode Janeza na razvoj ljudske glasbe glej: SUPPAN, W. 1982, str. 185–189.

¹⁹ HERDER, J. G. 1995, str. 27.

²⁰ Poročil se je 18. oktobra 1819. Josefino je Lannoy najverjetneje spoznal na Dunaju, saj je njen oče, Franz Xaver pl. Carneri delal pri državnem knezu Karlu Anselmu pl. Thurn in Taxis v Regensburgu, leta 1797 pa se je preselil na dunajski dvor, kjer je 20. novembra prevzel funkcijo kanclerja. Glej: *Comitial Taschenbuch für das Jahr 1800*, Regensburg. URL: <https://books.google.si/books?id=Zl5GAAAACAAJ&pg=PA65&lpg=PA65&dq=vo>

Nepomuka Kalchbergerja,²¹ ki Lannoya predlaga za profesorja matematike na graški fakulteti. Na oddelku sta bili prosti dve mesti. Kalchberg vidi Lannoya kot odličnega poznavalca matematike in velja za »trn v peti plemstvu«, kar mu gre v prid, zaveda se ignorance in prevzetnosti plemiškega stanu, kateremu pripada tudi on sam.²² Lannoy kljub močnim priporočilom ni zasedel stolice za matematiko.

V drugem desetletju 19. st. zasledimo prve prispevke Lannoya v *Der Aufmerksame*, prilogi *Grazer Zeitung*. *Der Aufmerksame* je takrat urejal Ignaz Kollman,²³ v čigar krogu se je takrat 29-letni Eduard očitno dobro znašel. Kollman je bil v Gradcu prepoznavna osebnost, ki je s svojimi deli prav gotovo vplivala in odpirala vrata številnim mladim intelektualcem. Pisal je tudi za dunajski *Theaterzeitung*, kjer je nekaj let kasneje objavljaj tudi Lannoy. Lannoyeva poezija je prežeta z vplivi Rousseauja, opevanjem in glorifikacijo narave kot kategoričnim imperativom. Taki sta pesmi *Der Garten*²⁴ in *Das*

n+Carneri&redir_esc=y#v=onepage&q=von%20Carneri&f=false (Citirano: 20. 4. 2016)
Bolj znan je sicer Josefinin mlajši brat, Bartholomäus, ki se je rodil šele leta 1821. Veljal je za enega najpomembnejših darvinistov monarhije in bil trn v peti Slovincem v deželnem zboru v Gradcu. Bartholomäus je dedoval tudi Viltuški dvorec po smrti njegove sestre Josefine. Več o vplivih darvinizma in vlogi Bartholomäusa, glej: Oskar Habjanič, Darvinizem na Slovenskem, v: *Zgodovinski časopis*, leto 70, št. 1-2, str. 98-126.

²¹ Grof Johann Nepomuk pl. Kalchberg (1765-1827) je bil ob Josefu Hormayerju osrednja osebnost vzpostavljanja Deželnega muzeja v Gradcu. Začel je z urejanjem numizmatičnega kabineta, arhiva in knjižnice. Kalchberg se je sicer proslavil kot pesnik in dramatik, med drugim je pisal tudi o grofih Celjskih, zbiral in objavljaj je podatke o pomembnejših pisateljih in pesnikih Notranje Avstrije. Glej: SCHLOSSAR, A. 1878, str. 31-36; o literarnem ustvarjanju Kalchberga glej: WURZBACH, C. 1863, str. 379-383.

²² SCHLOSSAR, A. 1878, str. 114.

²³ Ignaz Kollman (1775-1837), pisatelj in slikar, se je izobraževal v Italiji. Sprva je v Gradcu imel založbo, nato se je zaposlil kot sekretar pri princesi Seraphin Porciji iz Italije. Leta 1811 ga je nadvojvoda Janez poklical v Gradec, da bi deloval v okviru novoustanovljenega Deželnega muzeja. Leta 1812 je prevzel urednikovanje priloge graškega časnika *Der Aufmerksame*, ki ga je urejal do svoje smrti leta 1837. Kollman je bil zelo prepoznavna osebnost, kot slikar je slikal predvsem sakralne objekte, kot pisatelj pa je zbiral in objavljaj številne sage, legende, balade in romance. Bil je tipični predstavnik romantike, ki se je takrat s številnimi prihajajočimi mladimi upi (Puff, Seidl, Grün), razplamtela. Bil je častni član mest Gradec, Maribora in Celja. Glej: ÖBL, 1966, str. 91.

²⁴ Sieh die Blumen da im Garten, // Wie sie gut gedeihen; // Sind sie doch nach ihren Arten // Hingepflanzt in Reihen. // Diese in dem Schatten stehen, // Lieben Bestes kühles Wehen // Kommen aus dem Norden; // Jene voll und kräftig blühen // in der Sonne heißen Glühen, // Sind von Süden her.

Die erträgt des Winters Wutzen // Bleibt im Freien stehen; // Jene muss man sorgsam hüten, // soll sie nicht vergehen; // Diese will allein nur prangen, // Kennt der Liebe süß Verlangen, // kennt die Freundschaft nicht; // Jene sieht man froh sich neigen // Hin zu ihres Gatten Zweigen, // Lebet nur für ihn.

Leben.²⁵ Slednja govori o pasteh življenja. Skozenj nas bo popeljal učitelj, ki se zanese na občutke in izkušnje.²⁶ Opazni so vplivi antike oz. renesanse, kar je značilno že za razsvetljenstvo. Lannoy govori o labirintu življenja, o občutkih, ki se mu mora posameznik predati. Slednje govori v prid njegovemu ustvarjanju, kjer se je prepustil romantičnemu občutku, zasanjanosti in mitologiji. Slavospev poje tudi preminulemu poetu Johannu Gustavu Fellingingerju,²⁷ ki je v svojih pesmih imel občutek za *lepo, dobro* in *resnico*.²⁸ Prav omenjena triada je najintenzivneje vplivala na miselni svet meščanske elite. Ne gre pozabiti, da gre za čas množičnega zbiranja, po celotni Evropi so cveteli muzeji, ki so kot

Wer die Schöpfung weiß zu deuten, // tief in sie geblickt, // findet Sinn in Ihrem weiten
// Reich und wird erquicket. // Mit Geheimnis vollen Zeichen // Weiß dem Denker sie zu
reichen; // Jeder Wahrheit Schlüssel. // In der Wesen Harmonien // Tönen Lebens Melo-
dien // Fast das Herz sie nur.

Rastlos nach dem Glücke streben, // was man nie erreicht // Ist des Menschen Loos im
Leben, // Das so schnell entweicht; // Nach dem unbekanntem Lande // Führt am leichten
Gängelbande // Hoffnung stets uns hin. // Das der Mensch sich kennen lernte! // Ach!
Wirschen, und die Ernte // Blüht auf unserm Grabe.

Brüder, bleibt in diesem Garten, // Blumen da gedeihen; // Sind sie doch nach ihren Arten
// hingepflanzt in Reihen. // In der Sonne, in dem Schatten, // Diese einsam, den dem
Gatten // Jene, alles blüht; // Die erträgt des Winters Wutzen, // Jene muss man sorgsam
hüten, // Seht nur in den Spiegel. V: *Der Aufmerksame*, 3. 12. 1816.

²⁵ In jedem Wissen kann es Lehrer gehen, // Das Menschen kühner Blick durchschweift das
All. // Doch findet sich in der Systeme Schwall // Ein Faden für das Labyrinth'sche Leben?
// So weit sie bleibt, kann Lehre sich erheben, // Doch eng umzäunt den Sinn ein dichter
Wall //, Das Aug' ist stumpf, das Wort ein leerer Schall. // Will über Ihn des Menschen
Wissen streben. // Nur das Genie, das göttliche, erreich. // Was Inhalts schwer sich dem
Verstand entziehet, // Nur das Gefühl dringt in des Lebens Stefen. // D'rum lass die Ein-
samkeit dein Wirken prüfen, // und, wenn in dir der reine Demon glühet, // Sie hast des
Lebens Räihsel du erspäht. V: *Der Aufmerksame*, 3. 12. 1816.

²⁶ *Der Aufmerksame*, 3. 12. 1816.

²⁷ An Johann Gustav Fellinginger!

Du bist nicht mehr! Die Harfe ist verklungen, // Die jüngst von Dir berührt uns oft ent-
zückt. // Wohl Dir! Dein Irdisches hat ausgerungen, // In höh're Sphären ist Dein Geist
entrückt. // Was Dich begeistert, was Du rein besungen, // Mit zarten Blüten liebend
Du geschmückt, // Das steht vor Dir, das hältst du jetzt umschlungen; // Entflohen ist die
Pein, die Dich bedrückt. // Du blickst verklärt von Deinen Sternen nieder, // Und heil'ger
Schmerz und sinnigtrübe Lust // Füllt Deiner Freunde, aller Stöhrer (?) Brust. // Du bist
dahin! Es leben Deine Lieder, // Mit Kleist und Körner wirst Du strahlend steh'n, // Und
froh, was Du geschaffen, reisen sehn. Glej: *Der Aufmerksame*, 7. 1. 1817. Johann Gustav
Fellinger (1781–1816) je v Gradcu študiral pravo, učiteljeval je v gradu Blagovna pri Celju
in nato v Celovcu. V času služenja vojakom je kot nadporočnik nastanjen v Postojni, o
kateri je zapustil tudi opis. Kot prostovoljec je vstopil v vojsko proti Napoleonu, izgubil
oko in bil ujet. Po vrnitvi se je intenzivno posvečal pesniškemu ustvarjanju, od leta 1807
je objavljal v *Laibacher Wochenblatt* in *Laibacher Zeitung*. Glej: *SBL*, 1925, str. 175.

²⁸ *Der Aufmerksame*, 14. 12. 1816.

muze vabile malikovalce dobrega in lepega.²⁹ Na Štajerskem je največji vpliv prihajal iz kroga nadvojvode Janeza, zaščitnika dobrega in lepega.³⁰ Slednji je leta 1811 ustanovil Deželni muzej, spodbudil nastanek novih tehničnih smeri na graški fakulteti, ustanovil arhiv in podpiral nastanek kulturnih prilog časopisov. Pri tem se je opiral na empirično metodo z analizo številnih statističnih podatkov, posebno so ga zanimali tudi naravoslovni predmeti, ki so takrat šele nastali, ter za botaniko, mineralogijo in geologijo, kjer je spodbudil in pritegnil na Štajersko številne poznavalce na svojem področju. Na področju humanistike je imel velik vpliv krog francoskih razsvetljencev, zbranih okrog znamenite *Enciklopedije*, ne gre pa zanemariti vpliva nemškega ideologa Herdera.³¹ Prav slednji se je pri svojem napredku človeštva naslonil na dvojico dobrega in lepega kot napredka človeštva. Dobro spoznamo preko domišljije, čudenja in občudovanja, gre za otroški svet spoznavanja.³² Cinično ugotavlja, da za dobro, resnično in lepo ni nobenega posluha. Lepota je postopoma prehajala v ozadje oziroma je dobila izrazito etično vlogo.³³ Omikani okus za lepoto je okus za harmonijo, za harmonijo naravnega in človeško moralnega reda. Lepota in okus sta bila del posameznikove duše. Dober človek je aristokrat duha. Ves čas gre za dvigovanje okusa, za napredovanje, izoblikovanje,

²⁹ Izvore besedne zveze najdemo neposredno v posnemanju antike. Starogrška beseda »kalos« pomeni dobro in lepo. Čeprav je seveda potrebno povedati, da Platonu vidna lepota ni nikoli pomenila nobene vrline. Že na prehodu 17. v 18. st. se pojavi kar nekaj razprav, ki so poskušali povezati moralno vrline in lepoto, iz tega se je potem razvil pojem lepe duše. Z »lepo dušo« so se prepoznavali zunanji čutni znaki, po katerih so se ljudje ravnali v medsebojnih odnosih. Francoski razsvetljeni filozof in pisec znamenite *Enciklopedije*, Denis Diderot je izpostavil, da je sreča zasebni življenjski ideal, medtem ko je vrline, torej dobro, napredovanje celotne skupnosti. Za ponovno ožvitev lepega moramo potovati na otok, v Anglijo, kjer je Lord Shaftesbury lepoto povzdignil v substanco dobrega in s tem odprl pot lepi duši, kot neodtujljivemu meščanskemu idealu, ki so ga povsem ponotranjili in vzeli za svojo esenco. Glej: KANTE, B. 2009, str. 187.

³⁰ Mariborski gimnazijski profesor in zgodovinar Rudolf Gustav Puff, je ob otvoritvi mariborskega gledališča napisal knjigo z naslovom: *Das neue Theater in Marburg: zur Feier seiner Eröffnung am 20. Jänner 1852, als am siebenzigsten Geburtsfeste Seiner k. H. des durchlauchtigsten Herrn Erzherzog Johann, des Beschützers des Guten und Schönen*; knjigo je torej posvetil nadvojvodi Janezu, zaščitniku dobrega in lepega, ki ju v tem primeru simbolizira prav gledališče.

³¹ Več o izobraževalnem procesu mladega nadvojvode glej: Adam Wandruszka, *Eine Kindheit in Florenz und Wien*, v: Erzherzog Johann von Österreich: Beiträge zur Geschichte seiner Zeit, Band 2, Universitäts-Buchdruckerei Styria, 1982, Graz, str. 355–366.

³² HERDER, J. G., 1995, str. 11.

³³ Temu je ostro nasprotoval nemški filozof Kant, ki je seveda po nemško, zagovarjal etiko dolžnosti, kar se lepo odraža še danes v nemški kulturi.

izpopolnjevanje, za kulturizacijo sprva naše duše ter s postavitvijo gledališča tudi širših množic oziroma celotnega naroda oziroma nacije.³⁴

Na eni strani imamo z nadvojvodo Janezom nesporno politično, kulturno in moralno avtoriteto Štajerske, po drugi strani pa se je slednji zavedal in v razvoju oprl na sloj, ki je v prvi polovici 19. stoletja predstavljal prihodnost – meščanstvo. Vloga nadvojvode je bilo glede na novo nastale politično turboletne dogodke spodbujati pripadnost dvočlavernemu orlu, preko katerega se je izražalo tudi domoljubje. Lannoy je bil sicer po očetu nosilec plemiškega naziva, ki ga je družina pridobila za zasluge in zvestobo cesarski kroni v nemirni Belgiji, vendar njegova izobrazba in delovanje ne izkazuje posebne

³⁴ Lepega in dobrega se dotakne tudi Bartholomäus Carneri (1821–1909), ki je Lannoyevo gospostvo tudi dedoval, saj je Lannoy bil poročen z njegovo starejšo sestro. Dvojico obravnava v svojem delu *Sittlichkeit und darvinismus*. Potrebno je omeniti, da je Carneri bil eden najvidnejših zagovornikov darvinizma v celotni monarhiji, poslanec v dežel-nem in državnem zboru, kjer je s hudomušnimi komentarji spravljal v obup slovensko manjšino. Josip Vošnjak, ga v svojih *Spominih* imenuje »Viltuški Jeremija« ter ga primerja s satirjem. Carneri je sicer imel manjšo telesno hibo. V svojem delu o etičnem življenju in darvinizmu izpeljuje napredovanje družbe po etičnih stopnjah, kjer borba za obstanek ne pomeni neizprosno uničevanje nasprotnika in manjših narodov, ampak napredovanje v kulturi, v omiki in vzgoji. Delo je razdeljeno na tri knjige, ki se razvojno nadgrajujejo: prva stopnja je resnica, druga svoboda in najvišja stopnja je etično življenje. Lepoto obravnava znotraj prve knjige, kot nadgradnjo verske izkušnje. Dojemanje lepega je sposobnost dojemanja višje kulture. Pri tem se nasloni na Hegla, ki govori o estetiki spoznanja posameznega subjekta. Tako pri Heglu kot Carneriju je govora o ideji lepega, ki se nam vtire v spomin, spet smo pri ponotranjenju, ki nas prevzame in postane naša življenjska sila. Gre za refleksijo lepega, ki pride za nami. Spet gre za napredek, tokrat v spoznavnem smislu, k ga mora storiti posamezni individuum. V spoznanju celote objekta leži etični pomen lepega. Lepota nas pripelje k resnici. Resnica je pojem, a jo moramo ponotranjiti, postati nam mora del mesa in krvi, šele s tem spoznanjem je mogoče priti do ideje Dobrega, na katerem bomo gradili svet. Resnica je izhodišče, da posamezni subjekt, individuum objektivno dojame svet okoli nas. Za ta prehod med subjektivnim in objektivnim svetom pa je potrebna svoboda, ki jo Carneri razdela v drugi knjigi ter znotraj katere najdemo tudi pojem Dobrega. Dobro Carneri postavlja kot nasledek dejavnosti, aktivnosti, v smislu humanitarnosti oz. človekoljubja. V tem kontekstu je potrebno povedati, da Carneri velja za enega največjih pacifistov svoje dobe. Zavzemal se je tudi za odpravo smrtne kazni, ki se uporabi zgolj v skrajnem, brezizhodnem položaju. Dobro je poznal tudi znamenito pacifistko Berto pl. Suttner, ki se je v svojem romanu *Die Waffen Nieder!*, prav tako spogledovala z darvinizmom, ki je takrat polnil časopisne in znanstvene vrstice. Gre za čas vzpona liberalcev v Avstriji, za čas ko so se povsem odkrito spraševali ali je človek izšel iz angela ali iz opice. Pojem dobrega, je s Carnerijem, tako kot pojma lepega in resničnega, sadež vzgoje! Glej: Bartholomäus Carneri: *Sittlichkeit und Darwinismus: drei Bücher Ethik*, Wien, 1871.

naklonjenosti plemiškemu stanu. Opira se na vzgojo oziroma karakter človeka, delovnost, vztrajnost, dolžnost, čast in preudarnost.³⁵

Lannoy je s svojim delovanjem in pisanjem izrazilo podpiral meščanski svobodomiselní nazor, po drugi strani pa je z glasbenim in publicističnim ustvarjanjem krepil duha dvoglavega orla. Slednje se lepo kaže v zbiranju ljudskih napevov, krajevnih značilnostih in nastanku številnih basni in pripovedk, ki jih je moč prebirati predvsem v novoustanovljenih kulturnih prilogah. Po drugi strani gre za ponovno odkrivanje narave in občudovanja vrto, kot nazorno pokaže Lannoy v že omenjeni pesnitvi *Der Garten*. Meščanstvo se v svojem opevanju narave zavestno odmakne od francoskega tipa vrto, ki simbolizira človekovo obvladovanje narave in kraljevo oblast nad ljudmi³⁶ ter namesto tega poseže po oblikovanju angleškega tipa vrto. Eduard pl. Badenfeld iz Šlezije, ki je v 30. oz. 40. letih 19. stoletja prepotoval dobršen del Evrope, se je med drugim ustavil tudi v poletni rezidenci v Viltušu pri Lannoyu, katerega opiše kot izjemnega literata in skladatelja. Kot veliki pesnik in skladatelj se omenja tudi v kroniki Viltuša, ki jo je na božični večer leta 1892 na Dunaju napisala družina Badl, tedanja viltuška lastnica.³⁷

Dvorec se nahaja na gozdnem območju, na dvorcu se vidijo angleški elementi, poroča Silesius ob obisku Viltuša.³⁸ Lannoyevo bivališče v Viltušu je premoglo izjemno knjižnico, parkovna arhitektura pred dvorcem pa je nudila možnost različnih uprizoritev. Na *Broullionu* oz. popisu gosposčine iz leta 1829,³⁹ torej v času, ko je gosposčino že podedoval Eduard Lannoy, je vidno tudi posestvo. Na popisu je vidno poslopje z dvoriščem, ki ga je obdajal travnik. Severno od gosposčine se je nahajal obsežen gozd, na vzhodni strani pa sta vidna večji in manjši zelenjavni vrt.⁴⁰ Na večjem je vidna tudi manjša zidana zgradba, verjetno uta za orodje. Severovzhodno od travnikov se je razporostirala vinska trta. Njivske površine so se nahajale zahodno od posestva. Do posestva se je dostopalo po poti, ki jo je krasil drevored, vil se je ob poteh

³⁵ *Neue Wiener Musik Zeitung*, 1. 1. 1852, št. 1, str. 2. Izjemni opis liberalne meščanske družbe in vrednost nam podaja Samuel Smiles v knjižnih opusih svoje dobe: *Self-help* (1859); *Character* (1871), *Trift* (1875), *Duty* (1880), *Life and Labour* (1887).

³⁶ VERBIČ, A. Š. 2004, str. 330.

³⁷ Zelo verjento je avtor tega krajšega dela Jakob Badl. Glej: PAM, Fond Gosposčina Viltuš: 1588–1943, sign. 1911016/3.

³⁸ Eduard pl. Badenfeld je kot pisatelj uporabljal psevdonim Eduard Silesius. Glej: SILESIIUS, E. 1844, str. 312.

³⁹ Letnica nastanka popisa premoženja gosposčine dokazuje, da je po smrti očeta Petra Josefa Alberta leta 1825 posestvo dedoval po pričakovanjih sin Eduard Lannoy, čeprav je bila Elisabetha, torej Eduardova mati še živa. Glej: PAM, fond Gosposčina Viltuš, signatura 1911016/2, Broullion.

⁴⁰ Jakob Badl je na tem mestu leta 1888 zgradil nov steklenjak in oranžerijo, naslednje leto pa je do tja zgradil še mostiček, ki je povezoval grad in novo nastalo oranžerijo.

okolih gosposčine in travnikov. Gospodarsko poslopje na drugi strani poti je obdajal sadovnjak. Do reke Drave je vodil travnik, na katerem je bilo vidno posamezno grmičevlje ob nabrežju.⁴¹

Narava 19. stoletja je od zemljiškega gospoda terjala spektakel,⁴² pobeg. Na posestvo se je Lannoy zatekal predvsem v poletnih mesecih. V istem časovnem obdobju nam mariborski kronist Rudolf Gustav Puff Viltuš opiše podobno. »Grad Viltuš zasluži prijazen pogled že zavoljo svoje lege. Zelene trate segajo do dravskega brega, na levi v ozadju je temno jelovje, med katerimi štrlijo sive razvaline stare utrdbe; vitke jagnedi, izvirki in cvetje, svetle terase pod stanovanjsko hišo, zračno stebrišče proti severovzhodu, vse to daje temu lepemu kraju podobo udobne vile, kjer je prijetno bivati. Proti zahodu se izteza srebrno površje žuborečega ribnika, na južni strani pa rogata živina v lepih hlevih prebiva bolj snažno kot marsikateri kmet. Razvaline starega gradu so nekako vključene v viltuški park. Prepereli loki nekdanjega vhoda, sivi ostanki porušenih stolpov, del stare kapele, kamni in sesutine so edini preostanek davno razpadle utrdbe.«⁴³

Lannoy se je ne samo skozi poezijo, temveč tudi preko urejanja okolja svoje rezidence pomikal proti svobodomiselnim formam parka brez meja, kot jih je v teoretskem načrtu zastavil že Lord Shaftesbury v svojem teoretskem romanu *The Moralists* iz leta 1710.⁴⁴ Angleški vrtovi odsevajo svoboden, liberalen duh v nasprotju s strogo formo francoskih vrtov. Vrtovi 19. stoletja so oblikovali slikarsko krajino po italijanskem zgledu iz obdobja renesanse, kamor se je v številnih drugih pesnitvah Lannoy tudi ničkolikorat zatekal. Angleški vrtovi oz. Lannoyeva pesnitev *Der Garten* izraža nedokončan razvoj, napredek v družbi, ki se staplja s kulturno krajino – ruševine srednjeveškega gradu, obdanega z divje rastočim gozdom, kjer je svoje poletne mesece preživljal aristokrat duha – Lannoy. Razumevanje narave 19. stoletja se prav tako navezuje na meščanske vrednote dobrega in lepega, ki ga vrtovi poosebljajo. Dobro

⁴¹ PAM, fond Gosposčina Viltuš, signatura 1911016/2, Broullion. Glej tudi upodobitev Viltuša v Kaiserjevi suiti med leti 1824–1833. V: Joseph Franz Kaiser: Litografirane podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev (ur. Ivan Stopar, Primož Premzl), Umetniški kabinet Primož Premzl, Maribor, 1999, sl. 83a.

⁴² MILANI, R. 1999, str. 122.

⁴³ PUFF, R. G. 1999, str. 120–121.

⁴⁴ Anthony Ashley Cooper Shaftesbury (1671–1713), politik in filozof je bil zagovornik neoplatonistične teorije umetnosti. Prepričan je bil, da mora umetnik predstavljati najpreprostejše in najčistejše oblike. V tem sklopu je potrebno omeniti še Alexandra Popea (1688–1744), pesnika, esejist in ljubiteljskega vrtnarja ter seveda empirista Johna Locka (1632–1704), ki je močno vplival tudi na Jean Jacquesa Rousseauja (1712–1778), ki ga Lannoy tudi izrecno omenja v svojem eseju *Fragen des Tages* iz prevratnih let 1848. V delu navaja *Družbeno pogodbo* (1762), kjer je govora o politični demokraciji in enakosti med ljudmi. Lannoy v nadaljevanju pravi, da Avstrijska monarhija še ni zrela za načela demokracije kot jih omenja Rousseau. Glej: LANNOY, E. 1848 (2), str. 13. O zgodovini vrtov glej: OGRIN, D., 1993.

ravnanje je v skladu z vrlino, ki teži k sobivanju oziroma zlitju s kulturno krajino. Vrtovi postanejo manifestacija dobrega življenja.⁴⁵

Po drugi strani je treba izpostaviti še en segment, ki se pojavlja v povezavi z razumevanjem narave 19. stoletja. Glorificiranje narave 19. st. je simboliziralo pripadnost in zvestobo določenemu narodu, skupni kroni. »Land« pomeni mesto in ljudi, ki živijo na določenem teritoriju, medtem ko »schaft« pomeni zvezo, partnerstvo. »Land«, torej zemlja, je povezana s teritorijem, s človekovim »lebensraumom«,⁴⁶ kulturna krajina pa postane stvar politične manipulacije in konstituiranja nacionalne identitete. Kulturna krajina je postala simbol »Heimata«, ljubezen do domovine pa postane skupno dobro.⁴⁷ Lannoy se tega drži tako v poeziji kot v teoretičnih delih o glasbi.

Večje zanimanje je doživela Lannoyeva četrta opera v dveh dejanjih z naslovom *Die Morlaken*, ki je na odre graškega gledališča prišla 11. novembra 1817. leta. Tekst je prispeval J. A. Rossi,⁴⁸ pesnik in učitelj italijanskega jezika v Gradcu, Lannoy pa je poskrbel za prevod in glasbo. Odmevna kritika je bila objavljena tudi v časopisu *Der Aufmerksame*, kjer pravijo, da je Lannoy ubral pravo mero med petjem in besedilom, skratka, gre za glasbo »velikega sloga«. Kot piše kritik, gre za pogumno kombinacijo romanticizma in heroizma, obarvanega z nacionalnim karakterjem.⁴⁹ O koncertu so poročali tudi v *Wiener Allgemeine Theaterzeitung*, kjer pravijo, da je Lannoy že znan po več kompozicijah, da pa je v delu opaziti ponavljanja in pomanjkljivosti, na katere avtor članka na koncu tudi opozori. Avtor sicer opozori na Lannoyev neizmeren talent ter na veliko srečo, da se je ustalil prav v graški sredini.⁵⁰

Leta 1818 je bila v gledališču v Brnu uprizorjena njegova nova opera v dveh dejanjih s pomenljivim naslovom *Libussa. Böhmens erste Königin*. Lannoy se je svetu umetnosti popolnoma prepustil, kar kaže tudi njegova poezija, ki jo redno objavlja v *Grazer Zeitungu* oz. njeni kulturni prilogi. 31. 3. 1818 se v omenjeni prilogi *Der Aufmerksame* izpove v pesmi *Blüten der Einsamkeit*.⁵¹ Samo

⁴⁵ COOPER, D. 2008, str. 86. Celoten opus vrlini dobrega poda že Aristotel, glej: Aristotel, *Nikomahova etika*, Slovenska matica, 2002.

⁴⁶ Že v drugi polovici 19. st., v času vzpona nacionalizmov, še bolj pa v Nemčiji v 30. tih letih 20. st. se na to konotacijo naveže tudi *Blut und Boden*.

⁴⁷ DANIELS, S. 1993, str. 12. Glej tudi Ana Kučan: *Krajina kot nacionalni simbol*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998.

⁴⁸ Njegovo zavzetost za italijanski jezik in kulturo si je moč prebrati v *Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literatur, Musik, Mode und geselliges Leben*, 9. 4. 1835, št. 71 z naslovom: *Die Begründung der cultivirten italienischen Sprach=Dicht=Redekunst*.

⁴⁹ *Der Aufmerksame*, 15. 11. 1817.

⁵⁰ *Wiener Allgemeine Theaterzeitung*, 22. 11. 1817, str. 559.

⁵¹ 1. Was erkennt und ehret der Mensch, dem ruhig das Herz schlagt; // Treibt die Leidenschaft ihn, sieht er die Schranken nicht mehr. // 2. Wahre Tugend erkennt und würdigt nimmer die Menge; // Sey es! wer Tugend besitzt, // würdigt am besten sich selbst, // 3.

tisti, ki časti vrlino znanja, spozna, kako malo v bistvu vemo. Prizadevati si je treba za napredek, za boljšega človeka, za ljubezen, prijateljstvo in srečo. Milina in toleranca, sta doktrini življenja dopustiti in privoščiti srečo vsakemu.⁵²

11. avgusta 1818 lahko v *Der Aufmerksame* beremo njegovo pesem z naslovom *Geistesblüthen*, v kateri opeva rabo razuma in neločljive povezave med ljubeznijo in umetnostjo, kot poudarja Lannoyu je »umetnost brez ljubezni

Nur wer vieles gelernt, // wer lange der Tugend gehuldigt, // Kennt, wie wenig man weiß, // sieht feine Schwäche ganz ein, // 4. Willst du Tugend und Kraft in deinen Brüdern erregen, // Muhte sie hin zu, traue, sie trügen dich nicht. // Denn es ehrt das Gefühl der fremden Schätzung und stählet; // Niedrig und schlaff wird der, den man als Weichling verschmäht, // 5. Was man tut, ist oft nur gemein, nur niedrige Prosa, // Wie man's tut, verleiht Würde uns, ist Poesie, 6. Achtung erkämpft sich der bessere Mensch; er erwirbt sich Vertrauen // Und Freundschaft; doch gibt Liebe der Zufall, das Glück // 7. Wahre Liebe erhöht, veredelt alle Gefühle // Ist man es liebend nicht, wird man wohl nimmer ein Held. // 8. Vor Urteile beherrschen die Welt; das größte von allen // Ist es wohl, wähnt man sich gänzlich von ihnen befreyk. 9. Milde und Toleranz, das sey die Lehre des Lebens! // Lasset jedem sein Glück, lasset ihm, was ihn erfreut! // Wem das Alter den Geist mit Spleen und Laune verenget, // Der hat fruchtlos gelebt, nie die Erfahrung benützt. // 10. Warum pflegest du wohl, du kluger, verständiger Landwirt, // Nach Geschlecht, nach Zeit, anders ein jedes Gewächs! // Und wie forderst dann du, dass alle Menschen gehorchen // Sollen gleichem Gesetz, einer wie alle gepflegt // 11. Mächtig ist der Versuchung Gewalt; es prahle sich keiner // Immer zu widerstehen! We ise ist, wer sie vermied. // 12. Viel hat gewonnen der Mensch, der seine Fehler bereuet; // Alles, wenn sein Schmerz seine Begierde besiegt,« // 13. Leichter ist nichts als ein Buch, wie es viele gibt, zu verfassen; // Doch ein gutes Werk fordert Genie oder Fleiß. // 14. Breit, mit Rofen bedeckt ist anfangs die Straße des Lafters, // Doch es verliert sich der Reiz, wenn sie der Eckel betritt. // Schmal und steinig beginnt der Weg der Tugend, doch immer Wird er schöner, gewährt göttliche Ansichten uns. // 15 Herrlich ist das Weib, wenn es will, ein himmlisches Wesen; // Doch das Niedrigste ist immer ein niedriges Weib. // 16. Nimmer linket ganz, neu die Kunst, die göttliche, strahlet, // Denn es richtet ihr Ruf mächtig den Fallenden auf, // 17. Kann ein Mädchen der Mann mit wahrer Freundschaft umfassen // Und gewähret auch Freundschaft, Vertrauen es ihm: // Dann winkt beiden das Glück. Mit Zartheit schmücket das Mädchen, // Er mit Kraft den Bund, der ihre Seelen vereint. // 18. Freundschaft, wärest du nicht, ich hasste dies traurige Da sein: // Denn das Leben ist leer, lebet man sich nur allein. // 19. Shakespeare und Cervantes, beide an. Einem Tage gestorben // Musen, beweinet den Tag, wo diese Helden verblichen! // Noch bleibt leer der Platz, wo sie so glänzend gethront. // 20. Wisst ihr, warum man oft dem fremden Dichter die Palme // Vor dem heimischen reicht, sind sie auch gleich an Verdienst? // Schwerer versteht und langsamer liest man des Fremdlingen Werke, // Keine Schönheit entgeht, jegliches Wort wird gefasst; // Aber beim Landsmannes fliegt man leichthin über das Ganze // Und das Gewöhnte trifft schwach nur das lästige Ohr. // 21. Leichtes Leiden des Körpers erhebt die Kräfte der Seele; // Schadlos hält sich an ihr dann die gekränkte Natur. // 22. Wer die Beschäftigung liebt, der hat schon vieles gewonnen; // Langeweile ist Gift, was an dem Edelsten zehrt. // Tätigkeit stilltet die Leidenschaft, sie beruhigt die Seele, // Aber der müßige Mensch brütet das Schlechte nur aus. V: *Der Aufmerksame*, 31. 3. 1818.

⁵² Prav tam.

mrtva«. ⁵³ Prav tukaj je najbolj očiten prepad med plemstvom in meščanstvom, ko pravi, da je nekoč mladina težila k vljudnosti, skrbnosti in ozaveščenosti, medtem ko danes šteje samo talent, njegovi sestri pa sta ljubezen in umetnost. ⁵⁴

Rastoč glasbeni opus Eduarda Lannoya se občasno pojavlja na glasbenih odrih graškega gledališča, kar pa mu očitno ni bilo dovolj. Bruslja in Pariza vajeni Lannoy se leta 1818 odpravi na Dunaj, kjer je preživel prvi del koncertne sezone, ki jo je takrat organiziralo leta 1812 ustanovljeno *Gesellschaft der Musikfreunde*. ⁵⁵ Na Dunaj je Lannoy prišel zelo dobro pripravljen. Na Štajerskem je bil zelo blizu krogu nadvojvode Janeza, ki je deželo moderniziral in nadgradil številne reforme, predlagane že v času Jožefa II. Lannoy je na Dunaju pomagal pri organizaciji koncertov, dirigiral in intenzivno pripravljala nova dela. V konservativnem Dunaju se je s svojo racionalistično podlago prelevil v izjemnega operativca. V prvem desetletju Glasbenega društva so po dirigentski palici na koncertih najpogosteje posegli Kiesewetter, Gebauer, Kirchelechner, Sonnleitthner in predvsem J. B. Schmiedl in Lannoy. ⁵⁶ Med komponisti pa so v tem času slovela imena, kot so Weigl, Salieri, Mosel, Stadler, Krommer, pa tudi manj znana, med katera je ob Krufftu, Continu, Pechatfcheku spadal tudi takrat še ne 30-letni Lannoy. ⁵⁷ Že leta 1819 je na dunajskih odrih uprizoril svojo prvo pomembnejšo opero *Margarethe oder die Räuber*, ki so jo v Gradcu videli že leta 1814. ⁵⁸ Leta 1820 je izvedel variacije za klarinet, leta 1821 je v prvem letnem koncertu *Gesellschaft der Musikfreunde* izvedel simfonijo v E-duru. ⁵⁹ Zelo dobre kritike je požel za glasbo za melodramo *Die beiden Galeerensklaven*, za katero avtor članka pravi, da je bila enostavno predobra za omenjeno delo. ⁶⁰ V začetku 30. let je *Gesellschaft der Musikfreunde* podrla staro koncertno dvorano *Zum Rothen Igel* ter namesto nje z načrti Wenzeslava Pichla postavilo novo dvorano, ki je v parterju sprejelo 400, na galeriji

⁵³ *Geistesblüthen von Lannoy*: Wan man weiß, gibt gleichviel, es ist hoch immer // nur wenig; // Alles ist, wie man weiß, wie man das Wissen kennst. // Einst waren höflichkeit, Freißt, Bescheidenheit // Zierden der Jugend, Jeßt ist Grobheit Verdienst, heißeß Anmaßung Talent. // Schwestern sind Liebe und Kunst! Nur dauered, // einig vereinet, // Rah'n der Vollendung sie, schwingen zum // höchsten sich auf; // Liebe finkt ohne Kunst in abgeschackte Gemeinheit; // Kunst ohne Liebe ist todt; wärmet und rühret uns nicht., v: *Der Aufmerksame*, 11. 8. 1818.

⁵⁴ *Der Aufmerksame*, 11. 8. 1818.

⁵⁵ Društvo je nastalo v času vojne z Napoleonom, pobuda je prišla s strani glasbenih navdušencev tako meščanstva kot plemstva. Uradno ime *Gesellschaft der österreichische Musikfreunde* se prvokrat pojavi na vabilu za koncert *Mesija* leta 1815, torej tri leta po formalni ustanovitvi društva. Več o nastanku društva glej: HANSLICK, E. 1869, str. 140–169.

⁵⁶ HANSLICK, E. 1869, str. 150.

⁵⁷ Prav tam, str. 153.

⁵⁸ SUPPAN, W. 1960, str. 14.

⁵⁹ HANSLICK, E. 1869, str. 158, WURZBACH, C. 1865, str. 143.

⁶⁰ *Wiener Theater Zeitung*, 9. 8. 1823, str. 380.

pa še dodatnih 200 obiskovalcev.⁶¹ Nova koncertna dvorana je bila odprta 4. novembra 1831.

Lannoy se ni izkazal samo kot komponist, ampak tudi kot glasbeni kritik, pedagog in pesnik. Leta 1819 najdemo tako njegove pesmi, posvečene Goetheju,⁶² Schillerju,⁶³ Jean Paulu,⁶⁴ Mozartu,⁶⁵ Haydnu⁶⁶ in Beethov-

⁶¹ Pomembnejši koncerti, med drugim tudi Franza Liszta, so se sicer odvijali v cesarski Redoutensaal, imenovani tudi Landhaussaal. HANSLICK, E. 1869, str. 290.

⁶² Vse posvečene pesmi imajo po 4 kitice s podobno romantično dikcijo. Za Goetheja pravi: Es liegt die Welt ein Thal vor Deinen Blicken // Auf hohem Gipfel stehest du, ein Aar // Von Fesseln frey, die Sterbliche umstricken, Siehst in der Menschheit Sonne kühn und klar; // Und Blüthen weißt Du auf den Höh'n zu pflücken // Und beutst (?) der Kränze hohen Sinn uns dar, // Verstehst das Herz zu schrecken, zu entzücken // Und spielst im kecken Trotz mit der Gefahr. // Dein Genius durchfliegt alle Bahnen, // In jeder gross, in jeder unerreicht // und selbst das kleinste spiegelt Deinen Geist. / Du endest kinderlos, selbst ohne Ahnen. So der Komet, der durch die Himmeln weicht // Und nach Äonen sichtbar wieder kreis't. V: *Allgemeine Musikalische Zeitung*, 13. 3. 1819, št. 21.

⁶³ Auf kühnem Fittig flögst Du hinan, // Geliebter Todter, wo die Sonnen blinken; // Ein gold' ner Feuerstrom war Deine Bahn; // Am Rande holde Blüthen liebend winken; // Und mutig brachst durch Nebel Du und Wahn, Begeisterung aus Sternenglanz zu trinken // Und Kunst und Leben ward Dir untertan, // Du ließest nie die starken Flügel sinken. // Viel gab Die die Natur und viel die Kunst. // Die Lehre hielt, die ernste, dich umfängen; // Stets bautest Stufen Du zu Deinem Throne. // Die ward der Masengottes höchste Gunst, Du strebtest immer noch sie zu erlangen // Und, schon gekrönt, vermisstest Du die Krone. V: *Allgemeine Musikalische Zeitung*, 13. 3. 1819, št. 21.

⁶⁴ Dir ist, was besteht, ein Nichts, ein Spiel, // Der Mensch, ein Ball von stellenden Naturen; // Verwegen bildest Du Carricaturen // Und eilest über sie zum hohen Ziel. // Erobern und das Land, wo Adam fiel, // Des Paradieses unschuldsvolle Fluren, // Diess willst Du, leitest, gleich den Dioskuren, // Auf Witzes Wogen Deines Schiffes Kiel. // Wer Schwingt sich wohl hinan zu Deiner Welt? // Du mischest bunte Farben, Bilder, Strahlen, // du zürnest, strebst und kannst sie doch nicht mahlen. // Wo Dein Humor vernichtend, schaffend fällt, // Ein Blitz, da sterben Formen, sinken Blüthen; Der Edelstein erglänzt, wo Blitze wüten. V: *Allgemeine Musikalische Zeitung*, 13. 3. 1819, št. 21.

⁶⁵ Du Herrlichster von Deutschlands edel Söhnen, // Mit Königsmacht gebietest Du den Tönen //, Dass furchtbar im Gemüt sie wüten, dröhnen, // Dass liebend sie der Seele Sturm versöhnen. // Der ird'sschen Liebe flüchtige Gewalten, // Der Gottesahnung heimlich hohes Walten, // Des Himmels und des Höllenptubl's (?) Gestalten, // Weißt Du dem tiefsten Herzen zu entfalten. // Wohin Du trittst, Du zauberst, Mosen (?) gleich, // Aus Felsenriff ein Harmonienreich // Und nie versieget Deines Geistes Welle. // Ein strahl des ew'gen Lichts bist Du entsprungen, // Ein Engelchor hat stets durch Dich gesungen; // Du eiltest frühe, ach! Zurück zur Quelle. V: *Allgemeine Musikalische Zeitung*, 13. 3. 1819, št. 21.

⁶⁶ Von Gotes Munde schallt: es werde Licht, // Wo nichts gewesen, blühe Lied und Leben! Und Du gehorchst; mit Macht die Töne weben, // Der Welten Dank zum duft'gen Kranz sich flicht. // Am Kreuz blutet Gottes Sohn und Spricht // Und alle Himmelsräume schweigend beben; // Der Stille hast Du Laute kühn gegeben; // So tönt das Ach! Wenn Mittle's Auge bricht. // Du paartest Fleiß und Kunst mit hohen Gaben, // Verstand und Herz, Gemüt und Sinn zu laben, // Der Tonkunst Inn'res war Dir aufgetan. Du bautest langsam, doch mit er'ger Starke; // Dem Zahn des Alters trotzen Deine Werke; // Wie keine fruchtbar, glänzet Dein Bahn. V: *Allgemeine Musikalische Zeitung*, 13. 3. 1819, št. 21.

nu,⁶⁷ ki jih je objavil v *Allgemeine Musikalische Zeitung*,⁶⁸ redno pa je objavljaj tudi v *Wiener Theaterzeitung*. Kar nekaj desetletij kasneje je svoj pesniški žar še vedno negoval, ko je ob priložnosti koncertov Franza Liszta v Rogaški Slatini in Zagrebu slednjemu posvetil tudi pesem, objavljeno v *Allgemeine Theaterzeitung*.⁶⁹

Allgemeine Musikalische Zeitung je veljal za najbolj brano periodiko nemško govorečega prostora, ki je bila namenjena glasbi. Pokrival je vse pomembnejše glasbene dogodke, neredko tudi izven Avstrijske monarhije. V Lannoyevem času ga je urejal priljubljeni Johann Friderik Rochlitz⁷⁰ ob pomoči Gottfrieda Christopha Härtela.⁷¹ Rochlitz je veljal za dobrega prijatelja Goetheja, Schillerja in Carla Marie Webra, prav gotovo pa je vplival na Lannoya, kar nam govorijo njegove objavljene pesmi. Med uredniki prestižne

⁶⁷ Die Urkraft wohnt in des Berges Tiefen // Und Fördert nie Geahndetes zum Licht; // Sie wecket Stürme, die gefesselt schliefen, Ein feur'ger Strom aus hohem Crater bricht. // Doch wo die Glutenbäche tödtend liefen, // Da wächst die Rose bald auf neuer Schicht // Und wo empört die Winde heulend riefen, // Der Edelstein mit Phöbos Glanze ficht. // Du bist der Berg, die Kraft im Busen wohnt, Du strebst hinan zu dem, der straft und lohnet, // Berührst im Fluge alle Seelensaiten. // Es klingt in Dir die Welt mit Lust, mit Schmerzen; // Du singst; es dringet jeder Ton zum Herzen; // Dir horchen alle Menschen, alle Zeiten. V: *Allgemeine Musikalische Zeitung*, 13. 3. 1819, št. 21.

⁶⁸ *Allgemeine Musikalische Zeitung*, mit besonderer Rücksicht auf den österreichischen Kaiserstaat, 13. März, št. 21, 1819.

⁶⁹ Pesem je napisal v Zagrebu, 27. julija 1846: An Franz Liszt. Was die Menschenbrust nur ahnend fühlt, // Was kein Worm Sinn vermag zu deuten, // Was, verständlich nur dem kunstgeweihten // Geiste, hehrer Poesie entquillt: // Offenbart der Genius der Töne, // Der in rauschend – füßer Harmonie // Gleich geheimer Sphären=Poesie, // Dem Gefühl enthüllt das Ewig=Schöne, // Und Du bist der Hohepriester Sin(g)er, // Der, der Kraft und Sendung Dir bewusst, // Mit der Harmonien Götterkunst // Uns berauscht, begeistert, wie noch keiner. // Was Dein gottbefeuert Spiel verkündet, // Was so mächtig Deine Brust durchglüht, // Sei gewiss: in unserem Gemüt // Es ein waches, reges Echo findet. Glej: *Allgemeine Theaterzeitung*, 14., 15. 8. 1846, št. 194 in 195, str. 780.

⁷⁰ Johann Friderik Rochlitz (1769–1842) je študiral teologijo. Tekom študija ga pritegne ljubezen do glasbe, leta 1798 je bil med ustanovitelji glasbene periodike *Allgemeine Musikalische Zeitung*. Omeniti velja več del: Jedem das Seine (1801), Revanche (1804), So geht's (1805), Charaktere interessanter Menschen (1799–1803), Für ruhige Stunden (1828) in mnoga druga. Glej: *Allgemeine Deutsche Biographie* (1890), geslo: Rochlitz, Johann Friedrich, URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118601644.html>. (Citirano 25. 4. 2016)

⁷¹ Gottfried Christoph Härtel (1763–1827) je študiral pravo, služboval je v Glauchau, Dresdnu, leta 1798 je bil med glavnimi ustanovitelji glasbene periodike *Allgemeine Musikalische Zeitung*. Zanimal se je tudi tehnične stvari, tako je leta 1816 ustanovil tovarno za izdelovanje klavirjev. Na njegove klavirje so igrali Mendelssohn, Schumann in Wagner. Glej: *Allgemeine Deutsche Biographie* (1890), geslo: Gottfried Christoph Härtel, URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118835572.html>. (Citirano 25. 4. 2016).

revije velja v tem obdobju omeniti še Gottfrieda Wilhelma Finka,⁷² ki je revijo urejal od leta 1827.

Zvezo z *Wiener Theaterzeitung* je Lannoyu verjetno posredoval prej omenjeni Ignaz Kollman. *Theaterzeitung* je bil najbolj brani časopis v monarhiji. Urejal ga je Adolf Bäuerle, ki se je zelo dobro znašel v svobodi tiska.⁷³ Časopis je imel zelo dobro razvejano mrežo dopisnikov, med njimi pa najdemo tudi dopisnice. Več poročevalcev je bilo seveda z Dunaja, kjer se omenja tudi Lannoy, ter takrat že na Dunaju živeči Janez Gabriel Seidl, omeniti velja še Heinricha Adamija, ki je zelo pozorno beležil koncertno turnejo Franza Liszta, stalni sodelavci so se oglašali še iz Pariza, Konstantinopla, Aachna, Stuttgarta, Prage, omeniti velja Gunza iz Ljubljane, iz Londona, Weimarja, Mainza, Leipziga, Nürnberga, Münchna, Benetk in Milana, pa tudi z Visa v Dalmaciji.⁷⁴

Lannojevo življenje je bilo razpeto med Viltušem in Dunajem, kjer se je zadrževal predvsem v času koncertne sezone med jesenjo in pomladjo. Na Dunaj je prišel v času, ko je tam kraljeval Beethoven, v cesarski prestolnici se je takrat mudil tudi Carel Maria Weber, ki je ob Gioachinu Rossiniju naredil največji vpliv na mladega komponista.⁷⁵ Na Dunaju se je seznanil z Beethovnom, Hectorjem Berliozom, Aleksandrom Boucherjem, Karlom Czernyjem, Félicien Davidom, Gaetanom Donizettijem, Franzem Lachnerjem, Franzem Lisztom, Felixom Mendelssohnom Bartholdyjem, Ignazem Moschelesom, sinom Wofganga Amadeusa Mozarta, Ignazem Seyfriedom, Wenzlom J. Tomaschckeom, Henrijem Vieuxtempsom ter Janezom Vesquejem Püttlingenom,⁷⁶ s katerim sta bila povezana še iz rane mladosti, saj sta oba očeta kot uradnika služila v Avstrijski Nizozemski. Od tam sta se obe družini po porazu

⁷² Gottfried Wilhelm Fink (1783–1846) je zaslovel kot komponist, glasbeni kritik in enciklopedist. Ob urednikovanju glasbene periodike *Allgemeine Musikalische Zeitung* je sodeloval kot pisec *Brockhaus Conversations-Lexikon*; *Universales Lexikon der Tonkunst*, *Allgemeine Encyclopädie von Ersch und Gruber*. Glej: *Allgemeine Deutsche Biographie* (1890), geslo: Gottfried Wilhelm Fink, URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118687301.html>. (Citirano 25. 4. 2016).

⁷³ Adolf Bäuerle (1786–1859) velja za enega najpomembnejših dunajskih založnikov. Že kot 18-letnik začne leta 1804 izdajati *Wiener Theaterzeitung*, ki je med leti 1820 in 1847 veljal za najbolj razširjen časopis v monarhiji. Bäuerle je napisal tudi več romanov, v katerih se prepozna kritičnost svoje dobe. Glej: WURZBACH, C. 1856, str. 118.

⁷⁴ *Wiener Theaterzeitung*, 6. 10. 1843, št. 239.

⁷⁵ SUPPAN, W. 2009 (2), str. 82–88. Na omenjeni članek me je opozorila dr. Karmen Salmič Kovačič iz Univerzitetne knjižnice v Mariboru, oddelka za Glasbene in filmske zbirke, za kar se ji iskreno zahvaljujem.

⁷⁶ SUPPAN, W. 1965, str. 9.

Habsburžanov vrnili v domovino.⁷⁷ To je čas, ko se je Lannoyeva glasbena kariera prav gotovo strmo povzpela. Enega največjih uspehov je dosegel z melodramo *Eih Uhr der Zauberbund um Mitternacht*, ki je bila v dunajskem gledališču premierno uprizorjena 21. novembra 1822 in je do 3. septembra doživela kar 72 ponovitev.⁷⁸ V naslednjih letih se je Lannoye dodobra uveljavil na dunajskih glasbenih odrih, saj je med leti 1823 in 1835 kar 16-krat dirigiral na večerih dunajskega glasbenega društva in bil praktično prvi dirigent društva. Leta 1824 je bila na sporedu društva Lannoyeva himna, leta 1829 je prispeval še uverturo.⁷⁹ Vsega skupaj je napisal okoli 70 del za različne instrumente.

Leta 1825 je Lannoy prevzel vodstvo Glasbenega Konservatorija, kjer se je posvečal pisanju statuta. Mandat je verjetno zaradi vse večjih obveznosti pri organizaciji *Concerts spirituels* leta 1835 odložil.⁸⁰

Z organizacijo tako imenovanih *concerts spirituel*⁸¹ je na Dunaju začel Franz Xaver Gebauer, s prvim koncertom 1. oktobra 1819.⁸² Gebauer je umrl leta 1822, nasledil ga Ferdinand Piringer, ki pa zaradi slabega zdravja prav tako ni zmožal prevzeti organizacijo koncertov. Leta 1823 je tako v delovanju koncertov prišlo do krajšega premora. Že naslednje leto je organizacijo prevzel Lannoy⁸³ ob pomoči Karla Holza in Ludvika Titzeja. Lannoy se je s *concerts spirituel* kot glasbeni navdušenec prav gotovo seznanil že v času bivanja v Parizu, kar je verjetno prišlo zelo prav relativno mlademu glasbenemu društvu. Na koncertnem programu so bila dela Beethovna, Mozarta, Haydna, Händla,

⁷⁷ Janez Vesque pl. Püttlingen (1803–1883) je naredil bleščečo kariero v Avstrijski monarhiji. Njegov istoimenski oče je tako kot Lannoyev oče, služboval v Bruslju, od koder se je umaknil po prihodu Napoleona. V začetku 19. st. se mu je uspelo zaposliti v uradniški službi na Dunaju. Njegov sin, Püttlinger mlajši je dokončal pravo in se izkazal v avstrijski diplomaciji. Ob pravni izobrazbi se je ves čas izpopolnjeval v glasbi, napisal je več opernih del, dela za klavir in violino. Kot pisec pa se je posvečal predvsem pravicam glasbenikov. Glej: WURZBACH, C. 1872, str. 196–207.

⁷⁸ SUPPAN, W. 1960, str. 16.

⁷⁹ HANSLICK, E. 1869, str. 159.

⁸⁰ SUPPAN, W. 1960, str. 15.

⁸¹ *Concert spirituel* je bil ustanovljen v Parizu leta 1825 in je potekal vse do leta 1890. Izvedli so 24 koncertov letno. Izvajali so predvsem sakralno, pa tudi sekularno vokalno glasbo. Nastopajoči so izhajali iz vrst opere. Na splošno so prinesli koncerti v mesto pravo glasbeno osvežitev, izvedba pa je potekala na zelo visoki ravni. Na sporedu so bila tudi dela Mozarta in Haydna. Čeprav so se koncerti v Parizu končali leta 1790, je njihov duh odmeval po Evropi. Janez Friderik Reinhardt (1752–1814) je začel z istoimenskim ciklom v Berlinu leta 1783, na Dunaju pa Franz Xaver Gebauer leta 1819. Glej: COOPER, J. M. 2013, str. 134.

⁸² Koncerti se niso sprva imenovali *concerts spirituel*, ampak 18. *Vocal und Instrumental-concerte*. Prvi koncerti so potekali v dvorani *Zur Mehlgrube*. Koncert je potekal vsakih 14 dni, ob petkih med 16. in 18. uro. Glej: HANSLICK, E. 1869, str. 186.

⁸³ Prav tam, str. 187.

Salierija in drugih.⁸⁴ Ludvig Spohr je napisano 5. simfonijo v C-molu posvetil prav ekipi organizatorjev *concerts spirituel*.⁸⁵ Z organizacijo koncertov je Lannoy prišel v stik z vso glasbeno elito, ki je delovala na Dunaju, od Karla Czernyja do Franza Liszta in mnogih drugih, ki so imeli koncerte na Dunaju. Koncerti so bili namenjeni predvsem kulturi naklonjenemu meščanstvu,⁸⁶ razpisovali pa so tudi denarne nagrade za najboljšo simfonijo.⁸⁷ V svojem salonu na Dunaju je Lannoy gostil eminentne glasbenike prve polovice 19. stoletja, med katerimi velja izpostaviti italijanskega skladatelja Gaetana Donizettija, mladega Mattea Salvija ter seveda pianista Franza Liszta ter Carla Mayerja.⁸⁸

V 30. letih 19. stoletja se ob *Gesellschaft der Musikfreunde* uveljavijo kot organizator kakovostnih koncertov. Koncerti potekajo od leta 1832 v prostorih prej omenjenega glasbenega društva, leta 1834 pa se preselijo nazaj v prostore koncertne dvorane Deželne hiše. Že štiri leta kasneje pa jih najdemo spet v prostorih *Gesellschaft der Musikfreunde*.⁸⁹ Organizatorji *concerts spirituel* so v svoje vrste vabili tudi druge komponiste, ki so prijavljali svoja dela na glasbeni repertoar.

V tem času je Lannoy aktivno sodeloval pri nastajanju dela *Aesthetisches Lexikon*,⁹⁰ ki je vključeval gesla s področja poezije, retorike, glasbe, kiparstva, grafike, arhitekture, slikarstva, gledališča in drugih področij. Namen leksikona je bilo zbrati vedenje o lepi umetnosti, ki bi na enem mestu omogočila literatom, glasbenikom, slikarjem in drugim umetnikom vpogled v svet umetnosti.⁹¹ Lannoy, takrat že očitno uveljavljen glasbeni kritik in teoretik na Dunaju, častni član več glasbenih društev, predstojnik Glasbenega Konservatorija na Dunaju in promotor koncertov, je prevzel urejanje in pripravo glasbenega dela leksikona,⁹² ki je zajemal dovršen del leksikona. Za glasbo pravi, da je »najčistejša umetnost«, ki sodi v nebeške sfere, njeni toni pa se dotaknejo vsakega poslušalca. Religija, ljubezen in glasba sežejo v sfero božjega.⁹³ Narodna glasba je tista, ki izžareva karakter naroda in se po obliki, gibanju in ključu razlikuje od melodij, ki so običajne v drugih državah.⁹⁴

⁸⁴ Podrobnejši program za leto 1819–1821 glej: HANSLICK, E. 1869, str. 189–190.

⁸⁵ *Jahrbücher des Deutschen Nationalvereins für Musik und Ihre Wissenschaft*, 1840, str. 138.

⁸⁶ SUPPAN, W. 1960, str. 16.

⁸⁷ Glej: *Der Wanderer*, 23. 1. 1836, št. 23.

⁸⁸ *Genealogie und Geschichte des, dem flanderischen Uradel angehörigen freiherrlichen Geschlechtes der Lannoy*, Marburg, 1888, str. 13.

⁸⁹ HANSLICK, E. 1869, str. 307–308.

⁹⁰ Več o leksikonu ter o pojmovanju estetike glej: BLAUKOPF, K. 1995, str. 71–76.

⁹¹ JEITTELES, I. 1835, str. V.

⁹² Poglobljeno glasbeno analizo o delu Eduarda Lannoya v omenjenem delu glej: BLAUKOPF, K. 1995, str. 79–88.

⁹³ JEITTELES, I. 1837, geslo: *Musik*, str. 100–106.

⁹⁴ Prav tam, geslo: *Nationalliteratur, Nationaldichter, Nationalmusik*, str. 119.

Urednik leksikona Ludvik Jeitteles (1794–1858)⁹⁵ je Lannoyju posvetil tudi pesem z naslovom: *El purgatorio de San Patricio*. Na svojem popotovanju do Rima je Jeitteles potoval tudi preko Štajerske, kjer se je ustavil pri Lannoyju na Viltušu, za katerega pravi, da je »plemenit v knjigah«. Poimenuje ga kot »*Edel im Buche der großen Götter, wie auf der Rolle des Zensors*«. ⁹⁶ Jeittels vidi Lannoyevo odmaknjeno domovanje v Viltušu kot misteriozno zavetje za bogove, kamor imajo dostop le posvečeni.

Allgemeine Theaterzeitung je izdajo Leksikona pospremil z naklonjenimi besedami do odgovornega urednika Jeittelsa, za katerega ugotavljajo, da je človek širokega spektra z izjemno erudicijo, glasbeni del pa je uredil Lannoy, ki slovi po matematičnem in praktičnem znanju.⁹⁷ Avtor članka nadaljuje, da je leksikon dostopen vsem ljubiteljem umetnosti, tudi damam, ki ljubijo in negujejo umetnost.⁹⁸

LANNOJEV ODNOS DO GLASBENIC

Lannoyev glasbeni svet je do sebe spustil tudi nežnejši spol, ki si je takrat utiral pota na javna prizorišča. Med temi velja izpostaviti vsaj dve divi,⁹⁹ do katerih se je Lannoy tudi osebno opredelil. Neposredno po koncertu Franza Liszta v Mariboru 16. 6. 1846 je v trenutkih, ko je mladi virtuoz še spal, Lannoy izkoristil ter napisal krajši potopis s turneje, ki je bil objavljen tudi v *Allgemeine Theaterzeitung* 20. julija 1846. V njem se v drugem delu pisma (prvi del je posvečen Lisztovemu koncertu v Mariboru¹⁰⁰) dotakne ustvarjalnega erosa Jenny Lind in Karoline Ungher: »*Ko človek zapusti neki kraj, kjer je bival dalj časa, zaman upa, da si bo z nenadnim vstopom v nov krog idej odpočil ob novih*

⁹⁵ Ludvik Jeitteles (1794–1858), pesnik in pisatelj, se je rodil v Pragi, živel pa na Dunaju, kjer se je verjetno spoznal tudi z Lannoyem. V letih 1821 in 1822 je bil aktiven član Bethovnovnega društva. Slednji je uglasbil tudi eno izmed njegovih pesmi z naslovom *An die ferne Geliebte*. Glej: WURZBACH, C. 1863, str. 122.

⁹⁶ Gre za besedno igro, ki se nanaša na kultno svetišče velikih bogov v grški mitologiji, ki se je nahajalo v Trakiji na otoku Samotraki, od koder izhajajo znameniti elevzinski misteriji. Glej: JEITTELES, I. 1844, str. 9.

⁹⁷ *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literatur, Musik, Mode und geselliges Leben*, 2. junij 1835, št. 109.

⁹⁸ Prav tam.

⁹⁹ Več o pojmovanju in dojemanju glasbenic glej: Magdalena Bruckmüller-Schindler, The diva between admiration and contempt: the cult state of exceptional music artists in the 19th century, v: *Museoeurope 3: Europe in the time of Franz Liszt, collected volume of the symposium*, 13.–15. 10. 2016, str. 150–161, dostopno na: http://www.museoeurope.si/userfiles/MuseoEurope_2016.pdf.

¹⁰⁰ Glej: HABJANIČ, O. 2016, str. 12–13.

podobah in ne bo več slišal mestnih govoric, da zaradi njihovega poslušanja do onemoglosti ne želi slišati ničesar več.

Z nama je potovala družina z Dunaja. Mlad deklič ni mogel prenehati peti slave Jenny Lind. V določenih pogledih sem se z njo strinjal, vendar si nisem mogel pomagati, da bi bil drugačnega mnenja pri najpomembnejših rečeh, in sem se trudil njeno visokoletče navdušenje nekoliko zmanjšati, jo skušal potegniti nazaj na trdna tla resničnosti iz vrhov poezije, po katerih se je vedno znova opito mudila. To moje neplodno početje mi je prineslo kar nekaj nejevoljnih pogledov in bilo mi je žal, saj je bilo bitje ljubko in cvetoče.

Njen bratranec se z menoj ni popolnoma strinjal, vendar je odkrito nastopil kot nasprotnik slavljene umetnice, in to tako, da ga je neka druga gospa, ki je sedela poleg nas in je preslišala predhodni pogovor, v svoji raztresenosti vprašala: Kaj najbolj občudujete pri Lindovi? In on ji je nato z vso ihto odvrnil: Norost velikega števila Dunajčanov, drago dete. Ta njegov hoteni epigram pa je njegova sestrična tako slabo sprejela, da mu od tega trenutka ni hotela več nameniti niti besede niti pogleda.«¹⁰¹

Lannoy se torej nikakor ni mogel sprijazniti s slavo, ki jo je mlada sopotnica pela švedski operni divi Jenny Lind.¹⁰² Na neki način se je z njim strinjal tudi Lannoyev prijatelj Franz Liszt. Sledji namreč v pismu leta 1857 piše dirigentu Karlu Turanyi v Aachen, kjer o Jenny Lind meni naslednje: »Gospa Lind – Goldschmidt velja za nedotakljivo v svojih bleščečih pevskih podvigih, tako kot enako velja za Händla kot komponista, vendar pa z eno razliko, kar gre v prid gospe Lind: dela Händla nekatere ljudi dolgočasi in zado vedno ne napolni blagajne, po drugi strani pa preprosto obnašanje gospe Lind zagotavlja veselje poslušalcev, kakor tudi tistih, ki so pri blagajni. V kolikor torej izpostavimo pri glasbenih festivalih ugodje in komercialni uspeh, potem si prav gotovo noben umetnik in še manj glasbena umetnina ne bo upala tekmovati s cenjeno in opevano gospo Lind, in ob tem zagotoviti enako privlačnost. Brez kakršnega koli ugovora, morem podati svoje skromno mnenje, da s to privlačnostjo vse drugo, do katerega ne morem biti indiferenten, postane odveč; tako kot Ludvig XIV predstavlja državo, tako gospa Lind oblikuje aktualni glasbeni festival...«¹⁰³

¹⁰¹ *Allgemeine Theaterzeitung*, 20. julij 1846, št. 172.

¹⁰² Johanna Marija Lind (1820–1887), je kot Jenny Lind zaslovela konec 30. let 19. stoletja z debijem kot Agatha v *Der Freischütz*. Normo poje prvič 19. 5. 1841. Nato se zaradi težav z glasom umakne, konec leta 1841 se za 10 mesecev izpopolnjuje pri Manuelu Garciji. Nastopala je po Skandinaviji, preboj pa ji je uspel tudi v Londonu. V 40. letih je nastopala na glasbenih odrih Evrope, v 50. letih pa je imela daljšo turnejo po Ameriki, kjer je požela izjemne uspehe. Universalmuseum Joanneum hrani izjemno porcelanasto figurico Jenny Lind v obliki namiznega zvonca. Za ta podatek se iskreno zahvaljujem dr. Ulrichu Beckerju. Glej: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, (ur. Stanley Sadie), X, 1980, geslo: Jenny Lind, str. 865–866.

¹⁰³ *Allgemeine Musikzeitung*, 11. julij 1890.

V pismu je po eni strani izpovedana nenavadna priljubljenost dive Lind, ki jo publika mora slišati, sam Liszt pa po drugi strani izpostavlja, da njena virtuoznost in popularnost škodi sami umetnosti.¹⁰⁴ Liszt je v tem primeru tudi dosegel svoje ter Jenny Lind ni uvrstil na 35. glasbeni festival Spodnjega Rena.

Priljubljenost Jenny Lind je bila sredi 40. let na višku. V priljubljenem časopisu, na katerega se je Lannoy tudi sam opiral, *Allgemeine Theaterzeitung*, je v januarju 1846 moč zaslediti reportažo Hermanna Michaelsona iz Berlina,¹⁰⁵ v kateri pravi, da je pri velikemu številu abonentov Operne hiše velika sreča dobiti karto za predstavo Jenny Lind.¹⁰⁶ Avtor izpostavlja večplastnost glasu Jenny Lind, ki z lahkoto nastopa zdaj kot Norma zdaj kot Amina, potem kot Agata. Mlada umetnica je bila še posebej priljubljena pri višjem damskem sloju, v Berlinu pa so jo lahko poslušali med januarjem in marcem.¹⁰⁷ Na evropski turneji leta 1846 se je premierno ustavila tudi na Dunaju,¹⁰⁸ kjer je v privatnem gledališču imela koncert 23. aprila v vlogi Norme, torej je nastopila s podobnim repertoarjem kot že v Berlinu. Že naslednji dan je izšla obsežna kritika o poetičnosti, o izjemni dramaturgiji Jenny Lind. Avtor izpostavlja, da je Dunaj videl že mnogo izvedb Norme, »vendar pa je to mentalno spopadanje Lindove z Normo neskončno lepo, poetična poslastica, prežeta s poetično svežimi občutki, vse, kar smo do sedaj slišali in videli, bo po tem nastopu pozabljeno«.¹⁰⁹ Lindova je torej s svojo interpretacijo Norme občinstvo navdušila. Izpostavil je njen izjemen sopran, ki ne seže do vrtoglavih »šolskih« višin, ampak gre tukaj za resnično tonsko, nežno in močno enakomerno vibriranje. Gre za popolno umetniško uniformnost organa in harmonije tona. V primeru Jenny Lind ne gre za močno, doneče petje, ampak za ljubek in obenem silovit ton, ki vključuje čare poetike in svojstveno misterioznost.¹¹⁰ Brilljantna je bila tudi v igri. Njena igra je plemenita, dostojanstvena, vsak trenutek je zaključena slika, ki izžareva lepoto, tako pristna in resnična je njena igra, da na drugo

¹⁰⁴ WALKER, A. 1989, str. 416, glej tudi opombo 72. Zanimiv je Walkerjev komentar, da je virtuoznost Jenny Lind, nehote Liszta spomnila na njegova leta nenehnega nastopanja in izpostavljanja.

¹⁰⁵ V Berlinu je prvikrat nastopila leta 1844, sledijo koncerti v Hannoveru, Hamburgu, Darmstadt, Copenhagnu in nato spet v Berlinu, kjer ostane pet mesecev. Glej: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, (ur. Stanley Sadie), X, 1980, geslo: Jenny Lind, str. 865–866.

¹⁰⁶ *Allgemeine Theaterzeitung*, 22. januar 1846, št. 19.

¹⁰⁷ Prav tam.

¹⁰⁸ Na Dunaj se ponovno vrne že naslednje leto, ko Dunajčane prevzame v vlogi Marie. Iz Dunaja se odpravi v London, kjer v naslednjih letih povzroči t. i. *Jenny Lind fever*. Glej: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, (ur. Stanley Sadie), X, 1980, geslo: Jenny Lind, str. 865–866.

¹⁰⁹ *Allgemeine Theaterzeitung*, 24. april 1846, št. 98.

¹¹⁰ Prav tam.

ne moremo niti misliti. Mrzlica Jenny Lind se je samo še stopnjevala, zato ni prav nič nenavadno navdušenje Lannoyeve sopotnice nad omenjeno pevko. Že naslednji dan je bila v istem časopisu objavljena pesem, posvečena Jenny Lind.¹¹¹ Na Dunaju je izvedla deset koncertov, med temi je dvakrat nastopila kot Norma, kot Agata je nastopila v operi *Freischützen*, kot Lucia v operi *Lucia von Lammer Moor*, kot Amina v *Nachtwandlerin*, kot Alice v *Robertu*, in kot Beatrice v *Ghibellinen*.¹¹² Da so mnenja bila deljena in da je Jenny Lind povzročila burne razprave med dunajskim glasbenim svetom, priča izpoved takratnega gledališkega igralca Karla Swiedacka, ki pod psevdonimom Karla Elmara objavi hvalnico, za njeno petje pa pravi, da je »poezija petja«¹¹³ ter obenem zanika mnenja nekaterih, ki v petju Jenny Lind vidijo amaterizem. *Allgemeine Theaterzeitung* je koncerte Jenny Lind na Dunaju pozorno spremljal in analiziral, pri tem je v glavnem izražal pozitivna stališča do njenih nastopov.¹¹⁴ Vročica se je tistega leta samo še stopnjevala. Novembra je na naslovnici priljubljenega časopisa objavil novelo Fridrich Dorn z naslovom *Jenny Lind als Schutzengel*,¹¹⁵ kar kaže na priljubljenost omenjene pevke med splošno glasbeno publiko.

Po drugi strani pa je Lannoy imel izjemno dobro mnenje vsaj o dveh pevkah, o Adelaide Kemble¹¹⁶ in o Karolini Ungher.¹¹⁷ S prvo je nastopal 22. avgusta 1837 v priljubljenem češkem zdravilišču Karlovy Vary, kjer sta nastopila

¹¹¹ Prav tam, 25. april 1846, št. 99.

¹¹² Prav tam.

¹¹³ Prav tam.

¹¹⁴ Glej *Allgemeine Theaterzeitung* za mesec april in maj leta 1846.

¹¹⁵ *Allgemeine Theaterzeitung*, 9. november 1846, št. 268.

¹¹⁶ Adeliede Kemble (1815–1879) je izhajala iz angleške igralske družine. Zaslovela je kot operna pevka z debijem *Norme* v Londonu 13. 5. 1835. V petju se je izpopolnjevala v Londonu in v Italiji. Leta 1839 je kot *Norma* nastopila v Benetkah, naslednje leto pa je pela v Trstu, Milanu, Padovi, Bologni in Mantovi. Leta 1841 se je vrnila v Anglijo. Po poroki l. 1843 je preneha z nastopi. Glej: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, (ur. Stanley Sadie), IX, 1980, geslo: Adelaide Kemble, str. 858–859.

¹¹⁷ Karolina Ungher (1803–1877) je bila rojena na Dunaju kot hčerka Johanna Karla, profesorja na Therezijanski Akademiji; v rani mladosti se je učila klavir, kot pevka se je izpopolnjevala pri Josephu Mozzatiju, Ugo Bassiju, pozneje še pri Aloysiu Webru in J. M. Voglu ter D. Roncini v Milanu. Svoj debi je doživela leta 1824 kot Dorabella v *Così fan tutte*; pela je pri izvedbi Beethovnovne 9. simfonije na koncertu 7. 5. 1824 na Dunaju v Kärntner Theater. Na koncertu je bil prisoten tudi sam Beethoven, ki je takrat že popolnoma oglušel. Ungherjeva ga je obrnila proti občinstvu, da bi videl ovacije slednjih. Za Ungherjevo je Donizetti napisal *Parisino*, *Belisario*, *Mario di Rudenz*; Bellini ji napiše *La straniera*, Mercadanta *Le due illustre rivali*; Pucini *Niobe*. Po poroki s F. Sabatierom (prevede Goethejevega Fausta v francoščino) se je leta 1843 umaknila iz glasbenih odrov. Glej: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, (ur. Stanley Sadie), XIX, 1980, geslo: Karoline Ungher, str. 858–859.

ob priložnosti obiska hanovskega kralja in kraljice.¹¹⁸ Veličino operne pevke Karoline Ungher je izpostavil Franz Liszt v pismu namenjenem Eduardu Lannoyu. Pismo je bilo objavljeno v *Allgemeine Theaterzeitung* 16. aprila 1839. V njem pravi: »Prosil sem zelo ljubeznivo dekle, veliko umetnico (ona je oboje hkrati, zelo redek primer), da bi Ti izročila ta paket. Ungherjeva je čudovita na odru, sublimna, neprimerljiva; odlična je v prijateljskih odnosih in polna prijaznosti. Za talente, kot so njeni, in Bog ve, ali so navadni, ni nobene poštene pravice, razen entuziazma. Nikakor ne dvomim, da Ti bodo Dunajčani hvaležni za zasluge. Vsekakor bo navdušila Entusiasmo, furore c fantatismo. V kolikor si jo videl v 'Lukreziji', v 'Il Giuramentu', v 'Parisini' ali kateri koli slabi italijanski operi (za to je čudežno videti, kako najslabše igre izrabi v svojo korist in interpretacijo), zato boš tako kot jaz povedal, da je nemogoče, še kaj več narediti pri tej dramski umetnosti. Brez pretiravanja in pristranskosti se mi trenutno zdi največja odrska umetnica (v plemenitem in razširjenem smislu besede), ki hodi po 'evropskih mejah'. Toda, ker si tako vesel, da jo boš lahko videl in občudoval za polne tri mesece, Ti ne želim več o tem pisati, predlagam Ti samo, da v dneh italijanskih oper, porabiš manj rezervacij kot lani. Ko boš enkrat videl Ungherjevo, se ne boš mogel vzdržati, da se ne bi vrnila ... in večkrat kot jo boš videl, bolje kot jo boš spoznal, bolj Ti bo všeč.«¹¹⁹

Liszt je v pismu ne more prehvaliti, šteje jo za trenutno največjo operno pevko na odru, njene vloge pa naredijo še tako slabo italijansko operno delo za veličastno. Liszt je Karoline Ungher Lannoyu prav gotovo priporočal, saj je v tistem času Lannoy bil na čelu *concerts spirituel*, ki jih je v tistem času s polno vnemo organiziral na Dunaju. Gre za čas, ko je Liszt z Ungherjevo nastopil v Trstu, v njeni družbi pa je preživel tudi celoten večer koncerta.¹²⁰ Liszt se je za Ungherjevo zanimal tudi v pismu Simonu Löwyju, kateremu piše na Dunaj iz Londona 20. maja 1841 in ga sprašuje, ali je Ungherjeva na Dunaju.¹²¹

Lannoy se o pevki Karolini Ungher razpiše v že omenjeni reportaži iz Lisztovega koncerta v Mariboru, kjer v nestrinjanju s poudarjeno veličino Jenny Lind izpostavi pozitiven primer pevke Ungherjeve. »Pri takih sporih

¹¹⁸ *Neue Zeitschrift für Musik*, 87. Jahrgang, 1920, str. 45.

¹¹⁹ *Allgemeine Theaterzeitung*, 16. 4. 1839, št. 76.

¹²⁰ Liszt in Ungherjeva sta v Trstu imela koncert 29. oktobra 1839. Glej: WALKER, A. 1983, str. 280.

¹²¹ Franz Liszt's Briefe: Gesammelt und herausgegeben von La Mara, Band I.: Von Paris bis Rom, Leipzig, 1893, pismo št. 32., str. 42. Franz Liszt je Ungherjevo spoznal na svojem debiju leta 1822 na Dunaju, kjer je ravno takrat tudi nastopala kot 19. letna pevka. Ob njiju še Leo Lubin, violinist. Ungherjeva je pela Rossinijevo arijo iz opere *Demetrio e Polibio*. Glej: WALKER, A. 1983, str. 77–78, glej tudi opombo 15 na strani 77 v prej omenjenem delu.

nasprotujočih si mnenj je, kot po navadi, resnica spet nekje na sredi in mislim, da lahko nekaj prispevam k zgladitvi tega spora, če povem naslednje: da je vsaka beseda resnična in prosta vseh primesi. Leta 1839 sem prišel iz Karlsbada v Dresden. Z vso pravico slavna, genialna in bistrournna Karoline Ungher, sedaj gospa Sabatier, je gostovala prav v nazadnje omenjenem kraju in v veliki meri očarala občinstvo.

Govorilo se je samo o njej in o njeni visoki umetnosti, njenem smislu in čustveni izvedbi, njeni popolni deklamaciji, njenem poetičnem pogledu, ustreznih glasbi in tako naprej. Med njenimi oboževalci je bil še posebej opazen g. R. Njegova usta so vedno, kadar je poln navdušenja hvalil veliko umetnico, prešla vse meje. Trdil je, da jo je njena uprizoritev »stala« delček njene lepe duše. Še posebej ni mogel prehvaliti prizora iz Rossinijevega »Otella«, ko Desdemona pade pred noge svojemu očetu in zapoje: *Se il padre m'abbandona*.

Karolini, ki sem jo vsak dan videl in ki je bila prav tako razumna kot tudi bistrournna, se je zdelo to prekomerno navdušenje srčno dolgočasno in je imela do gospoda R. zelo bežen odnos, njegovim empatičnim tiradam ni namenila skoraj nobene pozornosti. On se ni vdal in je v moji prisotnosti približno že dvajsetič ponovil svojo puhlico o delčku njene lepe duše, tedaj pa je ona dejala: Danes pojem Desdemono, bodite resnično pozorni pri tistem delu, ko pojem *Se il padre m'abbandona*, in boste videli svoj čudež. Potem pa sami presodite, ali me vsaka uprizoritev res stane delček moje lepe duše, kot pravite! – Zvečer so bile gospoda R. seveda same oči in ušesa. Desdemona pade pred svojega očeta (če se ne motim, je vlogo Brabantia igral Zesi), ga prime za roko in ugrizne v mezinec. Ah briconna! zakriči Zesi in ji iztrga svojo roko, občinstvo divje aplavdira, nič od tega ni videlo. Desdemona še drugič ponovi besede *Se il padre m'abbandona*, se pokrije z Brabantiovim plaščem in napravi grimaso, vidno samo njenemu oboževalcu gospodu R., ki je sedel v sprednji loži. Sledi nov val aplavza očaranih poslušalcev.

Pripetilo se je tudi med to opero, če se ne motim, da je Karoline, medtem ko so prostrani prostori prepolne operne hiše ravno doneli od divjega aplavza, tiho prišepnila basistu: *Vaša lasulja je postrani! Pevec jo hoče popraviti in svoj naglavni okras obrne v popolnoma napačno smer in –sledi smeh.*

To, kar tukaj navajam, nima niti slučajno namena zmanjšati zaslug pomembnih pevcev in pevk. Velike stvari, ki se tičejo narave in umetnosti, morajo delovati skupaj, da bi ustvarile izvrstno odrsko umetnico, drugače bi bile bolj pogoste, kot so; vendar želim popraviti pogosta napačna mnenja in pokazati, kaj je pri tem pravzaprav pomembno.

Nikdar ne smemo zamenjati igralk s samo uprizoritvijo. Operni pevki Ungher in Pasta sta igrali Normo, Desdemono; če bi se skušali popolnoma poistovetiti s svojima vlogama, bi ju slabo upodobili in v najboljšem primeru bi se jima posmehovali.

Zato pa je res, ko pravimo: R. je bila kot Amine zelo očarljiva, kot Elizabeta dostojanstvena, v »Egmontu« je igrala Klärchen res čustveno; lahko rečemo tudi: bila je milina, dostojanstvo, njen nastop je ganil najgloblji del moje duše. Vendar človek ne sme nikdar zamenjati znaka za stvar samo in igre vzeti zares, ker drugače zapade v nesmiselno pretiravanje in oboževanje umetnikov, s čimer na koncu umetnosti bolj škodi kakor koristi.

Dober star pregovor pravi Moderato durnat. A danes zapravljamo toliko »umetnega« in plačanega navdušenja za povprečnost, da se pravo merilo za hvalo izgubi in se občinstvo zmede ter se sploh ne znajde. Zato ne škodi, če občasnno vlijemo nekaj kapljic čiste, zdrave vode v ta (za)vreti, motni jabolčni mošt.

Sicer pa mi je Karoline Ungher pisala več zanimivih pisem o novejši italijanski glasbi in imela čudne pripombe o svojem umetniškem delovanju, ki jih bom ob boljšem navdihu tudi sporočil. Trenutno pisem nimam pri roki in pišem v veliki naglici, zato po svoji pohvalni navadi tudi nekoliko nečitljivo, zaradi česar tudi prosim, da se ob morebitnem pojavu tiskarskih napak časopisu Grazer to odpusti.«¹²²

Slavospev nadaljuje tudi v naslednjem pismu, ki je v bistvu nadaljevanje reportaže iz Maribora, a se v pismu posveča zgolj operni veličini Ungherjeve. O Karolini Ungher je takrat premišljeval in pisal že iz priljubljenega zdravilišča v Rogaški Slatini 8. julija 1846. Iz pisma izvemo, da je bila Karolina Ungher prav tako namenjena v Konstantinopol, torej prav v istem času, ko se je tja odpravljala Franz Liszt, v času pisanja pa je bila nekje v Grčiji. Karolino je imel za svojo iskreno, občudujočo prijateljico, ki ga je očarala tudi s svojim pogledom na glasbo. »Nekoč je ob mizi tekel pogovor o trenutnih recitalih italijanskih pevcev, ki bi jih rad uprizoril, še posebej v njihovem pretiravanju, in v kolikor so začetniki, bi poskusil, po visokih tonih, skleniti novo pogodbo. Karolina je povedala naslednje: »Ko sem opazila, da moj glas slabi, in ko sem opazila, da recimo, Rossinija, ne morem izvajati z običajno virtuoznostjo in gotovostjo, a sem ga tu in tam odpela, sem se naslonila na interpretacijo, sem ponovno pogledala Lucrezio Borgio, ki je odigrala tako močne vloge kot so Parissina, Ana Bolena in druge, ki sem jih tudi sama pravilno odpela, vidim, da sem pravilno presodila. Pri teh vlogah je bil moj glas dovolj močan, da sem jih lahko razvila in razbila pri ključnih točkah desetkrat zaporedoma, in vse to na račun prevelikega vpliva; (ravno) dovolj, da je bila publika zadovoljna in aplavdirala. Moriani in Roneoni sta se mi pridružila in ta manira je postala prevladujoča«, in doda »Vendar mladi talenti ne bi smeli slediti tej poti, ampak najprej prepevati ter se nato naučiti dobro igrati. Taki pripomočki so dovoljeni le tistim, ki so nekoč dobro peli, a tega sedaj več ne zmorejo.«¹²³ Lannoy nato poda svoje mnenje

¹²² Allgemeine Theaterzeitung, 13. julij 1846, št. 141.

¹²³ Allgemeine Theaterzeitung, 20. julij 1846, št. 172.

in komentar. »Obenem, kot potrjujejo izkušnje, da čudovit glas, odličen talent ter dobra šola še ne zadoščajo, da bi ustvarili čudovito pevko. Za vsa ta darila narave in umetnosti, mora biti prisotna tudi rutina in sposobnost opazovanja. Samo ko umetnica spozna, kaj intrigira publiko, ko je presegla mehansko, ko pozna in uporablja svoje prednosti, ki se jih zaveda, svojo notranjo moč, ki jo drži vsepovsod, ker brez (njene) Načina ni prave umetniške uprizoritve; osebnost je sestavljena, je preudarna, pozorna, celo pripravljena na nepredvidene dogodke, ki niso, kot misli množica, poetično prevzeta v ekstazi navdušenja. Z vsako besedo, vsako noto, ve, kaj počne in hoče; ona lahko naredi kar hoče in bo vedno očarala poslušalce, ki se smeji in jočejo na njen ukaz. Vendar ta sila, samozavedanja lastne osebnosti, je samo sadež rutine, srečno presežene mehanske umetnosti, prav zaradi tega je veliko pevcev najboljših, ko jim začne pešati glas; tako Umetnost praznuje Zmago nad Naravo. Želim dati en primer povedanega, vadila sem prvo arijo priljubljene Sophie Löwe, ki jo je izvajala mnogo let pred publiko, bilo je, če se ne motim, v Društvu – Concerte. Izbrala je veliko Belinijevo arijo 'Straniera' v B-molu. Sofijin glas, pravzaprav kontraalt, z lepo izdelanimi barvami, ki so bile takrat izjemno močne in kovinsko bogate, je res navdihnilo njeno razpoloženje. Ko sem prevzela Teri, v tistem času ni razumela italijanščine, videla sem jo, kako so jo preplavila čustva, sopihala in zardevala ter pela z vsem ognjem prve mladenke, z entuziazmom, ki ga bo komaj kdaj spet občutila. Navdušila je tudi občinstvo, ki se je odzvalo z večkratnim aplavzom; vendar pa ji je manjkala rutina. Bila je previdna pri produkciji, vsa 'Straniera', vendar je prevzela sebe, pogosto je bila previsoka, in kljub mojim številnim nasvetom in dobronamernim navodilom, da vedno ostane mirna in usklajena, so bili njeni dosežki komaj nad povprečnim. Bil je šele veliko pozneje, da se je naučila, kako se odzivati na publiko, da je potem dosegla velik sloves, v katerem je uživala. Enako je tako v umetnosti, kot v ljubezni, ki je tudi umetnost. Ne tisti, ki žari od vroče ljubezni, ve, kako se približati in povezati z ljubljenim; ta je navadno neumen, ali govori prenasilno in ne najbolje; tisti, ki so usklajeni in mirni, bodo imeli največ možnosti, in tako je v umetnosti. Zato navdušeni oboževalci in idoli umetnice, lahko vsaj nekoliko omilijo njen poetični navdih, njeno hiperbolično pohvalo; v očeh poznavalca, njihov nastop ne velja nič, ne častijo tistega, kar bi morali častiti, in večinoma dokazujejo, da govorijo o nečem, kar le na pol razumejo. V kolikor se držimo resnice, je še vedno dovolj, da slavimo in občudujemo eminentnega umetnika, in jaz sem vedno ugotovil, da veliki talenti, ki zato nimajo pomanjkanja prave mere skromnosti in spoštovanja umetnosti, za razumevanje, da tudi za pohvalo, ki je bila pravična, prijazna in iskrena hvala, vedno hvaležnejša in sprejemljivejša, kot tiste nesmiselne fraze in pretiravanja, s katerimi jih vsakodnevno nadlegujejo in dolgočasijo, več kot pa sami sploh uživajo. Tisti, ki jih razumejo in ocenjujejo, obravnavajo umetnika kot prijatelja, gre za čudovit odnos; pogosto se smeji

in muzajo na svoje nerodne oboževalce. Toda nazaj h Karolini, o čemer naj bi sploh govoril.«¹²⁴

V nadaljevanju komentira Ungherjeva tudi Verdijeva dela, Lannoy pa pri tem ugotavlja, da Ungherjeva bere tako o zgodovini glasbe, neredko pa poseže tudi po Heglu in drugih delih. Razbrati je, da je Ungherjevo cenil ne samo kot izjemno pevko, temveč tudi kot široko razgledano osebo svojega časa.¹²⁵

STIKI EDUARDA LANNOYA S FRANZEM LISZTOM

Sredi 40. let 19. stoletja je Lannoy stike z Lisztom samo še poglobljaj, junija 1846 ga je povabil na svojo domačijo oz. poletno rezidenco v Viltušu, ob tem pa je Liszt izvedel še dva koncerta v Gradcu ter enega v Mariboru.¹²⁶ Lannoy je imel v mislih nadaljevanje turneje, zato se je dogovoril še za koncert v letovišču, kamor je sam najpogosteje tudi zahajal, v Rogaško Slatino, od koder so madžarski glasbeni entuziasti Liszta povabili tudi v Zagreb.¹²⁷ V Zagrebu je obiskal tudi Ljudevita Gaja, pri katerem je preživel eno uro. Za Gaja pravi, da se trudi, da bi Hrvati spoznali svojo deželo, ki lahko postane pravi raj. Z zbiranjem evropske literature se trudi, da bi razsvetlil širše množice, za kar pa Lannoy pravi: »Lep cilj, ki pa ga na žalost pogosto preskočimo: nekateri želijo človeka primerjati z živalmi,¹²⁸ drugi želijo iz človeka narediti angele, a resnica leži nekje na sredi. Kako lepo, a obenem tudi kako težko je resnično biti človek.«¹²⁹

Franz Liszt in Lannoy sta stike ohranjala tudi v prihodnje. Franz Liszt v pismu, naslovljeno njegovi materi 22. oktobra 1846, pravi, da jo bosta obiskala dunajska prijatelja, gospod in gospa Lannoy.¹³⁰

¹²⁴ Prav tam.

¹²⁵ Prav tam.

¹²⁶ Več o turneji Franza Liszta na Štajerskem glej: SUPPAN, W. 1963, str. 301–310, glej tudi: HABJANIČ, O. 2016, str. 7–23. Več o glasbenem ustvarjanju v Mariboru glej opus del Manice Špental: *Iz mariborske glasbene zgodovine*, Maribor, Obzorje, 2000; *Glasbene predstave na odru mariborskega gledališča od 1785 do 1861*, Obzorje, 1975.

¹²⁷ Več o koncertu Franza Liszta v Zagrebu glej: KATALINIČ, V., RIES, S. 2016, str. 56–62, glej tudi: HABJANIČ, O. 2016, str. 7–23; glej tudi: DRUZOVIČ, H. 1934.

¹²⁸ Zanimiva Lannoyeva pripomba, ki je povzemala aktualnost izvora človeka. Darwin je svoje znamenito delo *O izvoru vrst* napisal šele leta 1859, kar govori o Lannoyevi ostroumni pripombi, po drugi strani pa verjetno misli na bestialnost človeka kot takega.

¹²⁹ *Allgemeine Theaterzeitung*, 14., 15. 8. 1846, št. 194 in 195, str. 780.

¹³⁰ »In wenigen Tagen werden Sie den Besuch von herrn Baron und Frau Baronin Lannoy erhalten, die zu meinen besten Wiener Freunden zählen. Ich empfehle sie Ihnen angelegentlich und wünsche, dass Sie ihnen die zuvorkommendste Liebenswürdigkeit erweisen«, v: La Mara, F. *Liszts Briefe an seine Mutter*. Leipzig, 1918, citirano iz: SUPPAN, W. 1963, str. 301, op. 3.

Tako barona kot baronico Lannoy najdemo tudi na srebrnem stojalu za note, narejenem leta 1858,¹³¹ torej pet let po Lannoyevi smrti. Stojalo so mu posvetili prijatelji z Dunaja in Pešte. V sredini je Lisztov portret v profilu, narejen po medaljonu Antoine Bovyja, obdan z različnimi instrumenti. Pod portretom vidimo v baročni kartuši vgravirani veduti Pešte in Dunaja z in-skripcijo v napisnih trakovih: »FRANZ LISZT« »SYMPHONIE-FESTMESSE-FANTASIE-TRANSCRIPT«. Na piedestalih vidimo na vrhu umeščeno poprsje Beethovna, nižje spodaj na levi strani poprsje Franza Schuberta in desno poprsje Carla Marie Webra,¹³² ki ju nosita angela. Stilizirane noge slednjih se končujejo s svečniki. Omenjena trojica je prav na Liszta naredila najmočnejši vtis in jih na svojih koncertih tudi redno preigrava. Ne gre spregledati, da je prav slika Beethovna krasila zid njegove rojstne hiše v Raidingu, da ga je v mladosti najraje preigral, ter da je prevzel organizacijo in zbiranje prispevkov za postavitev spomenika v Bonnu.¹³³ Na spodnjem robu stojala je v abecednem vrstnem redu vgraviranih 133 oboževalcev, aristokratov in mecenov, ki so bili povezani z glasbenim virtuoizmom. Med njimi velja omeniti Antala Augustza, najboljšega prijatelja Liszta na Madžarskem, Karla Czernyja, Lisztovega profesorja glasbe, dirigenta in dvornega organista Ignaza Assmayerja, skladatelja Josefa Dessauerja, violinista Heinricha Wilhelma Ernsta, pianista Josefa Fischhofa, še enega Czernyjevega učenca, pianista Theodorja Leschitzkyja. Med darovalci najdemo tudi izdelovalce klavirjev, Bösendorferja, Konrada Grafa, Schwichoferja, Johanna Baptista Streicherja, kot tudi založnike Augusta Artaria, družino Haslinger, Karla Mechettija in Spina Vaterja. Med podporniki najdemo tudi njegovega strica, odvetnika dr. Eduarda, Liszta in Lisztovega tajnika Gaetana Bellonija, litografa Kriehuberja, ki je upodobil večino glasbenikov svojega časa, med njimi tudi Lannoya, grofa Felixa Lichnowskega, grofe Esterházy in mnogih drugih.¹³⁴ Donacije so se začele zbirati že leta 1846, darilo pa so mu predali leta 1858 na Dunaju z Ignazem Assmayerjem kot slavnostnim govornikom.¹³⁵ Slavnostni trenutek predaje darila je Liszt opisal tudi v pismu princesi Carolyn Sayn Wittgenstein, datiran 16. aprila 1858: »Znamenito glasbeno stojalo za note, mi je bilo predano

¹³¹ Srebrno stojalo za note je v lasti Narodnega muzeja Madžarske, razstavljeno pa je v Spominskem muzeju in raziskovalnem centru Franza Liszta v Budimpešti. Stojalo ima inventarno številko: HNM 1887.41.24.

¹³² Prve objave so namesto Webra, opisovale Chopena. Glej: ECKHARDT, M., 2008, str. 61.

¹³³ WALKER, A. 1987, str. 60, 269–273.

¹³⁴ Za razkritje in napotitev imena barona in baronice Lannoy se iskreno zahvaljujem kolegici iz Pokrajinskega muzeja Maribor, dr. Valentini Bevc Varl, za dodatne informacije o predmetu se zahvaljujem Anni Peternák iz Spominskega muzeja in raziskovalnega centra Franza Liszta v Budimpešti.

¹³⁵ ECKHARDT, M. 2008, str. 61.



Slika 2: Josef Kriehuber, Franz Liszt leta 1846, litografija,
Spominski muzej in raziskovalni center Franza Liszta, Budimpešta.

predvčerajšnjim, ob 5. uri. Predal ga je dvorni kapelnik Assmayer, ki je imel tudi nagovor, na katerega sem odgovoril samo s preprostim »hvala«. Ob tem sem izrazil mojo željo, da bi napisal eno glasbeno delo, ki bi jo kot »hommage« posvetil tem trem svetnikom glasbe: Beethovnu, Webru in Schubertu, čigavo poprsje mi kot zgleda zapoveduje, da grem po svoji poti in opravim svojo nalogo.»¹³⁶

Eduard Lannoy je poletne dneve preživel na svojem posestvu v Viltušu, v letih 1841 in 1842 ga najdemo tudi v priljubljenem štajerskem zdravilišču v Rogaški Slatini, kamor je prišel na oddih z družino in služabniki.¹³⁷ Na odih iz Viltuša je prišel tudi 1. julija 1845 s soprogo in sobarico,¹³⁸ in spet ob istem času naslednje leto, ko je prišel s soprogo in družabnico.¹³⁹ Leta 1847 je prišel v Rogaško direktno z Dunaja, tudi tokrat je vpisan 1. julija. V knjigi gostov je zabeleženo, da je prišel z gospo, družabnico in sobarico.¹⁴⁰ Med gosti zdravilišča je spet zabeležen leta 1849, tokrat je prišel 12. avgusta z družino iz Viltuša.¹⁴¹ Zdravilišča so bila Lannojev priljubljen kraj, sicer pa preživlja dopust tudi v Karlovih Varih in mondenem Badnu.

V tem času je na Dunaju pomagal pri promociji in uveljavitvi italijanskega skladatelja Gaetana Donizettija (1797–1848), s katerim je bil v stikih tudi ob ponovnem obisku Pariza leta 1847.¹⁴² Prav okoli leta 1847 je bil na daljšem potovanju po Nemčiji, Belgiji in Franciji. V pomenljivem uvodu potopisa, objavljenega aprila 1847, razdeli potujoče na tri različne skupine: »kovčkarje«,

¹³⁶ LA MARA, 1899, volume IV., številka pisma 317, str. 432. Dostopno na: <https://archive.org/details/franzlisztsbrief04lisz> (Citirano: 20. 4. 2016)

¹³⁷ Prihod barona Lannoya je zabeležen v knjigi gostov zdravilišča v Rogaški Slatini. 8. julija 1841 je tja prišel iz Viltuša, na zdravljenju so ostale 4 osebe, že naslednje leto je tja prišel ob istem času, 9. julija, kot kraj prihoda je zabeležen Dunaj, na zdravljenju pa je ostalo 5 oseb. CVELFAR, B. 2002, str. 261 in 278. V tem času je Lannoyevo zdravje bilo verjetno rahlo načeto, o čemer priča tudi Lisztova korespondenca.

¹³⁸ Stanovali so v hiši št. 2, v sobi 18. in 19. Hiša številka 2 sicer nima v registru teh sob, možno, da je prišlo do napake in so stanovali v hiši št. 8, kjer soba številka 18 stane 1 gld., soba št. 19 pa 24 kr. Hiša številka dva je bila sicer zgrajena kot prvi zdraviliški dom leta 1814. V njem sta bili jedilnica in dvorana, nato je bilo zdravilišče podaljšano v stanovanjsko hišo. Glej: CVELFAR, B. 2002, str. 334, 350 in 499, op. 2. Hišo so porušili leta 1855/56.

¹³⁹ Družčina je stanovala v hiši št. 8., v sobah št. 12. in 13. Sobi sta se nahajali v prvem nadstropju. Soba 13 je bila razkošnejša in je leta 1845 stala 1 goldinar, medtem ko je soba št. 12 stala 12 krajcarjev in je bila verjetno namenjena služinčadi. Hiša številka 8 je bila zgrajena leta 1834 in stoji še danes. Glej: CVELFAR, B. 2002, str. 350, 360 in 499, op. 7, tudi: REŽEK, A. 1964, str. 149.

¹⁴⁰ Stanovali so v hiši št. 8, tokrat v prvem nadstropju v sobi številka 10, ki je stala 1 gld, in sobi št. 11, ki je stala 40 krajcarjev. Glej: CVELFAR, B. 2002, str. 350 in 387.

¹⁴¹ Zabeleženi so trije ljudje, nastanili pa so se v hiši št. 8, v sobah 5. in 6. Sobi sta se nahajali v pritličju in sta bili med sabo povezani. Po ceniku iz leta 1845 je stala 1 gld. Glej: CVELFAR, B. 2002, str. 456.

¹⁴² ASCHBROOK, W. 1982, str. 661, op. 170.

egoiste in strastne opazovalce.¹⁴³ Prvi potujejo v prvem ali drugem razredu, nakupijo nekaj malega daril, obiskujejo znanke in prijatelje. Med egoiste prištevajo vse, ki malikujejo lepoto, lov, slapove in vse piktoreskno. Tu so še arheologi, ljubitelji cerkva, spomenikov in fresk, ki sami niso po poklicu arhitekti ali slikarji. Slednje bi lahko uvrstili med »strastne opazovalce. Pri tem okrcata tudi vse bolj popularne vodiče, ki ne vsebujejo praktičnih informacij, temveč se osredotočajo zgolj na zgodovinske podatke.¹⁴⁴ Sebe je najverjetneje prišteval med zadnje, torej izjemne opazovalce, in poudari, da ima vsaka država svoje kulturne značilnosti, ki jih obiskovalec mora sprejemati brez predsodkov.¹⁴⁵ Nato nadaljuje z opisom dežel. Zelo pomenljiv je njegov opis Pariza in okolice, kjer opazi načrtno vzgajanje, kultiviranje naroda, gojenje patosa, domoljublja, saj se na vsakem koraku vidi glorifikacija francoske vojske in naroda, imena ulic se imenujejo po slavni ljudih, vse to, da bi ljudem vlili ponos na jezik in kulturo.¹⁴⁶

EDUARD LANNOY IN MARČNA REVOLUCIJA 1848

V času marčne revolucije 1848 se je Lannoy mudil na Dunaju. Da se nekaj dogaja, se je napovedovalo in nakazovalo že od 30. let naprej. Temeljite šolske reforme Marije Terezije in Jožefa II. so odprle poti do izobrazbe številni meščanski mladini, kar se je odražalo v novih potrebah. Zahteve po vse večjih svobodah in pravicah so izrazili vsi sloji prebivalstva, razen plemstva. Delavci zahtevajo večjo varnost na delu in večje plače, intelektualci zahtevajo odpravo cenzure in svobodo tiska, študentje svobodo vesti in svobodno univerzo, kmečki sloj pa izraža željo po osebni svobodi. Ob izbruhu revolucije na Dunaju so delavci iz predmestja zahtevali zaprtje tovarn, v avli dunajske univerze je odmeval napev zdravnika in pesnika Ludwiga Augsta Frankla: »*Was kommt heran mit kühnem Gange?/Die Waffe blinkt, die Fahne wehht/Es naht mit hellem Trommelklange/Die Universität.*«¹⁴⁷ Necenzurirani napev je dosegel izdajo pol milijona izvodov, bil je tudi uglasben. Tretji center upora so bili seveda časopisi. V zlatih časih jih je samo na Dunaju izhajalo okoli 150. Množično so tiskali ustavo, kot osnovno orožje demokracije. Iz mesta se je umaknila vojska, za red in mir pa sta skrbeli Narodna garda in Akademska Legija.¹⁴⁸

¹⁴³ *Sontagsblätter*, 25. april, št. 17, 1847, str. 209.

¹⁴⁴ Prav tam.

¹⁴⁵ Prav tam, str. 210.

¹⁴⁶ Prav tam, str. 217.

¹⁴⁷ RUMPLER, H. 1997, str. 278.

¹⁴⁸ Prav tam.

V času do marčne revolucije je Lannoy redno deloval na odrih *concerts spirituel*. Zadnji koncert je bil natanko mesec dni po izbruhu marčne revolucije 13. aprila 1848. Na programu je bilo Lannoyevo delo *Kriegslied für die Österreichische Nationalgarde* in *Trauermarsch für die am 13. März Gefallenen*, delo Alfreda Juliusa Becherja. S tem so koncerti v mestu prenehali. Vsebina koncertov napoveduje spremembo. 13. marec je postal simbol upora med revolucionarji. Metternich je pobegnil v Anglijo, vzpostavljena je bila začasna vlada, ki naj bi odprla poti ustavi. Becher, rojen v Veliki Britaniji, je leta 1845 prišel na Dunaj, kjer je v času izbruha revolucije prevzel izdajateljstvo časopisa *Der Radikale*. Zaradi vpliva in delovanja ob oktobrskih izbruhih so ga aretirali in ga 23. novembra 1848 usmrtili. Lannoy je torej imel pristne stike z revolucionarnim vrenjem, kot stalni dopisnik različnih dunajskih in graških časopisov, ki so zahtevali svobodo tiska, se je z revolucionarnim vrenjem odkrito spogledoval. Marčevski dogodki 1848 so ga spomnili na čas njegove burne mladosti. Najprej je napisal brošuro z naslovom: *Was wir errungen haben/Was wir erstreben/Wie wir uns verhalten sollen: Ein populärer Vortrag für Jedermann*, kmalu zatem pa še delo *Fragen des Tages*.¹⁴⁹ Prvo delo je nastalo v zadnjih dnevih marca, torej neposredno po revolucionarnih vrenjih in pred njegovo poslednjo izvedbo *concerts spirituel*.

Lannoy naredi v prvi knjižici duhovni prerez po svojih 42. letih bivanja v Avstriji, kjer se ozira na duhovno kulturo, politično dogajanje in razpoloženje ljudstva. Po rodu je Belgijec, po lastnem izboru avstrijski državljani. Opisuje ključne točke pretresa zgodovine monarhije v prvi polovici 19. stoletja. Leta do finančnega zloma so bila leta udobja in entuziazma, posledice Napoleonove okupacije so se pokazale leta 1811 s finančnim zlomom, temu je sledila devalvacija avstrijskega monetarnega sistema, z letom 1814 je prišlo leto svetovnega miru, obenem pa se je preko časopisov vzpostavljala glas ljudstva. Dame gledajo rubrike o gledališču in modi, ki jih lahko uresničijo zgolj z visokimi prihodki. Kot naslednjo prelomnico izpostavlja leta 1831, torej obdobje po julijski revoluciji 1830 v Franciji, nato pa izpostavi sijajno vlogo študentov, profesorjev in vseh Dunajčanov v revoluciji 1848, ko pravi: »Veliko let smo združili v te tri čudovite dni, v katerih smo se dobro počutili, zato bodo 13., 14. in 15. marec v avstrijski zgodovini nosili sij nesmrtnosti.«¹⁵⁰ Lannoy v nadaljevanju izpostavi ljubezen do cesarja, ki bo celotno domovino po mirni poti popeljal do reform. Za varnost je poskrbela Narodna garda,

¹⁴⁹ Deli sta izšli pri dunajski založbi Tandler & Compagnie leta 1848. Prva je napisana na 22 straneh, druga pa vsebuje 31 strani.

¹⁵⁰ LANNOY, E. 1848 (1), str. 5.

vzpostavljena je bila svoboda tiska, kot »*paladium svobode*«, kot četrto stvar pa izpostavi ustavo.¹⁵¹

V nadaljevanju se dotakne odnosov med lastniki posestev in njihovimi podložniki, kjer žalostno ugotavlja, da je izkoriščanje šlo v smeri avtomatizacije¹⁵² in izkoriščanja delavca.¹⁵³ Po osvoboditvi kmeta, kot pravi primer tudi iz Francije, se povečajo tudi prihodki gospostva. Z ukinitvijo fevdalizma tako ne bi smeli več oklevati.¹⁵⁴

Drugo nevarnost vidi v željah po osamosvojitvi posameznih provinc, ki je seveda ne podpira. Izpostavi nujnost centralizma in osrednje vloge Dunaja in vloge zgodovine in cesarstva, oz. kot pravi: »*Moji Češki, Madžarski, Ilirski bratje! Prijazno vam podajamo roko, ki jo morate prijeti, tako tudi vi, Poljaki, Lombardčani in Benečani! Ko zvoki svobode zvenijo iz vsakega grla, se vsi ljudje med seboj razumejo in oblikujejo venec v čudoviti enotnosti.*«¹⁵⁵

Dotakne se tudi vprašanja delavskih pravic, za katere pravi, da vsebujejo pravico za dostojno življenje, ki jim jo mora omogočiti lastno delo.¹⁵⁶ Vsak mora biti ponosen na svojo državo in državljanstvo. Brez strahu se zavzame za ustavno ureditev države. Skrbijo ga davki velikih korporacij.¹⁵⁷ Zavzame se za javno sodstvo s poroto, ki naj odloča in deli pravico. Pri šolstvu se zavzame za to, da bi bogati čim več darovali po smrti različnim inštitutom, verske ustanove opozarja, da morajo skrbeti za revne, da morajo spoštovati človeka in se ravnati po morali in bratstvu.¹⁵⁸ V sklepnih mislih želi Avstriji, da bi stopala po poti pravice, da bi se želje Poljakov, Čehov, Madžarov in Ilirov pridružile in služile skupnemu dobremu, to je cesarju! Zaključí z apelom: »*Mi moremo naprej!*«.

Med prvim in drugim esejem je izvedel še poslednji *concert spirituel*, v katerem je izvajal tudi svojo skladbo, posvečeno revoluciji. Očitno so ga dogodki, ki so sledili, tako pretresli, da je moral napisati novo brošuro.

V naslednjem eseju, *Fragen des Tages*, napisanem zgolj štiri tedne po prvem, torej ob koncu aprila oz. v začetku maja, je z obžalovanjem priznal, da so se časi drastično spremenili: »*Čas ima krila; kar je še včeraj veljalo za resnico, danes ne velja več, kar se je včeraj lahko priporočilo kot aktualno, je danes že*

¹⁵¹ Prav tam, str. 6–7.

¹⁵² Prav tam.

¹⁵³ Lannoy tudi v drugem delu izkazuje posebno skrb za delavca ter poudarja izkoriščevalen položaj delavca v svetu kapitalizma. Ne gre spregledati aktualnost teme, saj je Marx o tej temi objavil uvodni esej *Lohnarbeit und Kapital* šele leta 1849 (napisan je bil sicer leta 1847), medtem ko je temeljno delo *Kapital* izšlo 20 let kasneje.

¹⁵⁴ LANNOY, E. 1848 (1), str. 9.

¹⁵⁵ Prav tam, str. 10.

¹⁵⁶ Prav tam.

¹⁵⁷ Prav tam, str. 15.

¹⁵⁸ Prav tam, str. 18.

*zastarelo in nemočno.*¹⁵⁹ Samo resnica in laži, ki so zakopane v koreninah človeštva, so večne. To, kar je zapisal pred štirimi tedni, ne drži več.¹⁶⁰ Lannoy je razočaran nad vse glasnejšimi vzkliki ultraliberalcev, ki v plemstvu vidijo kal starega režima in zaviralce razvoja. Pridružuje se mnenju, da *dobro in lepo* ni v revoluciji, temveč v reformah, kot je to v *Wienerzeitung* izpostavil Kudler.¹⁶¹ Pri tem opozarja na negativne zglede francoske revolucije ter se zavzame za dvodomni sistem po belgijskem vzoru in ustavi njegove rodne domovine Belgije. Lannoy odločno zavrne francosko revolucijo in napake, ki so bile storjene med leti 1789 in 1792, na čas absolutizma pa gleda z veliko mere nostalgije: »*Naš položaj je veliko bolj resen, vendar zahteva ostrino in odločen napredek, in ne neznosnost v času vladavine Ludvika XVI. V Evropi je takrat vladal mir; v Angliji ni bilo demonstracij Čartistov, Nemčija je bila enotna, Belgija in Madžarska sta bili po krajši nevihti umirjeni, Italija mirna, kakor tudi Španija. Dunaj je drugačen. Celotna Nemčija je bila na nogah, stari režim se je vsepovsod opotekal, v Prusiji so svobodo ščitili s krvjo, poljske province so bile nemirne in omejevane, v Italiji državljanska vojna, in nenazadnje, kot vzrok vsemu temu, je nastanek republike v Franciji in volilnimi klici: Svoboda, Enakost, Bratstvo! Samo ena močna sila še stoji, Rusija, univerzalna Rusija, ki je zaljubljena v norost, ker se tudi Rusija sooča z reformami, če ne celo z revolucijo samo, na tisoče ljudi se bo žrtvovalo brez obotavljanja, bogastvo uničeno, dinastije izgnane, mogoče iztrebljene, Svoboda bo nazadnje izšla kot zmagovalka.*¹⁶²

Lannoyja se zelo dotaknejo apeli po neodvisnosti Čehov, Ilirov, celo glas Slovencev je prišel do njega, ki bi z neodvisnostjo postali majhen narod, ter »*ugasnejo svetlobo iz svojega ozemlja.*¹⁶³ Po drugi strani pa jim Lannoy ne odreka pravice do uporabe maternega jezika, medtem ko se od njih pričakuje, da se držijo zakonov in pravil, kot veljajo po celotni monarhiji. Poudarja osrednjo vlogo Dunaja in nujnost centralizacije.¹⁶⁴ Demokratom in republikancem sporoča, da sicer načeloma podpira spremembe, vendar pa še ni prišel čas za njih! »*Mi še nismo zreli!*¹⁶⁵ Spet se zavzame za ohranitev narodne garde, ki je garant za svobodo, mira in reda, reformo sodstva, ki sovпада z reformo tiska, poudarek pa je na glasu ljudstva. Vse privilegirane ustanove morajo ukiniti. Spopada se tudi z združitvijo z Nemci oz. ustanovitvijo frankfurtskega parlamenta, odcepitve Lombardije in Benetk in madžarske vstaje.

¹⁵⁹ LANNOY, E. 1848 (2), str. 1.

¹⁶⁰ Prav tam.

¹⁶¹ Prav tam, str. 4.

¹⁶² Prav tam, str. 10.

¹⁶³ Prav tam, str. 11.

¹⁶⁴ Prav tam, str. 12.

¹⁶⁵ Prav tam.

Najbolj ga muči prav neodvisnost in zahteve po svobodi narodov. Zavzame se za uspeh frankfurtskega parlamenta z Nemci kot skupnim narodom, enotnim davčnim sistemom in skupnimi institucijami. Lannoy se zaveda nevarnosti in nekonkurenčnosti avstrijskega dela monarhije, ki sam ne more tekmovati s konkurenčnejšo Anglijo ali veliko Francijo. Vendar pri tem vidi prvenstvo in nujnost centralizma z Dunajem na čelu kot edino možno pot napredka. Prav zato vidi rešitev in konkurenčnost češke industrije in madžarskega kmetijstva znotraj večjega sistema, popolnoma se zaveda pozicije Avstrije kot imperialne sile. Na Vzhodu je močna Rusija z vplivi na Galicijo, Transilvanijo in na Slované v Podonavju, tu so apetiti Francije v Italiji in Prusov v nemških provincah.

V nadaljevanju se osredotoči na pravice delavcev in razvijajoči se kapitalizem, ki izraža zahteve po konkurenci. Lannoy po drugi strani izpostavlja zaostalost provinc in s tem povezano ponudbo. Zavzame se za dostojno življenje delavcev, ki bi s svojo mezdo morali preskrbeti družino in omogočili šolanje otrokom, poskrbeti bi morali za stanovanja za delavce in delavke v času, ko ne zmorejo več opravljati dela, v sklopu tovarn mora potekati izobraževanje na delovnem mestu, kjer bi preobrazili lene in uporniške delavce. Treba je zagotoviti tudi prostore za bolne in berače. Lannoy ugotavlja, da živi v času, ko se nihče ne podreja nikomur, za vsakim posameznim glasom stojijo tisoči glasov.¹⁶⁶ Podpre napredek, ki pa mora biti postopen in bo prišel sam od sebe. Odreči se je treba vsakemu nasilju ali poti v anarhijo. Z veseljem pozdravlja novo ustavo, pozdravlja cesarja Ferdinanda, domovino in ljudi, ki ljubijo svobodo in si jo želijo. Če se bodo spremenili stari sistemi vzgoje in miselnosti duhovništva, vloge velikih korporacij in monopola aristokracije ter reforme sodstva, bo Avstrija ponovno postala močna.¹⁶⁷

Lannoy se v svojih spisih zaveda resnosti položaja, v katerem se je znašel nekoč mogočni imperij. Z vzponom nemškega nacionalizma, vstajami na Madžarskem, Češkem, Milanu in Benetkah se je cesarska hiša in imperij, ki je njegovega očeta nagradil in mu nudil zavetje v času vzpona Napoleona, znašla na pragu velikih sprememb. Lannoy se je po eni strani oklepal stališča Metternichove zmerne politike in postopnega napredka, po drugi strani pa se zaveda in podpira demokratizacijo celotne družbe, kar naj bi po mirni poti pripeljalo do večje svobode ljudstva in posledično do močnejše Avstrije. Brošuri izdajata njegovo ljubezen do monarhije, ki je nudila varno zavetje že njegovemu očetu. Izpeljave in analize francoske revolucije leta 1789 kažejo močan vpliv, ki ga je slednja ob izbruhu revolucije na Dunaju imela. Ne gre spregledati, da sta tako dvor kot Metternich zapustila revolucionarno mesto. Glavno skrb je posvečal ekonomski blaginji dežele, ki je bila v negotovem

¹⁶⁶ Prav tam, str. 28, 29.

¹⁶⁷ Prav tam, str. 31.

položaju glede razhajanj z nemško politiko in dvigom nacionalizma v Nemčiji, na Češkem, Madžarskem in Italiji. Prav vplivi in želje po neodvisnosti so Lannoyju povzročale velike skrbi, s katerim se nikakor ni mogel sprijazniti. V tem kontekstu je treba omeniti tudi Lisztov nacionalno usmerjen govor, ki ga je imel v narodnem gledališču že 4. januarja 1840.¹⁶⁸ Že takrat je sredi Budimpešte Liszt pozval k upravičenemu, tudi krvavemu uporu za svobodo, kralja in domovino. Razmere so se od leta 1840 samo stopnjevale, kar je intelektualno zrelega Lannoya, prav gotovo vznemirjalo. Vlogo centralizirane države vidi predvsem zaradi njene moči, tradicije in prepoznavnosti, nikakor pa ne odreka pravice do uporabe maternega jezika, pravice delavca in zahtev po dostojnem življenju, kakor tudi podpira odpravo fevdalizma. Zelo od blizu je lahko spremljal posamezne akcije Slovencev na Spodnjem Štajerskem in delovanje Ilirov v Gradcu, kar je Lannoyju, živečem v Viltušu, prav gotovo dalo misliti. Ne gre spregledati, da je v Gradcu že leta 1828 deloval *Ilirski klub*, dijaški krožek Srbov in Hrvatov, med člani najdemo tudi Ljudevita Gaja, med Slovenci pa je potrebno omeniti kasnejše vidne člane narodnega preporoda, Muršeca, Matjašiča in Kočvarja. Tako imenovano *Slovensko družbo*, ki je nastala leta 1832, je usmerjal Stanko Vraz, član pa je bil tudi Franc Miklošič. *Slovanska čitalnica* je v Gradcu delovala od leta 1838 naprej.¹⁶⁹ Neposredni stiki s slovenskimi dijaki in študenti niso zabeleženi, kar pa ne preseneča, saj so bili za generacijo ali dve mlajši od Lannoya. Lannoy se dotakne primitivnega razmišljanja in delovanja Slovencev v časopisnem članku z naslovom »*Schändlicher Aberglaube in der neuesten Zeit*«, v katerem se ne more načuditi vraževerju in delovanju Slovencev ob izbruhu bolezni, ko se še vedno obiskuje lokalne samooklicane zdravilce.¹⁷⁰

Nastanek drugega eseja iz leta 1848 je verjetno rezultat poslednjega dogodka »concerts spirituel«, po katerem je Lannoy očitno omilil svoja stališča in izrazil dvom v zrelost ljudstva po kakršnikoli spremembi. Dejstvo je, da koncertov pod Lannoyevim vodstvom ni več bilo, prihajajoči oktobrski dogodki leta 1848 in številne aretacije pa so Lannoya, člana aristokracije, že konec aprila opozarjale na previdnost.

¹⁶⁸ WALKER, A., 1987, str. 323–326.

¹⁶⁹ V času volitev v frankfurtski parlament je gospa Oblakova v Gradcu iz okna izobesila slovansko trobojnico, torej, rdečo, modro in belo barvo, kar je med graškimi meščani povzročilo hudo negotovanje. V tem času je v Gradcu delovalo tudi Ustavno politično društvo Slovenija, ki je bilo ustanovljeno 16. aprila 1848. Med ustanovitelji pa najdemo slovenske intelektualce, ki so živeli in delali v Gradcu, med drugim dr. Josip Muršec, Koloman Franz, Jožef Kranjc in drugi. Zavzemajo se za dvigovanje narodne samozavesti in enakopravnost slovenskega jezika. Glej: GRANDA, S. 1974, str. 45–46, str. 59.

¹⁷⁰ *Stiria*, št. 78, II., 1844 str. 311.

Svoj odnos do sveta skozi glasbo je podal v jeseni svojega življenja, esej je bil objavljen 1. januarja 1852, torej tri mesece pred njegovo smrtjo. Članek je bil z naslovom *Was ist die Aufgabe einer musikalischen Zeitung* objavljen v *Neue Wiener Musik Zeitung*, ki ga je takrat izdjal F. Glöggel.¹⁷¹ Članek je napisan kot uvodnik v novo leto kot prva novica prve izdaje časopisa. Lannoy je s tem prepoznan kot ena izmed osrednjih glasbenih osebnosti svojega časa. V njem pa tudi nazorno izpove vrednote intelektualca prve polovice 19. stoletja. V članku ponovno poudari kaotičnost sveta in padec človeštva tako na političnem kot moralnem področju. Kaos iz političnega življenja se je prenesel tudi na glasbeno področje, kjer se ne držijo več nobenih pravil, ki so veljala v preteklosti. Velike spremembe se tako dogajajo pri sestavi orkestrov in del, ki nastajajo zanje. V tem smislu Lannoy vidi vlogo glasbenega časopisa, da po zlati dobi Mozarta in Beethovna v novi srebrni dobi izlušči in prepozna nove glasbene genije, jih podpre, nove glasbene smeri pa kritično ovrednoti. Soditi je treba brez pristranskosti, dobro je treba pohvaliti in priporočati, za povprečno glasbo s prijaznostjo povedati, da ne gre za presežek, slabo je treba strogo soditi zaradi vseh ljubiteljev glasbe. Časopis naj bo vodnik tako za učitelje kot za učence. Sodbe morajo biti razumne in v interesu umetnosti.¹⁷² Tako v življenju kot v glasbi naj veljajo naslednje zakonitosti: »... vztrajaj, uči se, trdo delaj, bodi izviren, imej pogum, bodi angažiran, bodi človek v resničnem pomenu besede, izpolni svoje dolžnosti, spoštuj zakone, tudi glasbene, živi za svojega sočloveka, saj tudi oni bodo živeli za tebe, predvsem pa bodi človek časti, potem nikoli ne boste oskrunili dostojanstva človeka in umetnosti. Z nepristranskostjo lahko glasbeni časopis podaja obsežno znanje, čisto ljubezen in resnično navdušenje za glasbeno umetnost. Upamo, da bo ta namen zadosten in dosežen ter da bo časopis izpolnil svojo nalogo. Vsakdo, ki je resnični ljubitelj glasbe, se ga mora z veseljem obravnavati. Sodelujte v tem početju po svojih najboljših močeh.«¹⁷³

Eduard Lannoy se je po marčnih dogodkih umaknil iz aktivnega javnega življenja na Dunaju, a kljub temu ostaja glasbena avtoriteta dunajskega miljeja. Umril je po živčnem zlomu 28. marca 1853 na svojem domu, št. 1100 na Dunaju.¹⁷⁴ Žalna slovesnost izjemnega glasbenika in publicista je potekala v cerkvi sv. Avgušтина na Dunaju 31. marca ob 16. uri. Pokopan je na pokopališču Sv. Marxa, na katerem je pokopan tudi Wolfgang Amadeus Mozart.

¹⁷¹ *Neue Wiener Musik Zeitung*, 1. 1. 1852, št. 1, str. 1.

¹⁷² Prav tam.

¹⁷³ Prav tam, str. 2.

¹⁷⁴ Notico o smrti so zapisali v *Neue Wiener Musik Zeitung*, 31. 3. 1853, str. 54.

Z nekrologom so se ga spomnili tudi v »njegovem« priljubljenem časopisu *Allgemeine Theaterzeitung*.¹⁷⁵

LANNOYEVA ZAPUŠČINA PREMIČNE DEDIŠČINE

Pokrajinski muzej Maribor hrani v svojih zbirkah okoli 130 predmetov,¹⁷⁶ ki izpričujejo provenienco gosposčine Viltuš. Med njimi najdemo tako slikarska dela, pohištvo, grafike in predmete iz uporabne umetnosti, ki datirajo v drugo polovico 16. stoletja do začetka 20. stoletja. Časovno so v muzej prišli v različnih obdobjih, glavnina neposredno po nacionalizaciji kot del Zbirnega centra, ki se je po vojni nahajal prav v prostorih današnjega Pokrajinskega muzeja Maribor.¹⁷⁷ Evidence iz Viltuša nakazujejo, da se je vsaj deloma ohranila tudi neposredna premična dediščina lastnikov dvorca v Viltušu.

Družina Lannoy je dvorec Viltuš kupila leta 1808, v njihovi posesti pa je bil vse do leta 1857, ko je vdova po Eduardu Lannoyu, Josefina, rojena Carneri, dvorec prodala svojemu bratu, Bartholomäusu. Josefina je najverjetneje še dve leti vsaj deloma ostala na naslovu v Viltušu, leta 1859 pa je kupila nadstropno hišo v Mariboru na vogalu današnje Gospejne ulice oz. Miklošičeve št. 4 in 6. Leta 1877 je hišo nasledil Bartholomäus.¹⁷⁸ Slednji je svojo posest v Viltušu prodal Jakobu Badlu leta 1883. Neposredno se na družino Lannoy vežeta dva izveska oziroma epitafa,¹⁷⁹ ki sta nastala ob smrti očeta in mame Eduarda Lannoya. Nahajala sta se v kapelici, ki je bila dvorcu prizidana sredi 18. stoletja, leta 1755 pa ji je sekovski ordinariat podelil status javne cerkvene stavbe.¹⁸⁰ Tam sta svoj poslednji počitek našla tudi Eduardova starša. Prvi epitaf¹⁸¹ je nastal ob smrti Petra Josefa Lannoya leta 1825. Na njem najdemo z oljem napisan epitaf: *ECUSSON DES ARMES DE/MESSIRE PIERRE IOSEPH ALBERT Baron de/LANNOY Seigneur de Wildhaus, chevalier de/I Orde Royal des: Etienne, Coneiller d etat/et de conferences au gouvernement general/des*

¹⁷⁵ *Allgemeine Theaterzeitung*, 31. marec 1853, št. 73, str. 307.

¹⁷⁶ Koren, M. 2016, str. 123.

¹⁷⁷ Komisija za upravo narodne imenovine je bila ustanovljena že med vojno, a se je morala ob koncu vojne ponovno organizirati. V Sloveniji so popisovanje imetja vršile posamezne komisije po federalnih enotah. Zaplembni postopek se je moral z uredbo Zvezne vlade dokončati do 1. marca 1946. Najkasneje takrat so tudi prišli vsi predmeti v Zbirne centre. Glej: RADULOVIC, B. 1990, str. 11–15.

¹⁷⁸ SEMLIČ RAJH, Z., OMAN, Ž., MLINARIČ, L. 2012, str. 159.

¹⁷⁹ Epitafa sta z oljem napisana na železno podlago. V muzej sta prišla po drugi svetovni vojni, verjetno leta 1946 iz Zbirnega centra (natančnejših podatkov ni zaslediti) in imata inventarni številki N. 0010665/1 in N. 0010665/2.

¹⁸⁰ STOPAR, I. 1993, str. 132.

¹⁸¹ Inv. št. N. 0010665/2.

Pays-Bas cidevant Autrichiens/ne a Bruxelles le 31 Octobre 1733/decède a son Chateau a /Wildhaus le 8/Fevrier 1825. R.I.P.

Nad ščitkom je vidna krona. Grb družine Lannoy je na beli podlagi s tremi pokončnimi levi. Grbovni ščitek ob straneh držita dva leva, ki stojita na viticah. Pod njim je na traku odlikovanje sv. Štefana s krono. Epitaf izpričuje življenjsko pot Petra Josefa Alberta, barona Lannoya, ki je kariero posvetil služenju dvoglavemu orlu, za kar si je prislužil odlikovanje sv. Štefana, kariero je zaključil kot državni svetnik Avstrijske Nizozemske. Umrli je v 92. letu starosti. V času bivanja v Viltušu se je ukvarjal s pisanjem in zbiranjem podatkov za svetovno politično zgodovino.¹⁸²

Le slabo leto dni po smrti svojega očeta Lannoyu umre v 90. letu stric Pavel Nepomuk Josef. Slednji je bil neporočen ter je od leta 1809 z družino Lannoy živel na Viltušu. Po poklicu je bil poštni uradnik.¹⁸³

Drugi epitaf¹⁸⁴ je nastal ob smrti njegove matere leta 1833. Elisabetha Josepha Meulenbergh se je rodila leta 1751 v Bruslju. Na izvesku beremo napis: ELISABETHE BARONNE DE LANNOY DÉCÉDE E LE 9 MARS 1833. Nad njim dva leva stoječa na viticah držita alianična grba, ki sta na viticah povezana s cvetom vrtnice. Na desni strani je grb rodbine Lannoy z odlikovanjem sv. Štefana, na levi strani pa najverjetneje grb rodbine Meulenbergh, na katerem so na rumeni podlagi vidni zgoraj dva in spodaj en stolpič, na sredini pa v zelenem polju pet krogov. Na vrhu je krona.

Epitafe dokumentira tudi že omenjeni Rudolf Gustav Puff, ki pravi naslednje: »Viltuš je last barona Lannoya, ki je v glasbenem svetu slaven zaradi svojih *Concerts spirituels*, svojih skladb, pesmi itd.; tukaj v ljubeznivem krogu svoje družine preživi večji del leta ... Na zelenem griču z drevoredom iglavcev stoji čedna prijazna cerkev, v njej so trije oltarji, na srednjem je slika Marijinega obiskovanja, na desnem Florijan, na levem pa Dominik. Na stolpu je letnica 1842. Troje oken razsvetljuje preprosto, z opekami tlakovano dvorano, ki je z oratorijem in pokritim hodnikom povezana z gradom; napisa spredaj s tremi levi v grbu ohranjata spomin na Elisabeth baronico Lannoy, umrlo 1832,¹⁸⁵ in na Petra barona Lannoya ...«¹⁸⁶

Dejstvo, da sta se ohranila dva epitafa družine Lannoy, ter predmeti nekaterih preteklih družin, ki so dvorec posedovali (recimo portreta Jurija Szekelyja in njegove soproge iz zgodnjega 17. st.), nakazuje, da so se določeni predmeti prenašali od lastnika do lastnika. Večina predmetov je prišla v

¹⁸² *Wiener Zeitung*, 8. avgust 1825, št. 179.

¹⁸³ SUPPAN, W. 1960, str. 23.

¹⁸⁴ Inv. št. N. 0010665/1.

¹⁸⁵ Tukaj gre zelo verjetno za napako; na epitafu je vidna letnica 1833.

¹⁸⁶ PUFF, R. G. 1999, str. 121.

muzej iz Zbirnega centra neposredno po drugi vojni in leta 1987. Predmeti, ki vsaj posredno nakazujejo lastništvo družine Lannoy, bodisi Petra Josefa Alberta bodisi Eduarda, izvirajo iz prve polovice 19. st., vendar njihove neposredne provinience ni moč zadovoljivo dokazati.¹⁸⁷

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

PAM, Pokrajinski arhiv Maribor, Fond Gosposočina Viltuš, sign. 1859, Fascikel 1: Kupna pogodba.

PAM, Pokrajinski arhiv Maribor, Fond Gosposočina Viltuš, sign. 1911016/2.

PAM, Pokrajinski arhiv Maribor, Fond Gosposočina Viltuš, sign. 1911016/3.

Časopisi

Allgemeine Theaterzeitung, 1839, 1846.

Allgemeine Musikalische Zeitung, 1819.

Der Wanderer, 1836.

Grazer Zeitung, priloga *Der Aufmerksame*, 1814, 1816, 1817.

Grazer Zeitung, priloga *Stiria*, 1846.

Neue Zeitschrift für Musik, 1920.

Neue Wiener Musik Zeitung, 1852.

¹⁸⁷ V leto 1840 sta tako datirana dva kozarca, ki sta nastala na Dunaju pri mojstru FL. (inv. št. N. 0006827/1 in N. 0006827/2. Oba kozarca sta v muzej prišla po letu 1945 (natančnejši podatki niso zavedeni), verjetno leta 1946 iz Zbirnega centra. Morda jih je za sabo pustila družina Badl (kasnejši lastniki), ki je prav tako živela na Dunaju. Rudolf Gustav Puff opisuje naslednjo dediščino: »V predverju opazimo povprečno sliko: Savel vrže kopje v Davida. V dveh gornjih nadstropjih so preproste, toda zelo okusne sobane, v pritličju pa pisarna. V slednji nam pokažejo nekaj kosov orožja nemškega izvora, ki so ga našli nekaj čevljev globoko v gramoznici ob cesti poleti in v pozni jeseni 1842, in sicer: nož, oblikovan skoraj kakor kosa, z držajem vred 1 čevlj dolg; še daljšo dvorezno konico zastavne sulice; odlomljen, zelo širok, toda ploščat meč, okoli 2 čevlja dolg, kose prsne plošče oklepa, štiri železne obroče 1 ½ palca premera, 3 palce dolgo bronasto zaponko itd.« Glej: Puff, R. G. 1999, str. 121.

Tiskani viri

CARNERI, B. 1871, Bartholomaeus Carneri, *Sittlichkeit und Darwinismus: drei Bücher Ethik*, Wien, 1871.

Comitial Taschenbuch für das Jahr 1800, Regensburg. URL: https://books.google.si/books?id=Zl5GAAAACAAJ&pg=PA65&lpg=PA65&dq=von+Carneri&redir_esc=y#v=onepage&q=von%20Carneri&f=false (Citirano: 20. 4. 2016).

Jahrbücher des Deutschen Nationalvereins für Musik und Ihre Wissenschaft, II., št. 18. 30. 4. 1840. URL: https://books.google.si/books?id=qApDAAAACAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Citirano: 20. 4. 2016).

Genealogie und Geschichte des, dem fländerischen Uradel angehörigen freiherrlichen Geschlechtes der Lannoy: der Freiherrlichen Familie Goedel-Lannoy gewidmet von Verfasser, Marburg, 1888.

LANNOY, E. 1848 (1), Eduard von Lannoy, *Was Wir errungen haben/Was Wir erstreben/Wie wir uns verhalten sollen: Ein populärer Vortrag für Jedermann*, Tendler & Compagnie, Wien, 1848.

LANNOY, E. 1848 (2), Eduard von Lannoy, *Fragen des Tages*, Tendler & Compagnie, Wien, 1848.

Literatura

ARISTOTEL, 2002, Aristotel, *Nikomahova etika*. Slovenska matica, 2002.

ASHBROOK, W. 1982, William Ashbrook, *Donizetti and his Operas*, Cambridge University Press, 1982.

BLAUKOPF, K. 1995, Kurt Blaukopf, *Pioniere empiristischer Musikforschung*, Hölder Pichler-Tempsky, 1995.

BRUCKMÜLLER, S. A. 2016, Magdalena Bruckmüller-Schindler, The diva between admiration and contempt: the cult state of exceptional music artists in the 19th century, v: *Museoeurope 3, Evropa v času Franza Liszta* [Elektronski vir] = Europe in the time of Franz Liszt: [zbornik mednarodnega simpozija, 13.–15. 10. 2016] = the collected volume of the symposium, 13.–15. 10. 2016 / http://www.museoeurope.si/userfiles/MuseoEurope_2016.pdf.

CORDES, P. 1982, Peter Cordes, Der Stadt, die Bürokratie und das Haus Habsburg, v: *Erzherzog Johann von Österreich: Beiträge zur Geschichte seiner Zeit*, Graz, Kulturreferat der Steiermärkischen Landesregierung, 1982, str. 21–32.

COOPER, D. E. 2008, David E. Cooper: *A Philosophy of Gardens*, Clarendon Press, Oxford, 2008

COOPER, J. M. 2013, John Michael Cooper, *Historical Dictionary of Romantic Music*, Scarecrow Press Inc., 2013.

CVELFAR, B. 2002, Bojan Cvelfar, *Knjiga gostov zdravilišča Rogaska Slatina 1823–1850*, Zgodovinski arhiv Celje, 2002.

- DANIELS, S. 1993, Stephen Daniels, *Fields of vision: The Common Landscape of America*, Princeton University Press, 1993.
- DRUZOVIČ, H. 1934, Hinko Druzovič, Franz Liszt v Mariboru: 16. 6. 1846, v: *Kronika slovenskih mest*, let. 1, št. 3, 1934, str. 235–236, Ljubljana.
- ECKHARDT, M. 2008, Mária Eckhardt, *Catalogue of the of the Liszt Ferenc Memorial Museum*, Liszt Ferenc Academy of Music, 2008.
- FLOTZINGER, R. 1988, Rudolf Flotzinger, *Geschichte der Musik in Österreich*, Styria, 1988.
- Franz Liszt's Briefe, Band I., Von Paris bis Rom*, Elibron Classics, 2005.
- Franz Liszt's Briefe, Band II., Von Rom bis an's Ende*, Elibron Classics, 2006.
- Franz Liszt's Briefe, Band III., Briefe an eine Freundin*, Elibron Classics, 2005.
- GRANDA, S. 1974, Stane Granda, Graška Slovenija v času 1848/49, v: *Zgodovinski časopis*, leto 28, št. 1/2, 1974, str. 45–84.
- HABJANIČ, O. 2016, Oskar Habjanič, Darwinizem na Slovenskem, v: *Zgodovinski časopis*, leto 70 (2016), str. 98–126.
- HABJANIČ, O. 2016, Oskar Habjanič, Franz Liszt and Eduard von Lannoy on the small european tour in the year 1846: Graz – Maribor – Rogaška Slatina – Zagreb, v: *Museoeurope 3, Evropa v času Franza Liszta* [Elektronski vir] = Europe in the time of Franz Liszt: [zbornik mednarodnega simpozija, 13.–15. 10. 2016] = the collected volume of the symposium, 13.–15. 10. 2016 / http://www.museoeurope.si/userfiles/MuseoEurope_2016.pdf.
- HANSLICK, E. 1869, Eduard Hanslick, *Geschichte des contertwesens in Wien*, Wilhelm Braumüller, Wien, 1869.
- HERDER, J. G. 1995, Johann Gottfried von Herder, *Filozofija zgodovine in njen pomen za oblikovanje človeštva*, Inter-kulturo, Maribor, 1995.
- JEITTELES, I. 1835, Ignaz Jeitteles, *Aesthetisches Lexikon: Ein alphabetisches Handbuch zur Theorie und Philosophie des Schönen und der schönen Künste nebst Erklärung der Kunstausdrücke aller ästhetischen Zweige*, Carl Gerold, Wien, Band I., 1835.
- JEITTELES, I. 1835, Ignaz Jeitteles, *Aesthetisches Lexikon: Ein alphabetisches Handbuch zur Theorie und Philosophie des Schönen und der schönen Künste nebst Erklärung der Kunstausdrücke aller ästhetischen Zweige*, Carl Gerold, Wien, Band II. 1837.
- JEITTELES, I. 1844, Ignaz Jeitteles, *Eine Reise nach Rom*, August Lewald, 1844.
- KANTE, B. 2009, Božidar Kante, *Estetika narave*, Sophia, 2009.
- KATALINIČ, V, RIES, S. 2016, Vjera Katalinič, Sara Ries, National vs. International? Franz liszt in Zagreb in 1846, v: *Museoeurope 3, Evropa v času Franza Liszta* [Elektronski vir] = Europe in the time of Franz Liszt: [zbornik mednarodnega simpozija, 13.–15. 10. 2016] = the collected volume of the symposium, 13.–15. 10. 2016 / http://www.museoeurope.si/userfiles/MuseoEurope_2016.pdf.
- KAUFMANN, E. 1990, Erika Kaufmann, *175 Jahre Musikverein für Steiermark – Graz, 1815–1990*, Graz, 1990.
- KAUFMANN, H. 1965, Harald Kaufmann, *150 Jahre Musikverein für Steiermark, Musikverein für Steiermark*, 1965.

- KAISER, J. F. 1999, Joseph Franz Kaiser, *Litografirane podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev* (ur. Ivan Stopar, Primož Premzl). Umetniški kabinet Primož Premzl, Maribor, 1999.
- KOREN, M. 2016, Koren Mirjana, Manor House Viltuš, The Summer Residence of Eduard von Lannoy. *Museoeurope 3, Evropa v času Franza Liszta* [Elektronski vir] = *Europe in the time of Franz Liszt*: [zbornik mednarodnega simpozija, 13.–15. 10. 2016] = the collected volume of the symposium, 13.–15. 10. 2016 / http://www.museoeurope.si/userfiles/MuseoEurope_2016.pdf.
- KUČAN, A. 1998, Ana Kučan, *Krajina kot nacionalni simbol*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998.
- LEGÁNY, D. 1984, Dezső Legány, *Franz Liszt: Unbekannte Presse und Briefe aus Wien 1822–1886*, Wiener Musik Wissenschaftliche Beiträge, Band 13, 1984.
- LA MARA, 1899, La Mara, *Franz Liszt's Briefe an die Fürstin Carolyne Sayn – Wittgenstein*, Leipzig, 1899.
- MILANI, R. 1999, Rafaele Milani, The Aesthetic Exploration of Landscape, v: *Filozofski vestnik*, letnik 20, št. 2, 1999.
- OGRIN, D. 1993, Dušan Ogrin, *Vrtna umetnost sveta*, 1993, Pudon.
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1850, Band II, Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1958, geslo: Eduard Hanslick, str. 183.
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1850, Band IV, Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1966, geslo: Ignaz Kollman, str. 91.
- PUFF, R. G. 1852, Rudolf Gustav Puff, *Das neue Theater in Marburg*, Marburg, 1852.
- PUFF, R. G. 1999, Rudolf Gustav Puff, *Maribor: njegova okolica, prebivalci in zgodovina*, Založba Obzorja, 1999.
- RADULOVIČ, B. 1990, Radulovič Branko, Komisija za upravo narodne imovine in zaplembe imetja: nastanek in organizacija KUNI, v: *Arhivi*, 1990, št. 1–2, str. 11–15.
- REŽEK, A. 1964, Adolf Režek, *Rogaška Slatina: na starih slikah, fotografijah, zemljevidih, spomenikih in kozarcih*, Rogaška Slatina, 1964.
- ROUSSEAU, J. J. 1959, Jean Jacques Rousseau, *Emil ali o vzgoji*, DZS, Ljubljana, 1959.
- RUMPLER, H. 1997, Helmut Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa: bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall der Habsburgermonarchie*, Wien, Ueberreuter, 1997.
- SILESIIUS, E. 1844, Eduard Silesius, *Spaziergang durch die Alpen von Traunstein zum Montblanc*, volume 3, Wien, 1844.
- STAUDACHER, I. M. 2003, Ilse M. Staudacher, Musik in Graz, v: *Geschichte der Stadt Graz*, Band 3: Kirche – Bildung – Kultur, 2003, str. 661–728.
- SCHLÖGL, M. 2011, Michaela Schlögl, *200 Jahre Gesellschaft der Musikfreunde in Wien*, Styria Premium, 2011.
- SCHLOSSAR, A. 1878, Anton Schlossar, Erzerherzog Johann und sein Einfluß auf das Culturleben der Steiermark, v: *Erzerherzog Johann von Oestereich und sein Einfluß auf das Culturleben der Steiermark: Originalbriefe des Erzherzogs aus den Jahren 1810–1825* (ur. Anton Schlossar), Wien, 1878, str. 1–50.

SCHOLES, A. P. 1985, *Percy Alfred Scholes, The Oxford companion to music*, Oxford University Press, 1985.

Slovenski biografski leksikon, zvezek 1 (ur. Izidor Cankar), Zadružna gospodarska banka, 1925, geslo: Gustav Fellinger, str. 175.

SEMLIČ RAJH, Z., OMAN, Ž., MLINARIČ, L. 2012, Zdenka Semlič Rajh, Žiga Oman, Lučka Mlinarič, *Maribor: mesto, hiše, ljudje, Stavbna zgodovina starega mestnega jedra med sredina 18. stoletja in letom 1914*, Pokrajinski arhiv Maribor, 2012.

SMILES, S. 1863, Samuel Smiles, *Self-help (1859)*, Boston: Ticknor and Fields, 1863.

SMILES, S. 1889, Samuel Smiles, *Character (1871)*, The Pioneer Press, 1889.

SMILES, S. 2008, Samuel Smiles, *Duty (1875)*, Read Book, 2008.

SMILES, S. 2012, Samuel Smiles, *Thrift (1880)*, Tredition, 2012.

SMILES, S. 2012, Samuel Smiles, *Life and Labour (1887)*, John Murray London, 1931.

STOPAR, I. 1993, Ivan Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji: med Solčavskim in Kobanskim*, 1993.

SUPPAN, W. 1960, Wolfgang Suppan, *Heinrich Eduard Josef von Lannoy (1787–1853): Leben und Werke*, Akademische Druck und Verlagsanstalt, 1960.

SUPPAN, W. 1963, Wolfgang Suppan, Liszt und die Steiermark, v: *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1963, str. 301–310.

SUPPAN, W. 1982, Wolfgang Suppan, Musik, v: *Erzherzog Johann von Österreich: Beiträge zur Geschichte seiner Zeit*, Graz, Kulturreferat der Steiermärkischen Landesregierung, 1982, str. 185–189.

SUPPAN, W. 1865, Wolfgang Suppan, Die Musiksammlung des Freiherrn von Lannoy, *Fontes artis musicae*, vol. XII, 1965, str. 9–22.

SUPPAN, W. 2009 (1), Wolfgang Suppan, *Steirisches Musiklexikon*, Graz: Akademische Druck und Verlagsanstalt, 2009, geslo: Anselm Hüttenbrenner, str. 310–312.

SUPPAN, W. 2009 (2), Wolfgang Suppan, Eduard von Lannoy (1787–1853): Komponist, Dirigent, Konzertveranstalter und Gesellschaftskritiker aus dem Umfeld Erzherzog Johanns, v: *Blätter für Heimatkunde* 83/3, 2009, str. 82–88.

ŠPENDAL, M. 2000, Manica Špendal, *Iz mariborske glasbene zgodovine*, Maribor, Obzorje, 2000;

ŠPENDAL, M. 1975, Manica Špendal, *Glasbene predstave na odru mariborskega gledališča od 1785 do 1861*, Obzorje, 1975.

The New Grove Dictionary of Music and Musicians, (ur. Stanley Sadie), New York, Grove, zv. IX, 1995.

The New Grove Dictionary of Music and Musicians, (ur. Stanley Sadie), New York, Grove, zv. X, 1995.

The New Grove Dictionary of Music and Musicians, (ur. Stanley Sadie), New York, Grove, zv. XIX, 1995.

VERBIČ, A. Š. 2004, Andreja Šalamon Verbič, Estetika angleškega krajinskega vrta 18. st., v: *Borec: revija za zgodovino, antropologijo in književnost*, št. 612–616, LVI/2004.

- WEITENSTELDER, H. 1982, Hubert Weitenstelder, Zeitungenlesen im Vormärz: Die Grätzer Zeitung, v: *Erzherzog Johann von Österreich: Beiträge zur Geschichte seiner Zeit*, Graz, Kulturreferat der Steiermärkischen Landesregierung, 1982, str. 261–269.
- WALKER, A. 1987, Alan Walker, *Franz Liszt: The Virtuoso Years: 1811–1847*, Cornell University Press, 1987.
- WALKER, A. 1989, Alan Walker, *Franz Liszt: The Weimar Years: 1848–1861*, Cornell University Press, 1989.
- WALKER, A. 1996, Alan Walker, *Franz Liszt: The Final Years: 1861–1886*, Cornell University Press, 1996.
- WANDRUSZKA, A. 1982, Adam Wandruszka, Eine Kindheit in Florenz und Wien, v: *Erzherzog Johann von Österreich: Beiträge zur Geschichte seiner Zeit*, Band 2, Universitäts-Buchdruckerei Styria, 1982, Graz.
- WOOLF, P. 1988, Penelope Woolf, Symbol of the Second Empire: cultural politics and the Paris Opera House, v: *Denis Cosgrove, Stephen Daniels, The iconography of landscape*, Cambridge University Press, 1988.
- WURZBACH, C. 1856, Constantin Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Band I, Wien, 1856.
- WURZBACH, C. 1863, Constantin Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Band X., Wien, 1863.
- WURZBACH, C. 1865, Constantin Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Band XIV., Wien, 1865.
- WURZBACH, C. 1872, Constantin Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Band XXIV, Wien, 1872.
- ZWEIG, S. 2008, Stefan Zweig, *Včerajšnji svet*, Mladinska knjiga, 2008.
- ŽARGI, M. 1981, Matija Žargi, *Kositer na Slovenskem*, Narodni muzej Ljubljana, 1981.
- ŽIŽEK, A., CVELFAR, B., MLACOVIC, D., 2003, Aleksander Žižek, Cvelfar Bojan, Mlacovič Dušan, *Zdraviliški dom v Rogaški Slatini*, Zgodovinski arhiv Celje, 2003.
- ŽMAVC BARAN, I., ILICH ŠLEBINGER, Z. 1977, Ivanka Žmavc Baran, Zora Ilich Šlebinger, Bibliografija Slovenik v graškem »Der Aufmerksame« 1812–1842, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje: Glazerjev zbornik*, leto 48, št. 1/2 (1977), str. 338–378.

BARON EDUARD DE LANNOY'S (1787–1853) WORLD OF THOUGHT

Summary

In his early youth, Lannoy, who was raised in a bourgeoisie clerk family, followed the Enlightenment thought of Jean Jacques Rousseau, Voltaire and Diderot. Sudden political changes and numerous reforms in the last third of the 18th century enabled the educated bourgeoisie individuals to become part of the clerk elite; by working hard these individuals many times got royal titles. This was the time of a graduate handover of the power and influence from the aristocracy to the bourgeoisie. Eduard participated in the class that took the initiative of progress and his creative path was based on two of the most representative

symbols of the bourgeoisie era: theatre and press. The first one symbolised the world of good and beautiful; the second one stressed the desired freedom and truth.

Eduard de Lannoy began his music era in Graz, where his first music works were staged. On the other hand, influenced by the circle of Ignaz Kollmann, he also published in *Der Aufmerksame*, the cultural supplement of the most read Styria newspaper *Grazer Zeitung*. Lannoy, who was used to living in big cities, moved to Vienna at the end of the 1820s and lived there during the concert seasons. He wrote music reviews, published new works, which were also staged in Vienna. Lannoy regularly wrote for the popular newspaper *Allgemeine Theaterzeitung*, which was the then central newspaper of the Monarchy. In numerous letters, he expressed very positive opinion of the opera singer Karolina Ungher, whereas he had a quite reserved opinion of Jenny Lind. He was very shaken by the Revolutions of 1848, and afterwards, he withdrew from public life. As the unquestionable music authority from the middle of the 19th century, he described his music legacy and his beliefs in the editorial of the first issue of *Neue Wiener Musik Zeitung*, which was published on 1st January 1852, three months before Lannoy's death.

DIE GEDANKENWELT DES BARONS EDUARD VON LANNOY (1787–1853)

Zusammenfassung

Von Lannoy, in einer bürgerlichen Familie von Beamten aufwachsend, nahm sich in früherer Jugend den aufklärerischen Gedankenkreis von Jean-Jacques Rousseau, Voltaire und Diderot zum Vorbild. Rasche politische Veränderungen und zahlreiche Reformen ermöglichten einzelnen ausgebildeten Bürgern im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts den Aufstieg zu der Beamtenelite, die es mit fleißiger Arbeit öfters auch bis zu den Adelstiteln schaffte. Es war eine Zeit der allmählichen Macht- und Einflussübergabe aus den Händen des Adels an das Bürgertum. Eduard fühlte sich am besten in der Klasse, die die fortschrittliche Initiative ergriff und dabei lehnte er sich bei seinem Schaffen an die zwei repräsentativsten Symbole der bürgerlichen Ära an: an das Theater und an die Presse. Das erste symbolisierte die Welt des Guten und Schönen, das zweite betonte den Wunsch nach Freiheit und Wahrheit.

Eduard von Lannoy begann seinen Weg zur Musikkunst in Graz/Gradec, wo auch seine ersten Werke aufgeführt wurden. Unter dem Einfluss des Kreises um Ignaz Kollmann publizierte er in *Der Aufmerksame*, der Kulturbeilage der meistgelesenen steirischen Zeitung *Grazer Zeitung*. Von Lannoy, der an das Leben in Großstädten gewohnt war, suchte sich Ende der 1820er ein neues Zuhause in Wien, wo er während der Konzertsaison lebte. Er schrieb Musikkritiken, verfasste neue Werke, die in Wien auch aufgeführt wurden. Regelmäßig schrieb er für die beliebte Zeitung *Allgemeine Theaterzeitung*, die damals zentrale Zeitung der Monarchie. In zahlreichen Briefen schilderte er seine positive Meinung über die Opernsängerin Karolina Ungher, wobei er über Jenny Lind eher zurückhaltende Meinung hatte. Von Lannoy wurde von den Revolutionen von 1848 sehr betroffen und zog sich danach aus dem öffentlichen Leben zurück. Als unbestrittene Musikautorität der Mitte des 19. Jahrhunderts beschrieb er sein Musikerleben und seine Weltanschauung im Editorial der ersten Nummer von *Neue Wiener Musik Zeitung*, die am 1. Januar 1852, drei Monate vor seinem Tod, erschien.

Pet štajerskih generalov

Franc Rozman*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 355.083.3:929(436.4+497.4-18)

Franc Rozman: Pet štajerskih generalov. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 89=54(2018), 1–2, str. 71–80

V članku so na podlagi arhivskih virov in strokovne literature obravnavani življenjepisi petih generalov (generalmajorjev in feldmaršallajtnantov), ki so bili rojeni na ozemlju Spodnje Štajerske, in sicer so predstavljeni Friedrich Gostiša, Josef von Leskoschek, Karl Pototschnigg, Alois Vollgruber in Johann Nepomuk von Wurja (tudi Burja).

Ključne besede: vojaška zgodovina, generali, slovenska zgodovina, Spodnja Štajerska

1.01 Original Scientific Article
UDC 355.083.3:929(436.4+497.4-18)

Franc Rozman: Five Styria Generals. Review for History and Ethnography, Maribor 89=54(2018), 1–2, pp. 71–80

Based on archival sources and professional literature, the article presents biographies of five generals (major generals and lieutenant field marshals), who were born in Lower Styria. These are Friedrich Gostiša, Josef von Leskoschek, Karl Pototschnigg, Alois Vollgruber and Johann Nepomuk von Wurja (also Burja).

Keywords: military history, generals, Slovene history, Lower Styria

V ČZN 46, št. 4, 2010, str. 29–45 sem objavil kratke biografije šestih admiralov avstroogrške mornarice, ki so bili rojeni na ozemlju Spodnje Štajerske. Zdaj dodajam še pet generalov (generalmajorjev in feldmaršallajtnantov) za enako

* Red. prof. dr. Franc Rozman, v. p. in znanstveni svetnik, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Koroška c. 160, 2000 Maribor, Slovenija, franc.rozman@um.si

obdobje, ki so bili visoki oficirji pehotnih, topniških ali konjeniških enot. Štirim so dodani tudi podatki o njihovih starših, razen za Karla Pototschniga, ki je bil rojen v Lodiju v Lombardiji, kjer je bil njegov oče oficir, vendar je bila njegova domovinska občina na Ptuju. S temi podatki lahko bolj utemeljeno sklepamo o njihovem nacionalnem in socialnem poreklu. Vsekakor so vsaj v mladosti živeli na slovenskem ozemlju, njihova poklicna pot pa jih je seveda vodila širom po monarhiji, o tem, kaj jih je še spominjalo na domači kraj, pa ne vemo skoraj ničesar. Po karakteristikah, ki so v dunajskem vojnem arhivu, vsaj za večino vidimo tudi, če so znali slovensko, nekateri več, drugi manj ali nič. Vsekakor pa gre za vojaško elito z ozemlja današnje Slovenije, ki je bila doslej zelo malo obravnavana in kaže, da ta elita ni bila tako skromna glede na število prebivalstva.

GENERALMAJOR FRIEDRICH GOSTIŠA¹

Generalmajor Friedrich Vinzenz Eduard Gostiša je bil rojen v Laškem 26. januarja 1863. Živel je v Gradcu, ker je bil tam njegov oče tajnik višjega deželnega sodišča. Ime je dobil po očetu, mati je bila Ana, roj. von Hayn. V letih 1879–1881 se je šolal na vojaški višji realki v Pragi, do 1884 pa je obiskoval še vojaško tehnično akademijo. Leta 1886 je z zelo dobrim uspehom opravil pehotno ekvitalicijo, od 1888–1890 pa vojno šolo z dobrim uspehom, 1899 je opravil z ustreznim uspehom tudi izpit za majorja, in to v generalštabu. Služil je najprej v četi kot gojenec vojne šole od 18. avgusta 1884 do 30. aprila 1891, nato je bil od naslednjega dne do 30. aprila 1894 v štabu brigade, potem pa je bil leto dni pri mapiranju v vojaško-geografskem inštitutu na Dunaju. Medtem je 18. avgusta 1884 postal poročnik, 18. avgusta 1888 nadporočnik, 1. maja 1894 stotnik 2. razr., 1. maja 1895 stotnik 1. razr. Od 1. novembra 1898 je bil v četi, od 1. novembra 1900 do 23. aprila 1906 v divizijskem štabu, zdaj že major, kar je postal 1. novembra 1900. Iz štaba je bil spet premeščen v četo, od 28. januarja 1909 do 18. aprila 1912 je bil komandant 53. pešpolka. Medtem je 1. novembra 1904 napredoval v podpolkovnika in 1. novembra 1907 v polkovnika. Zadnje napredovanje je bilo 31. oktobra 1912, ko je postal generalmajor. Tedaj je bil že od 19. aprila 1912 komandant mesta Lvov.

Predpostavljani so ga označili za zdravega, visokega in močnega oficirja, živahnega, veselega, odprtega in častivrednega značaja. Bil je tudi hitro razdražljiv, sicer pa človek hitre in običajno pravilne odločitve. Bil je inteligenčen in znanstveno visoko izobražen in se je zavedal dolžnosti. Leta 1912 je veljal

¹ Viri: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Qualifikationslisten 834; Nadškofijski arhiv Maribor, rojstna knjiga Laško 1860–1872, str. 80.

za štabnega oficirja v najboljših letih, vendar za brigadirja še ni bil zrel, pač pa za generalmajorja in komandanta na stalnem mestu. Komandant 71. pehotne brigade v Zagrebu generalmajor Alfred von Zerbst je v svojem poročilu leta 1910 zapisal, da se včasih prepusti svojemu nervoznemu, živahnemu in hitro razdražljivemu karakterju in tedaj izgubi takt in umirjenost tako do predpostavljenih kot tudi do podrejenih in ne nastopa vedno z zahtevanim taktom in prihaja do ravnanj, ki zahtevajo Zerbstov poseg.

Poleg nemščine je v govoru in pisavi znal odlično francoski jezik, za službeno uporabo pa češčino, poljščino, ukrajinščino in italijanščino ter nekaj agleščine. Slovenščine ne omenjajo.

Gostiša se je poročil leta 1896, kavcija je bila last žene. Rodili so se mu štirje otroci, dve hčeri in dva sinova. Sicer je bil finančno stabilen in brez premoženja.

Odlikovan je bil z jubilejno spominsko medaljo za oborožene sile, jubilejnim vojaškim križcem in vojaškim službenim znakom za oficirje III. stopnje.

Bil je telovadec, sabljač, plavalec, dober kartograf, dober baritonist in dobro je jahal. Umrli je 6. decembra 1937.

GENERALMAJOR JOSEF VON LESKOSCHEK²

Generalmajor Josef von Leskoschek je bil rojen 21. julija 1853 na Planini pri Sevnici (Montpreis), hišna številka 41. Njegov oče je bil Marko, mati pa Matilda, rojena Gorišek. Oče je bil usnjarski mojster in je očitno imel dovolj sredstev, da je sina poslal v osnovno šolo v Lipnico, kjer je opravil le dva razreda z dobrim uspehom. Ni znano, kje se je šolal naslednje desetletje, vsekakor pa je 1877 s prav dobrim uspehom zaključil pehotno kadetnico v Trstu. 1. oktobra 1873 je postal podtopničar, 16. aprila 1875 korporal, 26. septembra 1875 vodnik, 16. aprila 1877 narednik in 1. februarja 1877 oficir – kadet. Redno je napredoval in 1. januarja 1883 postal nadporočnik, 1. maja 1892 stotnik 1. razreda, 1. novembra 1901 major, 1. novembra 1906 podpolkovnik, 1. oktobra 1909 polkovnik. Od leta 1873 do 1876 je služboval v Mariboru, od 1876 do 1877 v Trstu in od 1877 do 1888 spet v Mariboru. Od 1888 do 1892 je služboval v Gradcu, pa spet tri leta v Mariboru, od 1895 do 1901 v Gorici, od tam je šel do leta 1904 v Prešov in bil nato do 1908 v Olomoucu. Upokojen je bil 3. maja 1913, potem pa 4. junija 1914 reaktiviran s titulo generalmajorja. V času službovanja je bil od 1894 do 1906 s presledki komandant bataljona v Nabrežini, Košicah in Olomoucu, kjer je bil od 27. septembra do 10. oktobra 1906

² Viri: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Qualifikationenlisten 1743. Nadškofijski arhiv Maribor, rojstna knjiga Sv. Vid nad Planino 1853–1874, str. 7.

komandant polka, odtlej pa do 18. aprila 1913, torej do upokojitve, komandant 98. pehotne brigade, kar je postal spet po reaktiviranju.

Pri zasedbi Bosne in Hercegovine 1878 je aktivno sodeloval in se je udeležil spopadov pri Maglaju 5. avgusta, v Žepčah 7. avgusta, Han Belovcu 16. avgusta in Sarajevu 19. avgusta 1878, za kar je bil odlikovan z vojaškim zaslužnim križcem z dekoracijo. Poleg tega je dobil tudi vojaško zaslužno medaljo za oborožene sile, vojaški zaslužni križec z rdečim trakom in jubilejno medaljo za oborožene sile. Plemič je postal 8. aprila 1912.



Slika 1: Generalmajor Jožef pl. Leskošek. Vir: Ana Wambrechtsamer, Kronika planinskega gradu in trga. Planina 1995, str. 253.

V službi je bil od 1896 do 1898 tudi učitelj slovenščine za oficirje, od 1899 do 1901 pa tudi stotnik za posebne naloge in obenem polkovni orožarski oficir in administrator administracijske komisije pri 63. pešpolku.

V poročilih predstojnikov je bil opisan kot močan, stasit, srednje rasti, živahen, odločnega značaja, preprostega, skoraj dolgočasnega vedenja, odličen oficir in odličen komandant polka. Bil je tudi telovadec, sabljač in plavalec. Od jezikov je seveda znal nemško, popolnoma slovensko v govoru in pisavi, za potrebe tudi dovolj češko. Leta 1880 je opravil izpit za optičnega signalista.

Umrli je 2. avgusta 1931 v Gradcu (Graz). Bil je poročen, kavcija 12.000 goldinarjev je šla iz ženine dote. Omenjen je le sin Albert, ki je bil rojen v Gradcu 3. septembra 1889, bil je dober jezdec, kolesar, telovadec, pravnik, samski, trdnega značaja in z mnogimi znanji. Odlično je znal nemško, francosko ter za silo tudi češko. Od 6. julija je bil enoletni prostovoljec, vendar izpita ni opravil in je služil kot rezervni oficir pri komandi 10. pehotne divizije, potem pa je izpit za rezervnega oficirja opravil z odliko in bil od 25. aprila 1911 do 30. septembra 1911 v 98. pešpolku in od 1. januarja 1912 do 15. septembra 1912 v 88. pešpolku. Nato je bil v rezervi kot titularni zastavnik in 20. decembra 1916 napredoval v rezervnega nadporočnika. V začetku vojne je bil že doktor prava in vpoklican. Označen je bil za ambicioznega oficirja, čeprav je bil nervozen. Ni navedeno, na katerem bojišču je bil težko ranjen in po dvojni operaciji od 1. junija do 20. septembra 1917 na bolniškem dopustu. Nato je bil v 47. pešpolku do 20. oktobra 1917 oficir v uradu, potem pa pri podpolkovniku princu Schwarzenbergu adjutant pri komandi 1. brigade. O njegovi nadaljnji življenjski poti ni drugih podatkov.

FELDMARŠALLAJTNANT KARL POTOTSCHNIGG³

Feldmaršallajtnant Karl Pototschnigg je bil sicer rojen v Lodiju v Lombardiji 29. julija 1847, kjer je bil njegov oče nadporočnik, domovinsko občino pa je imel na Ptuju. Karl je v Wiener Neustadtu z dobrim uspehom končal Terezijansko vojaško akademijo 9. maja 1866 in istega dne postal poročnik z nižjo plačo, ki se mu je zvišala že 20. julija 1866, ko je bil v 42. pešpolku. Prav tam je 1. novembra 1874 napredoval v nadporočnika in bil 1880 premeščen v 7. pešpolk, kjer je 1. maja 1881 napredoval v stotnika 2. razreda in bil spet premeščen 1882 v 87. pešpolk, v katerem je 1. novembra 1884 postal stotnik 1. razreda. Konec leta 1890 je bil spet premeščen, in sicer v 70. pešpolk, 1. maja 1891 je postal major v 24. pešpolku. V 55. pešpolku je 1. novembra 1895 postal podpolkovnik, 1. novembra 1898 pa v istem polku že polkovnik. Kot stotnik je med leti 1886 in 1888 poveljeval 8. četi na Ptuju, potem je bil do 1889 komandant pristaniške trdnjave v Trstu. Kot major je bil v Kolomeji, v Lvovu, Tarnopolu ter Josefovem. 13. aprila 1905 je postal brigadir in poveljnik 98. pešpolka, 1. maja 1905 je napredoval v generalmajorja in poveljnika 20. pehotne brigade, 1. avgusta 1909 pa je postal titularni feldmaršal in bil istega dne tudi upokojen, 22. aprila 1914 pa poplemeniten.

³ Vir: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Qualifikationslisten 2585.

Kot devetnajstletni poročnik se je udeležil 1866 vojne s Prusijo z 42. pešpolkom in bil v bitki pri Kraljevem Gradcu 3. julija 1866 ranjen, še prej pa je bil 29. junija lažje ranjen pri Jičinu.

Odlikovan je bil z redom viteza železne krone 3. razreda, vojaškim zaslužnim križcem, z vojno medaljo, jubilejno spominsko medaljo, vojaškim zaslužnim znakom 3. razreda za oficirje in postal tudi vitez 2. razreda hannoveranskega reda Ernesta Augusta.

V karakteristikah je pisalo, da je kot vojak zelo prizadeven, hladnokrven, priden, vesel, dobrovoljen, pragmatičen, uravnovešenega značaja, poslušen do predpostavljenih, odprt in dobrega značaja. Bil je plavalec, telovadec, sabljač, zelo dober jezdec in dober jahač. Postave je bil srednje, sicer pa samski, finančno neodvisen z nekaj podedovanega premoženja.

Slovensko do leta 1902 ni znal niti za službene potrebe skoraj nič. Leta 1880 je dobil nekaj manj kot dve leti časa, da si znanje izboljša za službene potrebe. Sicer je korektno govoril in pisal nemško, deloma je v govoru in pisavi znal francosko, za službene potrebe tudi poljsko in rusko.

Že 7. oktobra 1874 so mu odkrili sifilis na povrhnjici, že naslednje leto pa najprej v ustni in nosni votlini ter splošen sifilis sredi septembra 1875, 1880/81 pa še absces. Po padcu s konja 22. julija 1895 se je zdravil doma kar 266 dni, po tem pa še 371 dni na bolniškem dopustu do 18. avgusta 1899. Očitno se mu je zdravstveno stanje dobro izboljšalo, da je lahko opravljal zahtevne naloge komandanta polka in brigade. Umrl je 18. marca 1928.

GENERALMAJOR ALOIS VOLLGRUBER⁴

Alois Vollgruber je bil rojen v Mariboru 13. januarja 1858, krščen je bil dva dni kasneje, 15. januarja. Njegov oče je bil posestnik in mesar Franz Vollgruber, mati pa Alojzija Pichl. Končal je višjo realko v Mariboru, potem se je odločil za vojaško kariero. Najprej je bil kot enoletni prostovoljec od 25. septembra 1875 v polku poljskega topništva št. 6 in tam postal 11. aprila 1876 korporal, že 30. septembra 1876 je šel v rezervo. Kmalu je opravil izpit za rezervnega poročnika in postal 1. junija 1876 rezervni poročnik, potem pa je 20. decembra 1876 vstopil v 3. artilerijski polk. Služil je v Komarnu in Derventi, kjer je opravil dopolnilni izpit za strojnika z dobrim uspehom. Leta 1880 je še dopolnil izpit za rezervnega poročnika – spet z dobrim uspehom. Leta 1881 je opravil še poseben izpit s prav dobrim uspehom v 4. artilerijskem polku. 1. maja 1885 je napredoval v poročnika, ko je bil v 9. artilerijskem polku, kjer

⁴ Viri: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Qualifikationslisten 3642; Nadškofijski arhiv Maribor, rojstna knjiga župnije Sv. Janeza Krstnika v Mariboru, 1834–1859, str. 182.

je nato 1. maja 1887 napredoval še v nadporočnika. 1. maja 1896 je postal stotnik 1. razreda v 25. divizijskem artilerijskem polku v Jožefovem. Stotnik 2. razreda je postal že dve leti prej.

Od 1904 do 1906 je opravil teoretična znanja za majorja in s tem spričevalom postal major 1. novembra 1907. Kot major je bil premeščen v 1. divizijon težkih havbic, ko pa je 1. novembra 1911 postal podpolkovnik, je bil spet premeščen v 34. artilerijski polk v Brašov. Zadnji povišanji sta bili v polkovnika 1. novembra 1914 in v generalmajorja 1. novembra 1917. S prvim januarjem 1919 je bil upokojen.

Do prve svetovne vojne ni bil v nobenem spopadu, čeprav se je udeležil zavzetja Bosne in Hercegovine 1878, ko je bil poročnik v rezervi v 4. polku težke artilerije v sestavi 23. pehotne divizije 4. korpusa 2. armade. Zato pa se je udeležil številnih bojev takoj na začetku prve svetovne vojne. Najprej je bil avgusta v Srbiji v bojih pri Grušiću, Prnjavoru, Rajlovcu, novembra pri Vranju, v bitki na Kolubari, v bojih pri Lazarevcu in Petku, na Ravni gori in v bojih za Beograd 13. in 14. decembra 1914. Od konca februarja do srede aprila se je boril v Karpatih in od 14. aprila do 5. maja 1915 sodeloval tudi v ofenzivi proti Rusom. Od oktobra 1915 do konca februarja 1916 je bil v bojih pri zasedbi Srbije in Črne gore od Višegrada do Tare, bil je v boju pri Plevlju in nato v Albaniji. V začetku vojne je bil komandant 23. artilerijskega polka in kot tak je sodeloval konec septembra 1915 v bojih pri Siernikih in Novem Rokynu. Nazadnje se je boril na soški fronti od marca 1916, ko je bil v sestavi 62. pehotne divizije 16. korpusa pod poveljstvom generala Wurma v Borojevičevi V. armadi. O njem je Borojevič zapisal, da je bil v vsem odličen. Od 22. avgusta do 26. decembra 1917 je bil artilerijski brigadir in komandant 62. artilerijske brigade. Označen je bil kot trden, resen in iniciativen karakter z izjemnim poznavanjem artilerije. Posebej se je izkazal kot organizator in vodja artilerijske nadomestne skupine.

Bil je dober telovadec, sabljač, plavalec, kolesar, stenograf in prostoročni risar. Slovensko očitno ni znal, pač pa odlično nemško. Bil je dober stilist, za službene potrebe je znal češko, za silo tudi francosko in angleško. Bil je visoke in vitke postave, stasit in zdrav.

Od leta 1898 je bil poročen. Žena je vplačala kavcijo v višini 24.000 goldinarjev, 1890. je dobil sina, 1893. še drugega. Morda je bil nadporočnik 1. ulanskega polka Ernst Vollgruber, ki je bil maja 1918 polkovni adjutant, njegov sin.

Večkrat je bil odlikovan. Leta 1878 je dobil vojno medaljo, 1904 vojaški zaslužni križec na rdečem traku, vojaški službeni znak 3. razreda za oficirje, jubilejno spominsko medaljo za oborožene sile, Leopoldov red z meči, srebrno vojaško zaslužno medaljo na traku, vojaški zaslužni križec z meči 3. razreda, bronasto vojaško zaslužno medaljo na traku, bronasto zaslužno medaljo z meči in Karlov križec. Umrli je 25. maja 1945 v Gradcu.

GENERALMAJOR JOHANN NEPOMUK VON WURJA (TUDI BURJA)⁵

Johann von Wurja se je rodil v Rogatcu 6. maja 1861 klobučarskemu mojstru Antonu, rojenemu 1815 v Pliberku, in deset let mlajši Mariji Konstanci, roj. Plenk, ki je bila kuharica, doma iz Ivnika (Eibiswald) in tudi iz klobučarske družine. Po štirih razredih realne gimnazije na Ptujju je od 1. oktobra 1876 do 7. maja 1878 obiskoval vojaško pripravnico v Ljubljani in od 8. maja 1878 služil v 17. pešpolku v Ljubljani, od 1878 do 1880 je bil v pehotni kadetnici v Zagrebu, šolanje je končal z odličnim uspehom. 2. avgusta 1880 je postal narednik, 1. novembra 1881 poročnik in 1. maja 1887 nadporočnik, vse v 17. pešpolku. 11. marca 1893 je bil dodeljen 21. domobranskemu polku v Mariboru. Tu je že 1. novembra 1893 napredoval v stotnika 2. razreda in bil prestavljen v 3. domobranski pešpolk v Gradec. Točno čez dve leti je napredoval v stotnika 1. razreda v domobranskem pešpolku št. 4 v Celovcu. Vse do napredovanja v majorja je služboval v Ljubljani, Varaždinu, Novem Marofu, na Dunaju, kot komandir čete v Mariboru, Celovcu, Podrožci. Od leta 1897 do 1899 je bil začasni komandant bataljona na Gorenjskem, Notranjskem in v Ljubljani, dokler ni 1. novembra 1902 postal major v domobranskem pešpolku št. 15 v Moravski Beli cerkvi. Od 1906–1907 je bil leto dni v domobranskem strelskem pešpolku v Tridentu in nato do konca aprila 1911 v Linzu v pešpolku št. 2 kot bataljonski komandant. Podpolkovnik je postal 1. januarja 1910 in bil v Plznu komandant domobranskega pešpolka št. 29. Zadnje napredovanje je bilo v generalmajorja 1. avgusta 1917. Od začetka prve svetovne vojne je bil najprej komandant domobranskega pešpolka št. 29. Sodeloval je v bitkah pri Taraszwu, Ravi Ruski, na Sani, Visli, pri Krakovu in Dunajcu, leta 1915 v Beskidih. 25. aprila 1916 je postal komandant 1. domobranske pehotne brigade. Zaradi bolezni je bil od konca januarja do konca aprila 1917 v bolnišnici v Wladimirovu in v Budjejevicah, potem pa na dopustu v Meranu in Podjebradu. Po bolniškem dopustu je bil 26. aprila 1917 imenovan za predsednika vojaške kontrolne komisije za komando v Innsbrucku, kjer je pokazal veliko volje, posebnega uspeha pa ni imel in je bil razrešen 30. septembra 1917. Upokojen je bil s 1. januarjem 1919.

Ko je služboval že skoraj štirideset let in je izpolnjeval vse pogoje, je zaprosil za plemiški naziv in 12. oktobra 1917 je postal plemeniti Wurja (Edler von Wurja). Bil je vitez Leopoldovega reda z vojnim okrasjem in meči, reda

⁵ Viri in literatura: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Qualifikationlisten 3855; Miha Preifalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem. 19. in 20. stoletje*, 3. del. Ljubljana, Viharnik, 2017, str. 255–260; Nadškofijski arhiv Maribor, rojstna knjiga župnije Rogatec 1848–1868, str. 130; *Slovenski Narod*, 21. avg. 1917, št. 190; Ferdinand von Ravelsberg Strobl, *Geschichte des k.u.k. Infanterieregiments Ritter von Milde*. No. 17, 1674–1910. Laibach 1911, 2. Bd., str. 208, 211, 213, 215–216, 218, 220, 224, 227, 230, 233, 236.

železne krone III. stopnje z vojnim okrasjem in meči, odlikovan je bil z vojaškim križcem za zasluge III. stopnje, bronasto vojaško medaljo za zasluge na rdečem traku, vojaškim službenim trakom za častnike II. stopnje, jubilejno spominsko medaljo za oborožene sile, vojaškim jubilejnim križcem in železnim križcem II. stopnje.

Bil je velik, suh in zdrav, resen, miren in trdnega značaja. Popolno je govoril nemško in pisal v zelo dobrem stilu. Leta 1890 je bilo zapisano, da govori slovensko le za službene potrebe, 1908 pa že popolnoma in takrat dovolj dobro za službene potrebe tudi češko. Bil je zelo dober telovadec, plavalec in stenograf. Bil je tudi tajnik in bibliotekar pri vojno znanstvenem inštitutu na Dunaju.

Poročil se je v Ljubljani 18. novembra 1893 z Jožefino Gabrijelo Flore, kavcija 7.200 goldinarjev je bila ženina. V zakonu je imel štiri otroke, tri hčere in sina. Najstarejša Hedwiga je bila rojena v Mariboru, tako kot tudi sin Hans, Margareta in Maria pa v Ljubljani. Hans (1896–1974) je bil v cesarski vojski nadporočnik in potem stotnik v avstrijski vojski. V Galiciji se je boril v polku, ki mu je poveljeval oče in bil večkrat odlikovan. Po vojni je doktoriral iz prava in bil sodnik in svetnik pri višjem deželnem sodišču v Linzu in predsednik vojaškega sodišča v Welsu. Margareta (1898–1985) se je poročila s pranečakom znanega dramatika Johanna Nestroya Franzem Nestroyem, doktorjem prava in podžupanom v Kapfenbergu. Hans je ostal brez otrok in tako je z njegovo smrtjo ugasnil tudi plemiški naziv. Najstarejša hči Hedwiga se je poročila s plemičem zdravnikom Leom Siebenrockom von Wallheimom. Najmlajša Maria je bila poročena z inženirjem Karlom Langom in je že ob rojstvu prvega otroka umrla. Generalmajor Johann (Janez) Nepomuk je umrl v Badnu pri Dunaju 27. marca 1941, tam je tudi pokopan skupaj z ženo, ki je devetdesetletna umrla v Klosterneuburgu 1958.

VIRI IN LITERATURA

Nadškofijski arhiv Maribor, rojstna knjiga Laško 1860–1872, str. 80.

Nadškofijski arhiv Maribor, rojstna knjiga Sv. Vid nad Planino 1853–1874, str. 7.

Nadškofijski arhiv Maribor, rojstna knjiga župnije Sv. Janeza Krstnika v Mariboru, 1834–1859, str. 182.

Nadškofijski arhiv Maribor, rojstna knjiga župnije Rogatec 1848–1868, str. 130.

Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Qualifikationslisten 834, 2585, 3642, 1743, 3855.

Miha Preifalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem. 19. in 20. stoletje*, 3. del. Ljubljana, Viharnik, 2017, str. 255–260.

Ferdinand von Ravelsberg Strobl, *Geschichte des k.u.k. Infanterieregiments Ritter von Milde*. No. 17, 1674–1910. Laibach 1911, 2. Bd., str. 208, 211, 213, 215–216, 218, 220, 224, 227, 230, 233, 236.

Slovenski Narod, 21. avg. 1917, št. 190.

FIVE STYRIA GENERALS

Summary

The article presents five generals, who were born in Lower Styria, i. e. in Maribor, Rogatec, Planina pri Sevnici and Laško. Only Karl Pototschnigg was born outside the Styrian borders in Lodi in Lombardy (his home municipality was Ptuj), where his father was employed. Added information on parents to most biographies enables simpler identification of their national and social origin. All of the presented generals have in common that they lived on the Slovene territory at least until their adolescence and that their professional path led them to different places in the monarchy. The military elite, which was active on the today's Slovene territory and has until now not been discussed and according to the population not insignificant, is presented.

FÜNF STEIRISCHE GENERALE

Zusammenfassung

Der Artikel stellt fünf Generale vor, die in der Untersteiermark geboren waren, und zwar in Maribor/Marburg, Rogatec/Rogatetz, Planina pri Sevnici/Montpreis und Laško/Tüf-fern. Nur Karl Pototschnigg wurde außerhalb der steirischen Grenzen, in Lodi in der Lombardei, geboren, wo sein Vater beschäftigt war. Seine heimische Stadtgemeinde war in Ptuj/Pettau. Bei den meisten Biografien finden wir noch zusätzliche Informationen zu den Eltern der Generale, was die Schlussfolgerung über ihre nationale und soziale Herkunft erleichtert. Allen gemeinsam war, dass sie wenigstens bis zu ihrer Jugend auf dem slowenischen Gebiet lebten und dass ihr beruflicher Werdegang sie in verschiedene Orten der Monarchie führte. Die Militärelite auf dem Gebiet des heutigen Sloweniens, die bis jetzt nur wenig erforscht und bezüglich der Bevölkerungszahl gar nicht so unwesentlich war, wird in dem Artikel vorgestellt.

Franjo Pirc – pozabljeni slovenski časnikar in domoljub

Mirko Munda*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 929Pirc F.; 070(497.4)"19"

Mirko Munda: Franjo Pirc – pozabljeni slovenski časnikar in domoljub. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 89=54(2018), 1–2, str. 81–101

Letos mineva 150 let od izida prve številke *Slovenskega naroda*, prvega slovenskega dnevnika. Njegov prvi urednik (in prvi slovenski poklicni časnikar) je bil Dolenjec Anton Tomšič, ki je pokopan v Mariboru. Med obema svetovnjima vojnama pa so na grob in spomenik Tomšiča pozabili. Propadla bi, če zanju ne bi skrbel Tomšičev rojak Franjo Pirc, časnikar, urednik, jamar in vremenar.

Ključne besede: Franjo Pirc, Anton Tomšič, Anton Bonaventura Jeglič, Rudolf Maister, Milan Plut, Niko Vrabl

1.01 Original Scientific Article
UDC 929Pirc F.; 070(497.4)"19"

Mirko Munda: Franjo Pirc – The Forgotten Slovene Journalist and Patriot. Review for History and Ethnography, Maribor 89=54(2018), 1–2, pp. 81–101

It is the 150th anniversary this year, since the first issue of the *Slovenski narod* (Slovene Nation), the first Slovene daily, was published. The newspaper's first editor (and) the first Slovene professional journalist was Anton Tomšič, born in Carniola and buried in Maribor. Between both world wars, his grave and his monument were forgotten. Tomšič's fellow countryman, Franjo Pirc, a journalist, editor, speleologist and weatherman took care of them; otherwise, they would have been destroyed.

Keywords: Franjo Pirc, Anton Tomšič, Anton Bonaventura Jeglič, Rudolf Maister, Milan Plut, Niko Vrabl

* Mirko Munda, upokojeni časnikar, mirko.munda@gmail.com

V vasi Drska pri Novem mestu se je 8. februarja 1872 Franji in Matiju Pirc rodil sin Franjo. Nadarjenega fanta – postal naj bi duhovnik – so po ljudski šoli v domačem kraju vpisali na novomeško gimnazijo. Ko je bil v tretjem letniku, ga je eden od profesorjev »dobil na piko«. Franjo, ki se že od malih nog ni uklonil nikomur, se je izpisal in se odločil za poklic trgovca. Izučil se je v Krškem in Celju, po odsluženi triletni vojaški obveznosti pa je začel pisati za ljubljanski časnik *Slovenski narod* in *Slovenec* ter za tržaško *Edinost*. Pri tridesetih letih je postal poklicni novinar; pisal je za več slovenskih ter graških in dunajskih listov. Leta 1906 je v Novem mestu izdajal časnik *Dolenjec* in tam postavil na noge jamarstvo. Bil je tudi odgovorni urednik Plutovega *Jutra* v Ljubljani. Med prvo svetovno vojno je na soški fronti skoraj izgubil glavo, a ne v boju z Italijani. Našli so njegov dnevnik, v katerega si je vsak dan zapisoval meteorološke opombe in značilnosti pokrajine, naglo vojaško sodišče pa ga je razglasilo za srbskega vohuna in obsodilo na smrt. Pomilostil ga je neki madžarski general, prijatelj novinarjev. Leta 1918 se je odzval pozivu generala Rudolfa Maistra,¹ naj pridejo domoljubni Slovenci v Maribor na pomoč, in v mestu ob Dravi ostal skoraj do smrti leta 1950. V Mariboru je bil urednik časnika *Nova pravda*, dopisnik ljubljanskih in sodelavec mariborskih listov, skrbnik groba in spomenika Antona Tomšiča, prvega urednika časnika *Slovenski narod* itn. Ni se ukvarjal le z novinarstvom, preizkusil se je še v marsičem drugem: posvečal se je tudi nacionalni politiki, socialnim problemom, narodnemu gospodarstvu in združništvu ter bil med soustanovitelji več nacionalnih društev in gospodarskih organizacij. A življenje ga je neusmiljeno toplo; psihično strt in fizično onemogel je umrl 18. septembra 1950 v socialno varstvenem zavodu v Hrastovcu pri Lenartu. V ta zavod so ga prepeljali dva meseca prej iz mariborskega doma onemoglih. Pokopali so ga v Voličini.²

OD LAHKOŽIVCA DO ASKETA

Franjo Pirc je bil v obdobju med obema svetovnima vojnama v Mariboru znan posebej, svojevrstna ikona mesta ob Dravi. Nekoliko zanemarjenega moža s košato sivo brado, živahnimi očmi in mladeniško hojo tudi še v poznih letih, ljubitelja ptic, vremenskega preroka in časnika, ki »povsod vtika svoj novinarski nos«, kot so zapisali njegovi kolegi, je bilo mogoče kadarkoli srečati s šopom papirjev v roki ali sredi mesta ali med sprehodom po Kalvariji, kamor je hodil vsak dan krmit ptice. Poklicni kolegi so ga spoštljivo imenovali nestor mariborskega časnikarstva. Malo preden si je nadel sedmi življenjski križ, je

¹ *Tabor*, 9. 2. 1922, str. 3.

² *Dolenjski biografski leksikon* in zavod Hrastovec.

z grenkobo zapisal v svoj dnevnik: »Čeprav delam dan in noč, sem reven kot cerkvena miš. Živim večinoma od zraka, žive vere, zelo redkih dobrih src in dolgov.«



Slika 1: Franjo Pirc leta 1924 (vir: revija *Dolenjski kras* 2, Novo mesto 1987, str. 8).

Svojih novinarskih začetkov se je spominjal tako: »Ko sem bil trgovski pomočnik, se mi je zahotelo po popolnoma svobodnem poklicu. Kot takega sem si predstavljal novinarstvo. Hrepenenje po tem poklicu je postalo v meni tako silno, da sem poleg vsake proste minute žrtvoval tudi noči ter pričel dopisovati v časnike. Ni ga bilo srečnejšega na vsem svetu od mene, ko sem zagledal prvič svoj rokopis natisnjen. Kmalu nato sem se poslovil od trgovskega stanu in postal poklicni novinar.«³

Franjo Pirc je bil v mladosti prijatelj alkohola, strasten kadilec in ljubitelj lepih žensk. Poročen naj bi bil le nekaj dni; tretji dan po poroki naj bi ga žena zapustila. V rubriki o veroizpovedi Gospodinjske kartoteke Mestne občine Maribor⁴ je ob njegovem imenu zapisano, da je ateist. V zrelih letih se je lahko življenju odpovedal in se preobrazil v asketa, ki je živel »le za pero in ptičke na Kalvariji«.

Sodobniki so verjeli, da zna napovedovati vulkanske izbruhe in potrese.⁵ V vremenska znamenja, ki so po njegovem napovedovala katastrofe, se je poglobljajal od leta 1905, ko je novomeško kotlino prekrila po žveplu in premogu smrdeča megla. Prepričan je bil, da Zemljo čaka nekaj uničujočega, ter o tem svojem predvidevanju napisal članek in ga poslal graškemu časniku *Tagespost*. Čez nekaj dni so mu iz uredništva v Gradcu odgovorili, da je imel prav: tiste dni je bil v Kalabriji hud potres. Pirc je od takrat redno opazoval vreme ter proučeval strokovno literaturo o vremenoslovju in potresoslovju.

³ *Večernik*, 21. 2. 1941, str. 7.

⁴ PAM/0005/005.

⁵ *Večernik*, 6. 2. 1939, str. 7.

Avtor februarja 1939 v *Večerniku* objavljene reportaže o Pircu je opisal tudi svojo izkušnjo: »Nekega letošnjega januarskega večera sva šla s Franjem Pircem po mostu čez Dravo. Nebo na zahodu, nad Kozjakom in nad Pohorjem, je bilo krvavordeče in megle so se dvigale iz zavlečenega neba. Sam bi komajda opazil vse to, če me ne bi Pirc opozoril na nebo. Postal je in se vznemirjeno pogladil po kosmati bradi. 'Nebo je strahovito kritično,' je dejal. 'V nekaj dneh boste slišali o strahovitem potresu. Zapomnite si! V tej smeri leži Južna Amerika, da, Južna Amerika!' /.../ Na Pirčeve besede sem se spomnil čez štiri ali pet dni, ko sem bral prve vesti o strahovitem potresu.«

Res, ljubljansko *Jutro* je 26. januarja 1939 na prvi strani objavilo poročilo o katastrofalnem potresu v Južni Ameriki: »V čilski republiki so razdejana cela mesta. Žrtev je več tisoč. Zemlja je požirala hiše. Več mest in vasi je skoraj popolnoma porušenih. Po dosedanjih vesteh je ta potresna katastrofa zahtevala nad 2000 smrtnih žrtev, gmotna škoda pa je za enkrat sploh neprecenljiva.«

Poročila o katastrofi v Čilu so naslednje dni število žrtev zvečala celo na 50.000.⁶

PIONIR DOLENJSKEGA JAMARSTVA

V prvih letih svoje novinarske in uredniške kariere se je Franjo Pirc posvetil tudi jamarstvu ter se preizkusil kot založnik. V Novem mestu je izdajal časnik *Dolenjec*, s katerim pa ni dolgo vzdržal konkurenčne bitke na trgu. Izšlo je samo 19 števil, prva 6. januarja 1906, zadnja 2. julija istega leta. Pirc se je od bralcev poslovil z besedami: »Vsaj začasno prekinjam izdajanje časnika, ker se račun ne izide; premalo izvodov prodam in premalo je oglasov. Izdajatelj je moral pri vsaki številki doplačati občutno vsoto za pokritje tiskovnih in upravnih stroškov.«⁷

V uvodniku prve številke *Dolenjca* je Pirc napovedal, da ambicije njegovega časnika ne segajo čez pokrajinske okvire in da ga bo zadržal »zunaj strankarske podrejenosti«. ⁸ Napovedano vsebinsko usmeritev časnika je uresničeval, objavljaj je politične uvodnike, aktualne politične, gospodarske, družbene in dolenske novice ter reportaže. Pisal je tudi o svojih najljubših konjičkih, o vremenskih znamenjih in o jamarstvu. Že kmalu po izidu prve številke ga je državno pravdnništvo kot izdajatelja ter odgovornega urednika tožilo, ker *Dolenjec* prvič ni izšel na dan, kot ga je prijavil oblastem, in okrajno sodišče v Novem mestu ga je kaznovalo z denarno kaznijo 30 kron.

⁶ *Jutro*, 26. 1. 1939, str. 1; 27. 1. 1939, str. 1; 28. 1. 1939, str. 1; 29. 1. 1939, str. 1.

⁷ *Dolenjec*, 2. 7. 1906, str. 1.

⁸ *Dolenjec*, 6. 1. 1906, str. 1.



Leto I.

V Novem mestu, 6. januarja 1906.

Štev. 1.

DOLENJEC

List za narodno prosveto in narodno gospodarstvo.

Trednitično „Dolenjec“: Nova mesto (Kamila št. 13) sprejema čimprej in odpla. Rokljati se ne smejo.

Izbaja vsako soboto, ako je ta dan praznik, na dan poprav. „Dolenjec“ velja po pošti do celo leta 4 K, na pol leta 2 K. Oglebi se razinajo tri-štopenjski post-vezni po 10 vin. za skrajni, za večkrat primeren popust.

Upravništvo „Dolenjec“ v Kamniku sprejema naročila. — Za naročilo brez izročene vsotne naravnice se ne četa.

Dolenjec! Tvoja zemlja je sčrpana, za pridelaj aje lega odpravljaj!

„Dolenjec“ – Dolenjem!

Noro veselo, 6. januarja 1906.

Ni nerodovita, ni neplodovita ta naša mila redna zemlja! Zakladov nedvigajočih že mnogo leži in v njenem ostrju, in na njenih bobnatih prstih. Lep del celokupnega raja kranjske zemlje si naša divna Dolenjska!

Ne diši te sicer divja valovito morje skalnih skladih gorskih ojakov, ki preplavljajo tvoje posestništvo: čarovite Goronsko, ali tudi naše ni pozabljeni medri stvarnik, ko je nakril slovensko zemljo s svojimi čudoviti divno naške milino. Oklepa te mišno sredogorje in pesasti si severi tihili doline s razvratnim gorovjem, od kater ti plove oko dalje preko slikovitih nog v svetlo dolečo. Bohalni razprostrani godi s svojimi nepredimimi šumami in tamnini lasovi, prijazni v narodni grdi — domovina našemu širok sveta slovienu „dolenjskemu čičku“, — občina, tu valovita, tam ravna, rodovita polja pomislena s pašniki, vrtovi in zelenini travniki, obrobiljastni s srebrnim vaceem biatrh studencov, potokov in preko srede Dolenjske objosni s temnoselenimi valovi globoke in si-reke Krke; prijazne vasece, posamezna sela, lepa mesta in trgi: po grih in dolinah ponosi stopi sebruj belih cerkvice in cerkvice: vse ta prirodna krasota je naše, naš je njen raj, naša ta slovenska je zemlja, naš domovina mihi je kraj!

S krvjo naših slavnih predcev — bolj nego katere druga njihovih nesodaj — prepričana je vsa ta draga naša zemlja. Stopi na slone gorske vršacev ali ob samotnem viru v sredi dolinice tihe, stopi na obdelano raznozo polje ali na s kamnozjem pečata krasna tina,

Navkreber.

Gorjanske selce. — Ivan Luh.

Zarēba je gorci zapad za temnoselenimi grdi, pošani so je na njem nagibalo solnce, rastlo je in se širilo v rdeči večerni zarji, in natušaj se je potapljalo kot velika ogujena klanca za gorami...

Mama in Juro sta obstala za vosem v krajini. Ledito sta že vola vrtla nerodni vez, skrijala se kolosa in kameleje se je tle po njih, naslednje pa je vso skupaj obstalo. Juro je pevil za jarem in se je ozrl okoli po Gerjanskih Klancah so je zavela vanjo in ležala poračeni grdi, cesta se je zavela vanjo in ležala med grdi po dolinah dalje, bogva kam naprej. Daleč so je s klanca vrtalo v svet, daleč tja čez dolerjske gride, od goronskih gor, daleč, kjer ni bil še nikdar. Spomnil se je, da pejuje tja jutri, daleč po osebni bodo šli, v tujno pejdje, in bo videl cel ti svet, ki leži tam daleč, in bogvo, kaj vse leži v njem, mesta valika, vasi, cerkve visoke, gore s snegom, mostovi čez reka... Tam, kjer gori zapad, ki se kakor valovi na njem spreminjajo pasci in daleč okoli

stoji kamozki hošec, stojiš na s krvjo svojih očetav posvečeni gradi. Daleč nazaj v temna strelja sega nje krvava zgodovina, ki med zgodovine narodov že še danes ni odložila svojega krevčotnega plesa. Ob pastanku in ostvojitvi po naših pradedih je takla kri s očerog mečev in krepelj, danes se pretaka tista kri sinov, zastupljena v bratarnoznih bojih. Ali v istem daljšem temnem vaku so znali naši pradedja je ljubiti, jo ceniti; danes pa se eskrunjajo svetinje roda slovenskega nad grobovi naših očetav. Vodje političnih slovenskih armad bližajo svoje iste druge na druge, masi se koljota v slepi srasti in brezobzirnem sovraštvu: med dvema borečima se smeje le iraj — glava teh čet... Polnijo si žepo, kapejejo grajščine, propale kmetije in žive — raskosno žive na rdečih klancah — svojih političnih subotjevarov. V bojih iskpana masa pa spušta iskravana in po neupredih bridke prevratna kar trumoma tista grudo svete zemlje, ki so je v davnih vekih odčupili očeste s svoje drago krvo. Hodi in tava po daljavn sveta — s trebulom za kruhom. Za ted, skromen kruhek so tam prodaja domoljubje in redoljuba, doma pa vrta v zelenem času zlasti v vzhodni Dolenjski kmetija zakumajo posest za posestjo — za bebca, pa teju v roko. Pa tudi s domnežnega ognjišča je s brateljubem vred izgubilo pravo slovensko domo in redoljube. Razkol stranke proti stranki, razvor in smakalni smili, osebni boj za prevestno in gospodstvo: sicer pa delomirna apatija od spornj, in pogubnena agrinja od zledaj; sakični listrezi in tarozem pravecev vejakov, krabobterstvo in hlapčevska politični proletarcev; tam demoralizirana bogetajstvo, in fanatično svetohinstvo: vse te je v povrinih obrih čela žalostna perspektiva našega narodnega življenja. Čustno izjeme so žal le prerodka. Vse ta kase tveči s vehementno silo močpotni jez,

obkrotaje rob sveta, tam zadaj menda leži morje, kater pripravljajo o njem. Tam, kjer se zdaj vidi, kakor da se potapljajo v morje solnce veliko, ognjeno rdečo, tam pejdajo jutri, nihče od njih še ni bil tam, žisto drug nor svat leži tam pod solnceom in pravijo, da je lepo na onem svetu, ča se živi bolj, nego v Krajini, nič ni, kakor v Gorjanskih lukaj...

„Na gre, Mara“, je rēkal, „pretežke je“. Mara je zala zadaj pri vozu in ga opirala. Obtočena je bila v belo obleko, obuta je bila v črne čevljičke; bele rito je imela na glavi in črni lasje so gladali izpod bele rita. Gorela so nje lon, rdeči kot zerja na večera, in jame so bila njeno oči, kot pozlačeniški žar. A dema je ležala v ozkaj žalostnega v nji, kakor je v sneu žalost. Nasledila se je bila na nočico in se zagledala v Jura. Imel je na sebi bele bre-

ob katerega evinjotih zatvornih se lo s naj ljubejšim oporom lomijo peneci se valovi prodrajste novodobne kulture in prosvete.

Pa brajce Dolenjec! Vjemele mi: kakor vedena kaplja izdele takom časa jedro močpotni sklanim skladi, tako bo tudi le prodirajoče valove novodobne radikalne siraje po časi predrio ta vak napredek in razvoj evinajedi jez. Zaslina bo raz vršacev naših gerā ona svetlobnega nova zvezda, ki bo vodila slovenski red po sdini pravi poti narodno prosveta in kulturnega razvoja našega basketotnega narodnega gospodarstva nasproti onim velikim ciljem, za katerimi strani in bje vase re narodno čuete slovenske srce. Sicer kakor sedaj — bodo tudi tedaj hodile razne politične stranke svoje različne poti, ali na remi kile naše se bodo vsaj pod to zastavo na oni vzajemni glavni poti: vse za narod!

Ta pot gladiji, je palagema pripraviti dostojno tudi širni masi slovenskega naroda; vabudi št domoljuba da svoje redno zemlje; vigojiti št narodnega plesa in zavednosti; brifiti za omike masale k vrtku napredka; boriti se za narodno peset in svetinje naših pradedov, to — drugi mi rosti brajce — hodi znamen, to bodi prapor našega novega lista, katerega prvo šivilko vam vpošljamo na vpogled. Ne na nas samih, ki smo vstrastjo vsaj splojni žalji, vdelnili listu dno samostojnosti in politične neodvisnosti, na vas je leteča, da se listi vzdari in da častno reči svoje vrtično nalogo. Podpijate ga gostote s čimbi naroda, stoji mi na strani s neumornim udeleževanjem vsak po svoji meri. Ne naša, vaša kranja bi bila, se bi list kdaj moral spet zariti našoj svoji nedobroti razviti prepov.

Kar je na nas letečo, storiš hočeno vse, da po vsji skromni moči čustno vrtimo dolžnost, katero smo si nakoli s izdajo lista. Prad

gešo, morda jih ima poslednjikrat, ker jutri pojde v svet, in za po svetu se preobleče v črno in nikdar več ne bo, kot je bil... Ne more si ga misliti drugače, kot v belem in zdi se ji, da bo vse drugače, ko bo v drugi obleki. Morda tudi se bo več tako dober, kot je bil dozdaj, in se bo jezil sam nad seboj, da je vsoil tuzem ljudem s njive, kadar je bila potreba. Vse se bo morda izpremenil in tuj se postal v zastavi. Hodiš bo bogrekel in se ne bo vrnil nikdar več, ako pa se vras, ne bo več kot bil. Tujje fenake bodo tam, smejala so jim bodo njegore črne oči, in si jim bo dopadel, zavalil si bo brke in najzavjo pomeknili, kakor ima navado, kadar ga gledajo deklora...

„Le porini“, se je oglani spovt Juro. Uprla se je v vsrni silami v voz. Vot je zakrjpal in poteci je začelo lesti naprej. Zmujraj hujši je bil klanca. Uprl se je tudi Juro s strani in pitušil v voz, takoj se je poznala njegove pamač.

„Kako je dober“, je mislila Mara, „in drugo se trudi kakor asce, vidi se trudi in sam... Ničve v vasi naše pripoljati. Malo je moških doma in fenake nečjo poznavati, tudi imajo maloake žrtva. Tako se potanje žito in

Slika 2: Prva stran prve številke Pirčevega Dolenjca z datumom 6. 1. 1906 (vir: https://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-ZRHNXLH).

Za dolenske jamarje je Franjo Pirc pionir jamarstva v njihovi pokrajini.⁹
 »/.../ Dočim so Notranjski Kras preiskovali razni učenjaki in ga v novejšem času zopet raziskujejo novi strokovnjaki, je – kakor v vsakem oziru – naša mila Dolenska tudi v tem oziru zanemarjena, nepoznana od vnanjega sveta, indolentna, brezbrizna pa tudi po svoji lastni krivdi. /.../ Na to se opozarjajo rodoljubi po deželi, kdor ve za kakšno tako posebnost, zglasi se naj na uredništvu. Urednik se bo potrudil, da čim prej osebno preišče vse te znamenitosti. /.../ Torej Dolenci na delo!« je v svojem listu pozval rojake in v naslednjih številkah *Dolenjca* objavljajl reportaže o kraških jamah na Dolenskem. Skupno jih je raziskal 14.¹⁰

Po neuspehu z *Dolenjcem* je odšel v Ljubljano, kjer je pisal za domače in tuje časnike ter spremljal jamarstvo v slovenskih krajih. Najbolj se je hudoval zaradi ropanja kraških jam. V časniku *Jutro* je opisal razočaranje, ko je v jami v okolici Cerknice videl, da so domačini »razbili kapniško okrasje za zabavo«. Še bolj pa ga zbolelo srce, ko je pred Postojnsko jamo videl stojnice, na katerih so prodajali naropane kapnike.¹¹

NOVINAR, UREDNIK IN PUBLICIST

Grenka izkušnja s časnikom *Dolenjec* je Pirca gmotno spravila na kolena, a veselja do novinarstva ni izgubil. Še naprej je pridno pisal in marca 1910 je bil – vsaj začasno – spet »na konju«. Izdajatelj in glavni urednik novega lista *Jutro* Milan Plut ga je imenoval za odgovornega urednika.

Novi slovenski dnevnik se je trudil vsebinsko preseči prepad med klerikalci ter liberalci in zagovarjal je dobre odnose Slovencev z jugoslovanskimi narodi. Pridobil si je velik kos medijske pogače. V *Slovenskem narodu* in *Slovincu* so *Jutro* najprej prezirali, ko mu je naklada nezadržno rasla, pa so prezir zamenjali očitki, da je srbofilski in da bralce privablja s senzacionalno vsebino. Cenzura je že prvi mesec prepovedala objavo več besedil, a te odločitve so učinkovale tako, da je *Jutru* naklada (z)rasla.

Franjo Pirc je bil odgovorni urednik *Jutra* samo dobre tri mesece in pol. Junija 1910 je njegove naloge prevzel Milan Plut. Plutovo *Jutro* je ugasnilo maja 1912.¹²

⁹ *Dolenjski kras* 2: Hudoklin, Franc Pirc – pionir dolenskega jamarstva, str. 6–9.

¹⁰ *Dolenjec*, 24. 3. 1906, 3; 7. 5. 1906, str. 3.

¹¹ *Jutro*, 24. 7. 1911, str. 1.

¹² SRP: Globočnik, Karikature v časniku *Jutro* (1910–1912), str. 101–105.

V svojem drugem obdobju (1920–1945) je bilo *Jutro* najbolj bran slovenski dnevnik v Ljubljani, ki se je zaradi kakovostnega novinarstva uveljavil tudi drugod po Sloveniji.

V prvi številki Plutovega *Jutra* je bil objavljen nepodpisan uvodnik z naslovom *Jutro* je izšlo, ki ga lahko po slogu pisanja in vsebini prisodimo Franju Pircu: /.../ »Nočemo biti destruktiven element v vrstah naprednih Slovencev. /.../ Posebno važnost bo 'Jutro' posvečalo naši čisto nacionalni politiki. V tem vprašanju bomo stali na stališču, da Slovenci samo z brezobzirnim bojem dosežemo svoje pravice in bomo pobijali vsako politiko kompromisov v čisto narodnih vprašanjih. Naravno je, da bomo posvečali veliko pozornost tudi odnošaju Slovencev napram drugim slovanskim, posebno jugoslovanskim rodovom, ker smatramo, da so Slovenci samo sestavni del ene etnografske celote, ki se imenuje: slovanski jug.«¹³

Pirc je bil po svoji svetovnonazorski opredelitvi jugoslovansko usmerjen socialist. Tudi zato je bil odgovorni urednik tednika *Nova pravda*, ki je kot glasilo Narodno-socialistične stranke začel leta 1920 izhajati v Mariboru (v prvi številki je objavil svoje geslo »le vkup, le vkup, uboga gmajna«) ter sodelavec »levega« mariborskega tednika *Edinost* (njegov urednik je bil Jaro Dolar, sodelavci pa tudi člani KPS)¹⁴ in izdajatelj časnika *Domačija*, zaradi katerega je bil obsojen, češ da je z njim prikrito širil komunizem.

Po prihodu v Maribor leta 1918 se je hitro vživel v novo okolje; leta 1920 je izdal v samozaložbi in s psevdonimom Razkolnikov *Vodnik po Mariboru in okolici*.¹⁵

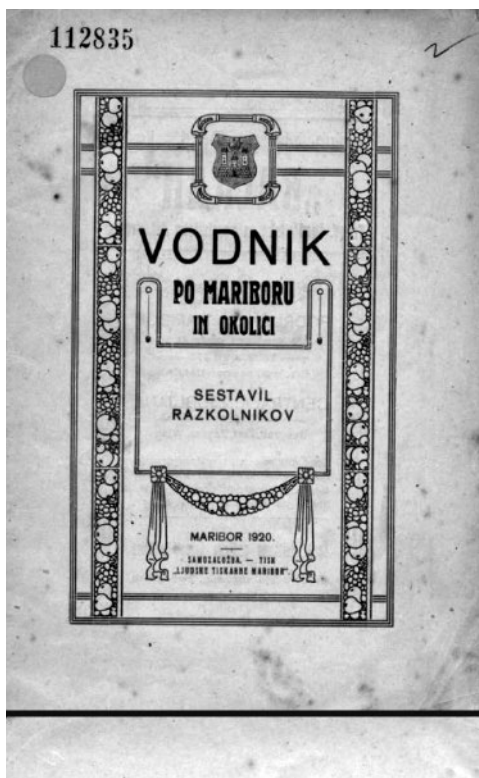
Besedilo lične brošure na 26 straneh se začinja z opisom središča Maribora: /.../ »V živahnem pomenku sva dospela s prijateljem do Marijine (frančiškanske) cerkve s samostanom, ki je najlepša cerkev v mestu, zidana v romanskem slogu in posvečena 11. avgusta 1900. Južno desno stoji stari grad grofov Brandisov, na katerega opozorim prijatelja; ljubitelj starin se takoj zagleda v široko stopnišče, zadano v italijanskem slogu z dvojnimi dohodom, okrašeno s kipi in alegoričnimi podobami. /.../ Za trgovine v pritličju nisem mogel v prijatelju vzbuditi nikakega zanimanja, pač mu je z veseljem počivalo oko na Trgu svobode (Sofienplatz) in Grajski ulici (Brandisgasse), ki vodi na Jugoslovanski trg (Tegetthofplatz), kjer se nahaja realka. /.../ Desno se proti jugu spajajo z Aleksandrovo cesto, ki pelje do Trga svobode, a se od tod dalje imenuje Slovenska ulica: Cafova (Hamerlinggasse), Cankarjeva (Reiserstraße), kjer se nahaja mestni muzej, Prešernova ulica (Göthestrasse) in Ciril-Methodova (Parkstraße), kjer stoji okrajno glavarstvo. Te ulice križajo

¹³ *Jutro*, 2. 3. 1910, str. 1.

¹⁴ Komunistične partije Slovenije.

¹⁵ *Razkolnikov, Vodnik po Mariboru in okolici*, str. 3–4.

Razlagova (Elisabethstraße), Maistrova (Bismarkstraße) in Aškerčeva (Camerig.), kjer je dekliški zavod 'Vesna'.« /.../



Slika 3: Naslovnica Pirčevega *Vodnika po Mariboru in okolici* (vir: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-EMUDPJO2>).

Pirc je za božič 1926 izdal časnik *Domačija* s podnaslovom »Strokovno glasilo za agrarno reformo, stanovanjsko vprašanje in posredovanje posesti itd.«¹⁶ Na 1. strani je predstavil program in delo *Domačije*. Med drugim je zapisal, /.../ »da zemlja kot dar božji in kot skupna užitna posest vseh ljudi ne bi smela biti last posameznika; da ne bi smelo biti na eni strani nekaj v preobilici živčih z nepreglednim obsegom svoj čas oropane zemlje, na drugi strani pa na milijone revežev, za katere na širni zemlji ni prostora, kamor bi položili svojo trudo glavo; da sloni družbeni red v glavnem na socialnih krivicah; da je nujno potrebna sprememba današnjega družbenega reda«.

Poudaril je tudi, da je za socialni status države in njen gospodarski razvoj odločujoče, ali ima tudi njen »zadnji državljani /.../ primeren dom ali vsaj

¹⁶ PAM, 0646/001/00381. Tiskovna zadeva Ss 16/26 – Pirc, Franjo; list *Domačija*, št. 1: Državno tožilstvo Maribor.

varno streho nad glavo«. Da bi pomagal iz »stanovanjske bede rešiti zlasti one reveže, ki s svojo lastno močjo res ne morejo priti pod svojo streho«, je leta 1922 ustanovil Kreditno in stavbeno zadrugo Mojmir. Ker naj bi za rešitev stanovanjskih problemov skrbela predvsem občina, je pričakoval, da bo sprejela njegovo zadrugo z odprtimi rokami, a zgodilo se je nasprotno. Niti odgovorila ni na njegovo ponudbo, da bo zgradil primerno število stanovanj za deložirance in ljudi brez stanovanja, občina pa naj pomaga tako, da zadrugi proda primerna zemljišča. Pirc je v *Domačiji* zapisal domnevo za molk občine: »Ker politične stranke podpirajo svoje strankarsko združništvo in ker se bogati hišni gospodarji boje uspehov moje zamisli.«

VEČKRAT NA SODIŠČU

Upal je, da bo *Domačija* redno izhajala, in (naivno) pričakoval, da bo prispeval k »temeljiti prenovi Maribora v prvi vrsti v prid revnim in vsled nezdravih stanovanj na pljučih bolnim brezstanovalcem« ter da bo zagotovil svoji Kreditni in stavbeni zadrugi Mojmir, ki je imela vsa potrebna koncesijska soglasja, dovolj dela. Iz Pirčeve pobude pa ni bilo nič, božična številka *Domačije* je bila prva in edina. Državnemu pravdnistvu v Mariboru je februarja 1926 pisal neki Anton (na dokumentu je priimek nečitljiv) iz Celja: »Blagovolite pregledati priložen nov komunističen časnik, ki izhaja brez navedbe odgovornega novinarja in se je tukaj številno razpečal. Posebno opozarjam na prebrisan način kako urednik podaja svoje komunistične nauke ljudstvu. /.../« Pravdnistvo je kmalu po prejemu tega pisma vložilo proti Franju Pircu obtožnico, da je z listom *Domačija* kršil Zakon o tisku, ker na njem nista bila navedena ne izdajatelj in ne odgovorni urednik, ter Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, ki je prepovedoval vsako komunistično dejavnost, Pirc pa naj bi s svojimi stališči v uvodniku *Domačije* komunizem prikrito razglašal.

Sodišče je Pirca spoznalo za krivega in ga obsodilo; Višje deželno sodišče v Ljubljani je njegovo pritožbo zavrnilo. Obsodbi v Novem mestu leta 1906 in v Mariboru leta 1927 pa nista bili edini, ki sta ga doleteli. Na sodišču se je moral zagovarjati še nekajkrat, nekaj ovadb policije pa je državno pravdnistvo zavrglo.

Nekaj dni po 10. oktobru 1920, ko so bili znani rezultati koroškega plebiscita, so se po Sloveniji vrstila pod geslom »Ne damo Koroške!« protestna zborovanja. Na njih je prihajalo tudi do izgrediv. V Mariboru je bila osrednja protestna manifestacija »proti krivici in slepariji« sklicana v sredo, 13. oktobra, ob 19. uri na Glavnem trgu. Ker si pred razburjeno množico ni upal stopiti nihče drug, je to storil Franjo Pirc. Ko je po svojem govoru o krivičnem plebiscitu, po katerem je večji del Koroške pripadel Avstriji, začel ljudi

pozivati, naj se mirno razidejo, so se iz množice zaslišali pozivi k izgredom proti Nemcem, razen tega pa je sredi nabitega Glavnega trga nenadoma počil strel. Množica se je panično razbežala in zdivjala po mestu. Nič je ni moglo ustaviti, podivjani ljudje so na Gosposki, Slovenski ter Aleksandrovi ulici in na Grajskem trgu razbijali trgovine, lokale in pisarne. Razgnala jih je šele vojska z na puškah nasajenimi bajoneti.¹⁷

Teden dni po izgredih je policija Franja Pirca priprla, ker da je zborovalce pozival k neredom, a so priče, bilo jih je več kot deset, policijsko ovadbo zani-kale in trdile, da je zborovalcem govoril pomirjevalno. Morali so ga izpustiti iz pripora, Zbornica okrajnega sodišča v Mariboru pa je poleti 1921 priznala, da se mu je zgodila krivica, da je bil preganjan in zaprt po nedolžnem, zato mu je priznala pravico do materialne odškodnine.¹⁸

Franjo Pirc je bil leta 1932 zaradi »žalitve jugoslovanskih oficirjev in države«¹⁹ obsojen na pet dni zavora oziroma na denarno kazen 300 dinarjev. Sodišče ga je spoznalo za krivega, ker da je 3. februarja 1932 kriče očital svo-jemu stanodajalcu na Koroški cesti 19, stotniku I. razreda Anđelku Grabriću, da »so častniki nekulturni, državna sramota, da je država ničvredna, da bo vse tako ali tako kmalu propadlo in da bi se bilo treba zgledovati po Rusiji«. Vzrok za spor med Grabrićem in Pircem je bila neplačana stanarina, ki je Pirc zaradi »hude socialne stiske, saj ni imel denarja niti za hrano«, ni mogel pravočasno poravnati. Niti prvostopenjsko niti prizivno sodišče njegovemu zanikanju inkriminiranih besed nista verjela.

PIRC IN ŠKOF ANTON BONAVENTURA JEGLIČ

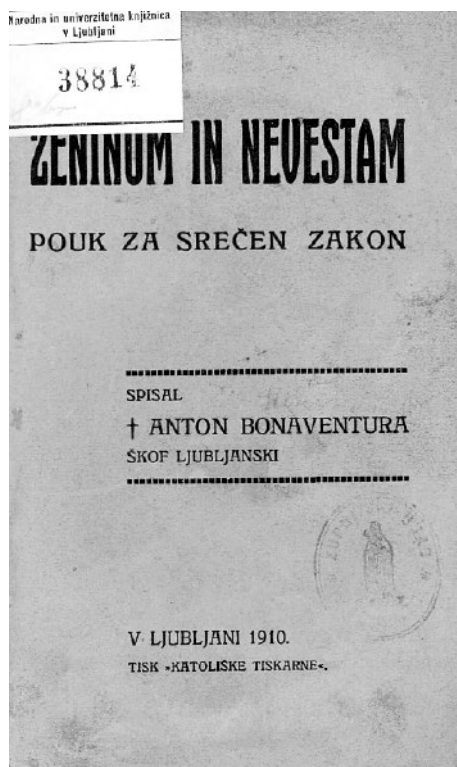
Škof Anton Bonaventura Jeglič²⁰ je oktobra 1909 izdal knjižico na 34 straneh, vezano v rdeče platnice, z naslovom Ženinom in nevestam. V njej je nazor-no delil »Pouk za srečen zakon«, kot jo je podnaslovil. Škofove neposredne napatke za zdravo zakonsko spolnost so liberalci označili kot »s tercialskim vzdihovanjem prepleten pornografičen spis« in »osoljene, opoprane, paprici-rane in s španskimi muhami prepletene svinjske bukvice«.

¹⁷ *Tabor*, 15. 10. 1920, str. 1.

¹⁸ *Tabor*, 8. 7. 1921, str. 3.

¹⁹ PAM 0645/003/02950.

²⁰ Anton Bonaventura Jeglič, škof, publicist, politik (1850–1937). Na njegovo pobudo so leta 1901 v Šentvidu pri Ljubljani začeli graditi prvo popolno slovensko gimnazijo na Slovenskem. Bil je odločilna avtoriteta Katoliške narodne stranke in pozneje Slovenske ljudske stranke. Septembra 1917 je podprl majniško deklaracijo. Čeprav je bil do združitve s Srbijo zadržan, je novi državi izrekel lojalnost. Branil je krščansko-socialni program Slovenske ljudske stranke, zavračal je politiko liberalizma in obsojal komunizem.

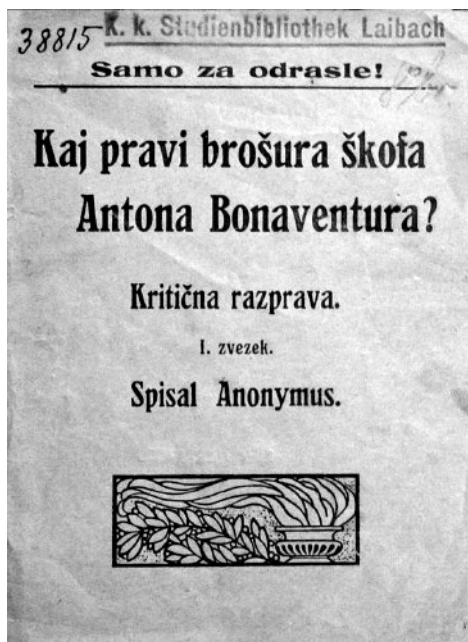


Slika 4: Naslovnica knjižice Antona Bonaventura Jegliča *Ženinom in nevestam* (vir: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-U4NNOR20>).

Franjo Pirc pa si je teden dni po izidu škofove knjižice privoščil senzacionalni pamflet nanjo v kar treh jezikih: v slovenščini in italijanščini anonimno, v nemščini pa pod svojim pravim imenom. Brošuro z naslovom *Kaj pravi brošura škofa Antona Bonaventura?*, izdal jo je v Kranju in je bralce vabila s provokativnim svarilom »Samo za odrasle!«, je državno pravdnništvo zaplenilo, vendar je bila konfiskacija pozneje ukinjena in Pirc jo je ponatisnil.²¹ Škof Jeglič je v svoji knjižici mladoporočence svaril pred »nizkotno, meseno poželjivostjo in nespodobno pohotnostjo«. Telesna združitev v zakonu je po njegovem sveta in potrebna, ker »je izvor novi družini otrok Božjih na zemlji. /.../ Toda Bog je dodal združitvi poseben užitek, posebno naslado, telesno poželenje, ki vleče k združitvi, kar pa se naj izvrši kar je le mogoče sramežljivo, /.../ mož žene naj ne sili, da bi se ga dotikovala na spolni del telesa; tudi mož naj se ne dotikuje žene na tem delu, ker je nespodobno.« Po škofovem

²¹ *Gorenjski glas*, 7. 8. 2010, str. 14.

prepričanju mož in žena pri združitvi ne smeta biti »prestrastna«, prej naj molita in se potem »približata eden drugemu prav mirno in obzirno.« /.../



Slika 5: Pirčev pamflet na škofa Jegliča (vir: *Gorenjski glas*, 7. 8. 2010, str. 14).

Jegličevo knjižico so ljudje razgrabili in ni razburkala samo slovenske javnosti, o njej se je govorilo po Evropi, škof se je moral zaradi nje zagovarjati celo dunajskemu nunciju. Slišali so se pozivi, da je treba škofa odstaviti. Po pisanju časnika *Slovenski narod* jo je Katoliška tiskarna v Ljubljani natisnila v nakladi kar 10.000 izvodov, a je kljub temu v nekaj dneh pošla. Čeprav je bila uradna cena 30 vinarjev, so jo kupovali tudi po tridesetkrat višji ceni. Na Dunaju naj bi v treh dneh prodali 15.000 izvodov, ponatis v nemščini naj bi izšel v nakladi 20.000 izvodov. Prodajali so jo tudi v Zagrebu, v Trstu naj bi se zanjo skorajda stepli.²²

Franjo Pirc je v svoji knjižici *Kaj pravi brošura škofa Antona Bonaventura?* povzel škofove nasvete in dodal, da je brošura škofa Antona Bonaventura nepotrebna. Še huje, ocenil je, da »je hujša kot gadji strup, nevaren za ljudsko moralo.«

Jegličevo knjižico sta »na nož« pričakala tudi liberalna politika in njen tisk. Njunemu sesuvanju »pouka za srečen zakon« pa ni botrovala moralična občutljivost glede spolnosti, ampak zlasti neprijeten spomin na to, da je škof

²² *Slovenski narod*, 4. 11. 1909, str. 2; 26. 11. 1909, str. 1.

Jeglič deset let prej uprizoril zaradi Cankarjeve pesniške zbirke *Erotika* hudo gonjo, kupil pri založniku Bambergu vso zalogo, približno 700 izvodov, in jih sežgal, čeprav je bila »prava limonada v primerjavi s papriko, ki jo je ponujal sam ženinom in nevestam«. ²³ Še bolj svež je bil spomin na Jegličovo ogorčenje septembra 1905 ob odkritju Prešernovega spomenika, ko je v pismu ljubljanskemu županu Ivanu Hribarju zahteval, naj ga odstranijo: »Kot poklican varuh krščanske nравnosti z gnjusom obsojam, da se je za pesnika tako pohoten spomenik odbral, še bolj pa obsojam, da ga je mestna občina ljubljanska sprejela in v varstvo vzela, najbolj pa obsojam, da se je nesramni kip postavil ravno pred cerkev. /.../ V imenu vseh poštenih Ljubljančanov, posebno v imenu rahločutnih gospa in sramežljivih gospodičen ljubljanskih, v imenu nedolžne mladine, /.../ prosim Vas, gospod župan, prosim občinski odbor, izvolite za sveto sramežljivost globoko razžaljiv kip nad pesnikovo glavo odstraniti in zameniti ga z drugim, spodobno oblečenim.« ²⁴

Nekaj neprizanesljivih mnenj o škofu Jegliču v liberalnem tisku: »Ljubljanski škof si je dovolil škandal najhujše vrste. Kar je spisal, ni knjiga o varstvu zdravja, to ni drugega nič kakor s tercijskim vzdihovanjem prepleten pornografičen spis, navadna svinjarija. Vsakdo se mora vprašati, kaj pa ve škof o zakonskem življenju, kje in kako si je pridobil tako znanje o zakonskem občevanju, da govori o njem kakor kak specialist, ki je od mesenosti osivel. Škof je samec in sodimo, da mesenih grehov nima ravno mnogo na svoji vesti – kako se torej sploh upa razpravljati o zakonskih stvareh. Samo dvoje je mogoče: ali je škof mislil, da bo s tako knjižico zaslužil par tisočakov, torej iz pohujšanja ljudstva napravil dobiček ali pa je duševno tako opešal, da ni več zmožen presoditi, kaj sme in česa ne sme, kaj je dopustno in kaj je pohujšljivo.« ²⁵

Javna obravnava oziroma molk o spolnosti v slovenskem časopisju na začetku 20. stoletja je bil povezan z zaostritvijo odnosov med političnima strankama. ²⁶ Po mnenju Bernarda Nežmaha se je v prvem desetletju dvajsetega stoletja razvila med političnima taboroma in njunima časnikoma, *Slovenskim narodom* in *Slovincem*, ideološka vojna, katere prvi rezultat je bila obsodba, da so klerikalci izdajalci in plevel naroda. Časnika sta bila instrument političnega spopada, ki je bil vrh v zgodovini slovenske časopisne polemike, med katerim ni manjkalo nestrpnosti, provokativnih zapisov in ekstremnih žalitev. Na Slovenskem je na začetku 20. stoletja vladala radikalna svoboda izražanja; to je bil najliberalnejši čas v celotni zgodovini slovenskega novinarstva, saj

²³ *Slovenski narod*, 3. 11. 1909, str. 3.

²⁴ *Slovenski narod*, 19. 9. 1905, str. 3.

²⁵ *Slovenski narod*, 2. 11. 1909, str. 2.

²⁶ Polajžar, *Pfuj! To je gerdo!*, str. 56.

sta se vpletena časopisa bila z besedami, ne da bi zahtevala sodno prepoved sovražnega govora svojega antagonista.²⁷

FRANJO PIRC IN ANTON TOMŠIČ

Potem ko je aprila 1867 ugasnil Einspielerjev celovški mladoslovenski politični časnik *Slovenec*, je slovensko liberalno meščanstvo začelo načrtovati nov list. Krog štajerskih mladoslovencev je 2. aprila 1868 izdal v Mariboru prvo številko *Slovenskega naroda*, ki je sprva izhajal trikrat na teden, po slabih petih letih pa je prerasel v dnevnik.

Slovenski narod so leta 1872 preselili v Ljubljano. V obdobju 1875–1881 je bil njegov glavni urednik Josip Jurčič. Leta 1894 je postal glasilo Narodno napredne stranke. Od leta 1887 do svoje smrti leta 1923 je ta časnik vodil Ivan Tavčar. Potem ko ga je vzela pod svoje okrilje politična skupina, ki je že imela svoj dnevnik *Jutro*, je postal *Slovenski narod*, ki je bil do prve svetovne vojne vodilno glasilo slovenskih liberalcev in vpliven časnik, manj pomemben popoldnevnik z manjšim političnim vplivom. Izhajal je do leta 1943.²⁸

Anton Tomšič je bil prvi slovenski poklicni časnikar. Rodil se je leta 1842 v Dednem Dolu pri Višnji Gori, zaradi jetike je umrl leta 1871 na svoj 29. rojstni dan v Mariboru. Leta 1867 je postal odvetniški pripravnik pri odvetniku Ferdinandu Dominkušu v Mariboru. Časnikarstvu se je posvetil že pred 2. aprilom 1868. Poleg Frana Levstika je bil ena najbolj razgibanih slovenskih osebnosti svojega časa. Kot urednik *Slovenskega naroda* je k sodelovanju pritegnil odlične sodelavce: Frana Celestina, Frana Erjavca, Frana Levca, Frana Levstika, Josipa Vošnjaka in druge. Vendar je bilo dopisnikov malo, za honorarje se je moral pri lastnikih trdo potegovati, dopise je sam predeloval, plačo je imel nizko, za kritiko je bil izredno občutljiv, nagnjen je bil k depresiji. Kljub vsemu je svoj začrtani program pri oblikovanju časopisa izvajal, kolikor je le mogel dosledno.

Pokopali so ga na pokopališču v Ljudskem vrtu.²⁹

Po Tomšičevi smrti je časnik *Slovenski narod* ustanovil odbor za postavitve njegovega nagrobnega spomenika in organiziral zbiranje prostovoljnih prispevkov. Odziv je bil izjemen. Z nabranim denarjem so plačali pogrebne stroške in postavili nagrobnik, ki ga je izklesal ljubljanski kamnosek Vincenc

²⁷ Nežmah, *Časopisna zgodovina novinarstva na Slovenskem med letoma 1797 in 1989*, str. 73–76.

²⁸ Sonja Merljak Zdovc, *Preteklost je prolog: pregled zgodovine novinarstva na Slovenskem in po svetu. Učbenik pri predmetu zgodovina novinarstva in medijev*. Ljubljana 2007, str. 81–82.

²⁹ Franjo Pirc. *Slovenska biografija* (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi709872/>).

Čamernik. Ostalo je še približno 1700 goldinarjev, od katerih so izročili nekaj nad 500 goldinarjev Slovanski čitalnici v Mariboru »za stalno oskrbo Tomšičevega groba«, 1200 goldinarjev pa Slovenski matici za Tomšič-Jurčičevo literarno ustanovo.

Tomšičev nagrobni spomenik so postavili septembra 1975.³⁰

Na mestnem pokopališču v Ljudskem vrtu so zaradi stiske s prostorom nehali »na novo« pokopavati leta 1910, v obstoječih grobovih pa je bilo to dovoljeno do leta 1937. Ko so to pokopališče leta 1940 dokončno ukinili, so Tomšičeve zemeljske ostanke prenesli v skupno grobnico zaslužnih mož na pokopališče na Pobrežju, nagrobni spomenik pa odpeljali na dvorišče mariborskega muzeja. Od leta 1955 je Tomšičev spomenik spet na ogled javnosti: stoji na vzhodni strani Trga generala Maistra.

V čitalnici so sčasoma pozabili na svojo dolžnost in Tomšičev grob je začel propadati. Kmalu po opozorilu Mariborskega večernika *Jutra*,³¹ da je Tomšičev grob »silno zapuščen in zanemarjen«, je skrb za poslednje bivališče svojega dolenskega rojaka prevzel Franjo Pirc.



Slika 6: Franjo Pirc ob Tomšičevem spomeniku na pokopališču v Ljudskem vrtu (vir: *Jutro*, 22. 4. 1940, str. 3).



Slika nam kaže dne 11. aprila porušeni spomenik in dne 12. aprila izkopani Tomšičev grob. Mož z lopato je grobarjev pomočnik, a oni drugi je bil — namesto čitalnice — dolga leta skrbnik Tomšičevega groba

Slika 7: Izkopan grob in porušeni Tomšičev spomenik; levo grobarjev pomočnik, desno Franjo Pirc (vir: *Jutro*, 22. 4. 1940, str. 3).

Da bodo staro mestno pokopališče v Ljudskem vrtu popolnoma opustili naslednje leto, je mariborski mestni svet sklenil leta 1939. Na pobudo Muzejskega društva Maribor je župan Alojzij Juvan imenoval odbor, katerega naloga je bila poskrbeti za prenos telesnih ostankov za narod in mesto Maribor

³⁰ *Slovenski narod*, 21. 9. 1875, str. 3.

³¹ *Mariborski večernik Jutra*, 31. 10. 1927, str. 3.

zaslužnih mož, pokopanih v Ljudskem vrtu, na pokopališče na Pobrežju; tam so kupili od frančiškanov dve grobnici: eno za može, zaslužne za narod, drugo za zaslužne za mesto.

Franjo Pirc se je selitvi Tomšičevih zemeljskih ostankov uprl. Pisal je protestna pisma in na svojo stran dobil tudi kolege časnikarje, a zaman. Niku Vrablu, predsedniku Slovanske čitalnice v Mariboru, je pisal dvakrat, januarja in aprila 1940. V prvem pismu ga je kot »dolgoletni dobrovoljni skrbnik Tomšičevega groba in varuh njegovega spomenika« opozoril, da je »Slovanska čitalnica v Mariboru z izročenim ji denarjem prevzela tudi stalno skrbstvo Tomšičevega groba in tudi varstvo njegovega spomenika, a je to častno nalogo opravljala samo nekaj let, zato sta grob in spomenik tako propadla, da bi ju danes z drugimi s slično usodo vred že ne bilo več, da ju ne bi rešil novi pokopališki paznik g. Svenšek, ki me je tudi ves čas mojega skrbstva dejansko podpiral, ne da bi bil za to odškodovan. /.../ Ker pa ne morem izslediti vzrokov opustitve označenega skrbstva potom Čitalnice, je ureditev te zadeve postala nujno potrebna zdaj, ko se odločuje usoda Tomšičevega spomenika in groba in ko stojimo blizu 70 letnice Tomšičeve smrti in kmalu nato 100 letnice njegovega rojstva. Uverjen sem, da storite za zgodovino Slovencev v Mariboru zlasti v zvezi s tem prvim slovenskim spomenikom zelo hvaležno delo, če v zgornjem smislu čimprej vse potrebno ukrenete. Pri tem blagovolite upoštevati stališče, da Tomšič ostane z grobom in spomenikom tam, kjer so ga celo Nemci pustili v miru.«³²

V svojem drugem pismu Niku Vrablu je Pirc ponovil, da »je bilo na občnem zboru Matice Slovenske l. 1883 (potom V. Serneca) Slov. čitalnici v Mariboru poverjena naloga in ji izročena tudi denarna založba z izrecnim namenom 'v vedno oskrbo Tomšičevega groba'. Čitalnica je to častno, narodno nalogo prevzela in jo nekaj let tudi vršila, potem pa se ji tako popolnoma izneverila, da danes ne bi bilo nobenega sledu več za Tomšičem, če bi se za stvar ne bil zavzel novi pokopališki paznik g. Svenšek, za njim pa – jaz. /.../ Zato je vaša zgodovinska odgovornost,« je Pirc požugal Vrablu, »da v imenu Čitalnice primerno ugovarjate nameravanemu prenosu Tomšičevega spomenika in telesnih ostankov na Pobrežje. Od vas kot predsednika Čitalnice je odvisno, ali si boste prihranili to blamažo ali ne.«³³

V spomenici Muzejskemu društvu Maribor je Pirc ponovil svoja stališča, zapisana v pismih Niku Vrablu, dodal pa je, da bo dokončno skrbstvo za grob in spomenik Antona Tomšiča dogovorjeno in urejeno z upravo *Slovenskega naroda*, »čim se ugotovijo baje še živeči Tomšičevi sorodniki, katerim gre po zakonu pogojno osebna pravica do groba«, da »nima nihče pravice brez

³² Digitalni repozitorij UKM, zbirka Spomenik in grob Antona Tomšiča, Franjo Pirc.

³³ Digitalni repozitorij UKM, zbirka Spomenik in grob Antona Tomšiča, Franjo Pirc.

izrecnega dovoljenja svojcev grobov z njimi samovoljno razpolagati« in da »gre zaenkrat vsaka pot do Tomšiča ozir. Njegovega groba in spomenika samo preko – mene«. ³⁴

Gospodu predsedniku
Slovenske Čitalnice v Mariboru.

Kakor Vas zelo nerad zapet na dle.
Gujcem, vendar smatram za svojo
osebno dolžnost, Vas ponovno opozoriti,
da vam želim pred zgodovinsko pristojno
odgovornost, če ne bi tudi Vi v imenu
Čitalnice primerno pregovorili proti
nameravanemu prenosu Tomšičevega
spomenika in telesnih ostankov iz
tuk. pokopališča na Pobresje.
Ne mogla bi Vas osebnostno zudeči nobena
krivda, če bi Vas odgovor ostal brezkrišen.
Tevda bi Vaš odgovor moral biti javno
(ozir. tudi javno) izgleden, ker gre tu
za stvar, ki naj bi bila briga vsega našega
naroda.

Šle, se bal, ko prej vtrudajam na
Izjavovlasko potrjenem dejstvu, da

Slika 8: Pirčevo pismo predsedniku Slovenske čitalnice v Mariboru z datumom 9. 4. 1940 (vir: <https://dr.ukm.um.si/izpis.php?lang=slv&id=22484>).

Tudi v *Večerniku* so v članku o varstvu Tomšičevega spomenika zapisali, da je Tomšičev spomenik last vsega slovenskega naroda in da naj tega zaslužnega človeka pustijo pri miru, njegov spomenik pa naj ostane tam, kamor ga je slovenski narod postavil pred 65 leti. ³⁵

Podobno misel je aprila 1940 ponovilo *Jutro*: /.../ Tomšičev »večni mir in pokoj je bil že po komaj 70 letih – 12. aprila 1940 – kruto prekinjen. Skrivaj je moral izginiti iz svojega večnega doma na pokopališču, kjer je še danes na stotine drugih grobov. Vsilili so mu drugo pokopališče, kjer mora svojo večno domačijo zamenjati z grobnico v družbi rajnkih, ki jih v življenju ali

³⁴ PAM 1207/001/00953.

³⁵ *Večernik*, 24. 2. 1940, 6; 25. 2. 1940, str. 6.

sploh ni poznal, s katerimi pa gotovo ni imel nobenih zvez. /.../ Ko je bilo to poročilo napisano – in to je bilo en teden potem, ko so Tomšiča pregnali iz njegovega večnega počitka, Tomšič še ni prišel do svojega novega pokopališča na Pobrežju. Tam nekje na pobeškem pokopališču z drugimi v zaboju zaprt je moral počakati do izkopa še 6 drugih sličnih 'sotrpinov', tako da pridejo vsi v skupno grobnico na pokopališču na Pobrežju.«³⁶

VIRI IN LITERATURA

Časopisni viri

Dolenjec, 1906.

Gorenjski glas, Miran Hladnik, Zoper cerkev in v njen bran. Kranj 2010.

Jutro, 1910, 1911, 1939, 1940.

Mariborski večernik Jutra, 1927.

Nova pravda, 1920.

Slovenski narod, 1905, 1909, 1910.

Tabor, 1920, 1921.

Večernik, 1939, 1940, 1941.

Pisni viri

Arhiv Socialnovarstvenega zavoda Hrastovec.

Pokrajinski arhiv Maribor:

Domovinska in gospodinjstva kartoteka mestne občine Maribor (19.–20. stoletje).

Dopis Franja Pirca Muzejskemu društvu. 7. 4. 1940.

Kazenski spis Kzp VI 196/32 Okrožnega sodišča Maribor (Pirc, Franjo – žalitev jugoslovanskih oficirjev).

Tiskovna zadeva Ss 16/26 – Pirc, Franjo; list Domačija, št. 1: Državno tožilstvo Maribor.

Tiskani viri

Dolenjski kras 2, izdano ob 25-letnici delovanja Jamarskega kluba Vinko Paderšič – Batreja. Novo mesto 1987.

SRP (*Svoboda, Resnica, Pogum*), Ljubljana 2012/109–110.

³⁶ *Jutro*, 22. 4. 1940, str. 3.

Spletni viri

Dolenjec: list za narodno prosveto in narodno gospodarstvo. 1906. Dostopno na: <https://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-ZRHNXOLH> (9. 7. 2018).

Dolenjski biografski leksikon. Pirc Franjo. Dostopno na: <http://www.nm.sik.si/si/eknjiznica/bioleks/> (9. 7. 2018).

Gorenjci.si. Jeglič, Anton Bonaventura. Dostopno na: <http://www.gorenjci.si/osebe/jegli%C4%8D-anton-bonaventura/1229/> (9. 7. 2018).

Anton Bonaventura Jeglič, *Ženinom in nevestam: Pouk za srečen zakon*. Ljubljana 1910. Dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-U4NNOR20> (9. 7. 2018).

Franjo Pirc, Pismi (rokopis) o skrbništvu Tomšičevega groba z dne 13. 1. 1940 in 9. 4. 1940. Zbirka Spomenik in grob Antona Tomšiča. Dostopno na: <https://dr.ukm.um.si/izpis.php?lang=slv&id=22484> (9. 7. 2018).

Franjo Pirc, *Vodnik po Mariboru in okolici*. Maribor 1920. Dostopno na: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-EMUDPJO2> (9. 7. 2018).

Avzug Pirjevec, Pirc, Franjo (1872–1950). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013 Dostopno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi427795/#slovenski-biografski-leksikon> (9. 7. 2018).

Slovenski narod. 1868–1943. Dostopno na: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-RERCKDSM> (9. 7. 2018).

Literatura

Anton Bonaventura Jeglič, *Ženinom in nevestam. Pouk za srečen zakon*. Ljubljana 1910.

Bernard Nežmah, *Časopisna zgodovina novinarstva na Slovenskem med letoma 1797 in 1989*. Študentska založba. Ljubljana 2012.

Franjo Pirc, *Kaj pravi brošura škofa Antona Bonaventura? Samo za odrasle!* Kranj 1910.

Janez Polajnar, »Pfuuj! To je gerdo!« *K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva*. Zgodovinsko društvo Celje. Celje 2008.

Razkolnikov, *Vodnik po Mariboru in okolici*. Maribor 1920.

Sonja Merljak Zdovc: *Preteklost je prolog: pregled zgodovine novinarstva na Slovenskem in po svetu. Učbenik pri predmetu zgodovina novinarstva in medijev*. Ljubljana 2007.

FRANJO PIRC – THE FORGOTTEN SLOVENE JOURNALIST AND PATRIOT

Summary

The parents Franja and Matija Pirc from Drska by Novo mesto thought that their talented son Franjo, who was born in 1872, would be a priest. Due to a “short circuit” with one of his professors on the Novo mesto secondary school, he chose a different life. He has only been a salesman for a few years, because he, as a secondary school dropout, didn't have

much choice. Local and foreign newspapers started publishing his letters and journalism inspired him so much that he dedicated his life to it. He was a professional journalist from 1902, and four years later he started publishing his own newspaper in his hometown Novo mesto. The newspaper was called *Dolenjec*. After half a year he had to cancel the newspaper; the circulation was too low, there were not enough adds, but too many debts to continue. While living at home he “buried” himself in discovering and researching the karstic caves and is therefore in the history of the Slovene speleology considered as the pioneer of speleology in Lower Carniola. During these years he also started researching meteorological phenomena and, on this basis, predicting earthquakes and volcano eruptions.

Franjo Pirc, after the failure with *Dolenjec*, went to Ljubljana, where he continued with his journalistic career. When the bishop Anton Bonaventura Jeglič published a guide for newlyweds “*To Grooms and Brides*” (“*Ženinom in nevestam*”) in October 1909, Pirc decided to perform a bold act: he published a sensational pamphlet on the bishop’s guide in three languages: in Slovene, Italian and German. The booklet with the title “*What does the booklet by bishop Anton Bonaventura say?*” (“*Kaj pravi brošura škofa Antona Bonaventura?*”) attracted readers with a provocative warning “For adults only”!

Pirc was promoted to managing editor of (Plut’s) *Jutro* in 1910. During World War I, he experienced the horrors of war as an Austro-Hungarian soldier on the Isonzo front, and in 1918 he was summoned to Maribor by general Rudolf Maister. He stayed in Maribor, in the city by the river Drava, almost all his life. He quickly adapted to the new environment and started practising journalism. He, among others, also published “*A Guide to Maribor and its Surroundings*” (“*Vodnik po Mariboru in okolici*”) and the newspaper “*Homestead*” (“*Domačija*”); he devoted his time to the national politics, social problems and cooperativism; he was a co-founder of numerous national societies and economic organisations; he saved from destruction the grave and monument of his fellow countryman, Anton Tomšič, who was the first editor of the first Slovene daily *Slovenski narod*.

Franjo Pirc died in 1950 in the social protection institution in Hrastovec by Lenart.

FRANJO PIRC – VERGESSENER SLOWENISCHER JOURNALIST UND PATRIOT

Zusammenfassung

Die Eltern von Franjo, Franja und Matija Pirc aus Drske pri Novem mestu /Drske bei Rudolfswert dachten, ihr Sohn Franjo, geboren im Jahr 1872, wird Priester, sein Leben entwickelte sich jedoch nach einer Auseinandersetzung mit einem Gymnasialprofessor in eine andere Richtung. Als Verkäufer, was sein einziger Ausweg nach der Ausschulung war, war er nur einige Jahre tätig. Da die lokalen und fremden Zeitungen immer häufiger seine Schriften veröffentlichten, wurde er vom Journalismus so begeistert, dass er sich mit ganzem Herzen diesem Beruf widmete. Ab 1902 war er beruflicher Journalist und vier Jahre später gründete er in Novo mesto/Rudolfswert seine eigene Zeitung – *Dolenjec*. Nach einem halben Jahr musste er die Zeitung stilllegen. Wegen zu wenigen Abonnements und Inserate wuchsen die Schulden zu hoch, um mit der Zeitung noch weitermachen zu können. Während der Zeit zu Hause vertiefte er sich in die Entdeckung und das Erforschen der Karsthöhlen und ging in die Geschichte der slowenischen Höhlenerforschung als deren Pionier im Unterkrain. In diesen Jahren begann er auch mit der Erforschung der Wettererscheinungen und auf dieser Grundlage Erdbeben und Vulkanausbrüche vorherzusagen.

Franjo Pirc ging nach dem Misserfolg mit *Dolenjec* nach Ljubljana/Laibach und fuhr mit seiner journalistischen Karriere fort. Als der Bischof Anton Bonaventura Jeglič im Oktober 1909 das Büchlein mit Ratschlägen für Jungverheiratete mit dem Titel *Ženinom in nevestam*/Für Bräutigame und Bräute veröffentlichte, entschied sich Pirc für eine gewagte Tat; zu dem Büchlein vom Bischof publizierte er ein sensationelles Pamphlet in drei Sprachen: auf Slowenisch, Italienisch und Deutsch. Die Broschüre *Kaj pravi brošura škofa Antona Bonaventura?/ Was sagt das Büchlein des Bischofs Anton Bonaventura?/* lockte die Leser mit einer provokativen Warnung „Nur für Erwachsene!“

Im Jahr 1910 wurde Pirc zum verantwortlichen Redakteur von (Pluts) *Jutro/Morgen* befördert. Während des Ersten Weltkrieges erlebte er als österreichisch-ungarischer Soldat an der Isonzo-Front das Grauen des Krieges und im Jahr 1918 folgte er der Einladung des General Rudolf Maister nach Maribor/Marburg. In der Stadt an der Drava/Drau blieb er fast sein ganzes Leben lang. Er lebte sich schnell in die neue Umgebung ein und widmete sich der journalistischen Tätigkeit. Unter anderem veröffentlichte er auch den Führer durch Maribor und Umgebung und die Zeitung *Domačija/Gehöft*, er beschäftigte sich mit nationaler Politik, sozialer Problematik und dem Genossenschaftswesen, war Mitbegründer zahlreicher nationalen Vereine und wirtschaftlichen Organisationen usw. Vor dem Verfall rettete er das Grab und das Denkmal seines Landsmannes Anton Tomšič, den ersten slowenischen Redakteur der ersten slowenischen Tageszeitung *Slovenski narod/ Slowenisches Volk*.

Franjo Pirc starb im Jahr 1950 in der Sozialstätte Hrastovec bei Lenart.

Kajžarska hči Marija Prijol – hišna pomočnica Mici – meščanska gospodinja Marija Požarnik

Mateja Ratej*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Požarnik M.; 316.343:64-051-055.2(497.4Maribor)"1918/1941"

Mateja Ratej: Kajžarska hči Marija Prijol – hišna pomočnica Mici – meščanska gospodinja Marija Požarnik. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 89=54(2018), 1–2, str. 103–124

Avtorica se v kulturnozgodovinski študiji ukvarja z vprašanjem hišnih pomočnic v Mariboru med svetovnima vojnama skozi življenjsko zgodbo Marije Prijol, kajžarske hčere iz Cezanjevcev v Prlekiji, ki je bila v letih 1939–1941 zaposlena kot (kuharska) pomočnica v zasebnem sanatoriju Mirka Černiča v Mariboru. Razprava pokaže, kako so zaposlitev v sanatoriju, življenje v mestu in dostop do ženskih revij (*Žena in dom*) preoblikovali imaginarij ženske od kmečkega dekleta do meščanske gospodinje. Marija Prijol, por. Požarnik, je namreč po poroki (1942) s predvojnimi mariborskimi policistom življenje v drugi polovici 20. stoletja preživela kot meščanska gospodinja v mariborski Ulici X. oktobra, ki je ključno opredelila gabarite njene identitete. Na podoben način je med obema svetovnima vojnama v Maribor prišlo in se mestnemu načinu življenja prilagodilo večje število kmečkih deklet s širšega področja Štajerske, kar avtorica pokaže na primeru številnih hišnih pomočnic Hilarija Tofana, proti kateremu je leta 1929 na mariborskem okrožnem sodišču tekkel proces zaradi nasilja nad njimi.

Ključne besede: Marija Prijol, Marija Požarnik, hišne pomočnice, Maribor, 1918–1941, zgodovina mentalitet

* dr. Mateja Ratej, znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenija, mratej@zrc-sazu.si

1.01 Original Scientific Article

UDC 929Požarnik M.; 316.343:64-051-055.2(497.4Maribor)"1918/1941"

Mateja Ratej: Crofter's Daughter Marija Prijol – Housemaid Mici – Bourgeoise Housekeeper Marija Požarnik. Review for History and Ethnography, Maribor 89=54(2018), 1-2, pp. 103-124

In this cultural-historic treatise, the author discusses the position of housemaids in Maribor during both world wars. She presents their position on the basis on the life story of Marija Prijol, a crofter's daughter from Cezanjevci in Prlekija, who was between 1939-1941 employed as a (kitchen) maid in the private sanatorium owned by Mirko Černič in Maribor. The treatise shows, how the employment in the sanatorium, the life in a city and the access to women's magazines (*Žena in dom*) reshaped the imaginary of a woman, who developed from a county girl to a bourgeoise housekeeper. Marija Prijol, married Požarnik, after marrying a pre-war Maribor police officer in 1942, lived throughout the second half of the 20th century as a bourgeoise housekeeper on the Maribor Ulica X. oktobra Street, and this street significantly determined her identity. During both world wars, many county girls from wider Styria adapted to the city way of life in the same way and the author illustrates this based on numerous housemaids working for Hilarij Tofan. In 1929, there was a legal proceeding against him on the Maribor district court due to his violence against the housemaids.

Keywords: Marija Prijol, Marija Požarnik, housemaids, Maribor, 1918-1941, history of mentalities

Približevala se je prva obletnica nove jugoslovanske države, ko se je kajžarskima (narečno želarskima) staršema Jožefu Prijolu (1884-1966) in Mariji Prijol, r. Mavrič (1889-1968), s Stare ceste pri Cezanjevcih 27. oktobra 1919 rodil tretji otrok, deklica Marija. Jožef Prijol je bil veteran prve svetovne vojne z negibnim gležnjem in ortopedskim obuvalom: ko je leta 1914 prvič postal oče sinu Francu, je pred hišo posadil lipo in odpotoval na fronto v Galicijo. Kajžarica Marija je nato v dvajsetih letih 20. stoletja rodila še tri deklice in dva dečka, vendar sta dve deklici in deček umrli v zgodnjem otroštvu. V cimprani in s slamo kriti hiši, pred katero je mati Marija gojila asparaguse in fuksije, sta v prednji hiši stali dve postelji – ena za starša, druga za preostale otroke, nekateri pa so spali kar na klopeh ob krušni peči ter najmlajši v zibki na sredi sobe. Na zidu ob peči je visela stara ura, ki je odbila vsakih petnajst minut. Najstarejši Franček je spal sam v zadnji hiši, kjer sta ob postelji stala še miza in štedilnik za kuho poleti, medtem ko je mati Marija v preostalem delu leta za družino in svinje kuhala v t. i. črni kuhni. Marija Prijol, por. Požarnik, se je v odrasli dobi spominjala smrti sorojenca Stanislava leta 1928 še zmeraj skozi otroške oči: oče je izdelal leseno hiško, v katero je dal dojenčka in ga odpeljal na pokopališče v Cezanjevcih. Od petih preostalih otrok je najstarejši Franc (1914-1994), ko je dorasel, prevzel domačo kmetijo, Terezija (1917-1968) je kot gospodinja živela v Ivanjkovcih, Elizabeta (1921-1990) kot

gospodinja v Starem Logu pri Pragerskem, Martin (1926–2003) je bil sodar v Radoslavcih.¹



Slika 1: Rojstna hiša Marije Prijol na Stari cesti pri Cezanjevcih
(zasebni arhiv Andreja Požarnika)

Mariji Prijol je ostal v spominu še en drobec kot močan vtis iz zgodnjega otroštva, vezan na slovesno odprtje železniške proge Ormož – Ljutomer – Murska Sobota novembra 1924. Vzpostavitev prometne povezave je bila v političnem jeziku razumljena kot velik korak h gospodarski, kulturni, politični, predvsem pa simbolni povezanosti tega obmejnega območja z državno matico.² Vlaku, ki je prvič zapeljal proti Murski Soboti, so med številnimi zbranimi domačini, med katerimi je bila petletna Marija Prijol, ki je tistega dne kot vsi otroci dobila čisto svojo žemljico, pozdravljali tudi ruski begunci, ki so gradili progo.³ Številnim govorcem se je pridružil tudi minister za gozdove in rude Gregor Žerjav, čigar zanosne besede so bržkone presegale miselne robove zbranih: »Če danes grmi mimo Ljutomera železni stroj, je to

¹ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), Okrajno sodišče Ljutomer – zapuščinske zadeve 1945–1978, zapuščinska zadeva O 154/68; zasebni arhiv Andreja Požarnika, poselska knjižica Marije Prijol, izdana 28. februarja 1939; pogovor z Andrejem Požarnikom, april 2018.

² Slovesna otvoritev proge Ljutomer – Ormož – Murska Sobota, *Jutro*, 22. 11. 1924, 3; Prometno-gospodarski pomen nove železnice, *Jutro*, 23. 11. 1924, 10.

³ Več o tem glej: Ratej, *Ruski diptih*.

samo odmev železnega koraka, s katerim maršira mogočna Jugoslavija k svoji prelepi bodočnosti.«⁴

Jožef Prijol je bil več čevljarske obrti, izdeloval je tudi leseno orodje. V hlevu je bilo zmeraj nekaj živine, svinje in dve kravi, ki sta ju gospodarja podobno kot drugi sovaščani pozimi tako malo hranila, da zjutraj nista zmogli sami vstati; vaški moški so zato obiskali en hlev za drugim in kravam pomagali vstati. Na njivah so od malih nog naprej pomagali tudi otroci, le najmlajši Martinek je v zibki čakal doma. Sestrica Marija je imela nalogo, da občasno preveri, ali je z otrokom vse v redu, starša sta se bala zlasti pogostih obiskov Romov, o katerih se je vztrajno širila zgodba, da kradejo otroke.⁵

Septembra 1926 je Marija Prijol prvič obiskala šolo v domači Stari cesti. Ohranjena spričevala pričajo o odličnem šolskem uspehu drobne deklice tudi potem, ko je morala leta 1929 zaradi težkega socialnega položaja družine zapustiti dom in je šolanje nadaljevala pri teti in stricu na Runeču, kjer je v šolskem letu 1932/33 štirirazrednico zaključila s samimi peticami, za kar je prejela »pohvalnico« s portretom kraljeve družine Karađorđević. Če bi bila kmečka družina Prijol premožnejša, bi Marija Prijol zlahka uresničila željo postati učiteljica, tako pa je najprej postala dekla na kmetiji v Vogričevcih, nato pa se je kot gospodinjska pomočnica pri Tereziji Kukovec v Ljutomeru naučila kuhe in drugih gospodinjskih opravil. Leta 1939 je čedno in bistro kmečko dekle z odličnimi priporočili delodajalke v poselski knjižici (»bila pridna in marljiva ter se jo lahko najtopleje priporoča«) zapustilo Prekijo.⁶

* * *

Ko se je Marija februarja 1939 zaposlila kot (kuharska) pomočnica v sanatoriju Mirka Černiča v Mariboru, je bila nekaj časa zaposlena v tovarni čevljev Peko v Tržiču, zaradi močnega vonja lakov pa tega dela ni mogla opravljati.⁷ V sanatoriju je kmalu postala dobra znanka hišnika in operacijskega strežnika ter nekdanjega vojaka Wranglove armade Ivana Timošenka, ki je bil pri Černiču zaposlen v letih 1929–1941,⁸ novembra 1940 pa se je poročil s še eno podeželanko v Mariboru, šiviljo Marijo Mojser, ki je izhajala iz Lovrenca

⁴ Zaključek slavnostne otvoritve prekmurske železnice, *Jutro*, 25. 11. 1924, 3.

⁵ Pogovor z Andrejem Požarnikom, april 2018.

⁶ Zasebni arhiv Andreja Požarnika, Izkaz o šolskem napredku/spričevala Marije Prijol 1926–1933; poselska knjižica Marije Prijol, izdana 9. 8. 1936; pogovor z Andrejem Požarnikom, april 2018.

⁷ Pogovor z Andrejem Požarnikom, april 2018.

⁸ Zasebni arhiv Petra Timošenka, delavska knjižica Ivana Timošenka, Arbeitsamt Marburg/Drau, 11. 3. 1943.

na Dravskem polju.⁹ Zdravnik Černič je imel v svojem sanatoriju v središču Maribora ordinacijo in prostorno meščansko domovanje, pri njem pa je bilo zaposlenih tudi nekaj drugih zdravnikov. V visokem pritličju sanatorija so bile štiri opremljene bolniške sobe z devetimi posteljami, čakalnica, ordinacija, operacijska soba, prostor za sterilizacijo in obsevanje ter kopalnica. V prvem nadstropju sanatorija je bilo zasebno stanovanje družine Černič in skupna kuhinja; za prenašanje hrane so uporabljali posebno dvigalo po vsej stavbi, povezano tudi s teraso, ki se je razprostirala na vrhu stavbe. Namenjena je bila sončenju, na njej so bile tudi pršne kopeli. V podpritličju je imela stavba štiri sobe za osebje, kjer sta imeli sobico tudi Marija Prijol in perica Pepca (por. Rižnar), kotlarno z opremo za centralno ogrevanje, pralnico, sobo s sterilizatorjem za perilo in kletne prostore. Okrog sanatorija se je razprostiral park na skoraj 1.600 kvadratnih metrih.¹⁰

Černičev zdravniški kolega, sodni izvedenec mariborskega okrožnega sodišča Ivan Jurečko v svojih neobjavljenih spominih ni skrival prezira do ambicioznega vrstnika, ki sta mu ugled in zdravniška avtoriteta rasla hitreje kot njemu. Mirku Černiču je očital aroganco, brezobzirnost in zaljubljenost vase; zanj je bil intrigant, ki je spletal koristne zveze z nadrejenimi in vplivnimi posamezniki, kot kirurg pa je bil po Jurečkovem mnenju slabo izobražen. »Bil je zelo prepirljiv in se je prepiral z drugimi zdravniki, tudi z drugimi ljudmi, celo s profesorji svojih otrok, če so jim dajali slabo oceno.«¹¹ To je bilo res: Mirko Černič je bil leta 1938 pred mariborskim okrožnim sodiščem obsojen na teden dni zapora in plačilo kazni zaradi razžalitve profesorja klasične gimnazije. Zdravnik je trdil, da je strogi profesor sina spravil na rob samomora.¹²

Marija Prijol v nasprotju z zapisanim Černiča ni ohranila v slabem spominu, razen tega je bila bolj kot z njim v stiku s strogo in varčno Černičevo soprogo Marijo, hišno gospodinjjo, ki je dosledno nadzirala delo hišne pomočnice, pri čemer je šla celo tako daleč, da je preverjala nivo odprtosti plina pod lonci ali številnost in enakomerno prirezanost jabolčnih krljev, namenjenih za kompot. Ko je hišna gospodinja nekoč s trga prinesla kokoš za zakol in jo je pomočnica Marija zaprla v zaboj ob peči (kišto), kjer je žival poginila, je zdravnik Černič brez pomisleka stopil v bran pomočnici ter je pogin kokoši, ki je poginila zaradi zadušitve, razglasil za posledico bolezni. Ivan Timošenko je Mariji, ki ji je nevarno pretela izguba službe, nagajivo pomežiknil, ko je negibno žival vrgel v peč. S Černičevimi otroki – Mirkom, Staziko, Barico in

⁹ Zasebni arhiv Petra Timošenka, poročni list zakoncev Timošenko.

¹⁰ Sanatorij primarija dr. Černiča otvorjen, *Mariborski večernik Jutra*, 10. 1. 1930, 2; Černič, *Doživljaji in doživetja*, 150–151, 165; pogovor z Andrejem Požarnikom, april 2018.

¹¹ PAM, fond: Eman Pertl, AŠ 34/2, Sodno-izvedenski spomini Ivana Jurečka.

¹² PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Kzp VI 1492/38, Mirko Černič.

Dušanom – je imela Marija korektne odnose, seveda v mejah položaja, ki ga je imela v razmerju do njih.¹³

Čeprav po drugi svetovni vojni, ki je vsem bistveno spremenila življenje, ni imela več stika z družino Černič, je sorazmerno kratko obdobje bivanja v sanatoriju (februar 1939–oktober 1941) močno vplivalo na življenje Marije Prijol. O tem med drugim priča osmrtnica za Mirka Černiča v njeni zapuščini, še zlasti, ker je zdravnik umrl leta 1956, torej skoraj dvajset let po tem, ko so se njihove življenjske poti razšle. Sin Andrej Požarnik se spominja, da je mama v sedemdesetih letih 20. stoletja snaho peljala pred hišo, kjer je bila nekoč zaposlena kot (kuharska) pomočnica. Dejstvo, da sina nikoli ni peljala do vile v današnji Tyrševi ulici, na kar je postal pozoren tudi sam, pa daje slutiti, da je bilo Marijino bivanje in delo v sanatoriju oteženo tudi s čustvi, ki jih ni želela ali zmogla deliti z njim.¹⁴



Slika 2: Marija Prijol leta 1938 (zasebni arhiv Andreja Požarnika)

Po okupaciji 1941 so Nemci Mirku Černiču zasegli sanatorij. Mariborski zdravnik se je dobro spominjal racije na velikonočni ponedeljek 1941, ko je bilo aretiranih več tisoč Slovencev. Černiča so našli v domačem stanovanju, ki je bilo še last družine, medtem ko je bil sanatorij tedaj že »ves v nemških zastavah« in poln nemških vojakov. V velikem avtobusu, kamor so ga stlačili in

¹³ Pogovor z Andrejem Požarnikom, april 2018.

¹⁴ Zasebni arhiv Andreja Požarnika, osmrtnica za Mirka Černiča in delavska knjižica Marije Prijol, izdana 28. 2. 1939; pogovor z Andrejem Požarnikom, april 2018.

katerega končna postaja je bila meljska vojašnica, je ob šoferju opazil gestapovsko uniformiranega sina znanega nemškega trgovca s steklovino Bernharda. Osemnajstletnika se je spominjal, ker ga je nekoč vrnil v življenje z roba smrti, ko je fantu počil slepič in je imel razširjeno vnetje trebušne mreže. Černiča so npr. negativno presenetili fantje iz Gradca, ki so se zabavali z nenehnim repetiranjem svojih vojaških pušk; ko je avtobus speljal, so posedli pred aretirance in vanje naperili puške.¹⁵

Mirko Černič je v meljski vojašnici, kjer se je v naslednjih mesecih na umazanih in smrdljivih slamnjakah vsem na očeh sesuval v nič sistem vrednot mariborskega predvojnega meščanstva, delil usodo več kot štiridesetih zdravniških kolegov. Prvega julija je bil z ženo izseljen v Srbijo, kjer je ostal do leta 1942, nato se je na Dolenjskem pridružil partizanom.¹⁶ Ne glede na to, da je bilo vse dotlej videno in doživeto šele začetek bolnih nians, ki jih je razvil nacistični režim za razvrednotenje človeškega življenja, je moralo biti zdravniku že v meljski vojašnici jasno, kako ranljiva so navidezno trdna razmerja, ki vzpostavljajo vsakokratni red gospodarjev in njim podrejenih ljudi. Tega se je morda zavedala tudi Marija Černič, čeprav je ob slovesu od uslužbenecv sanatorija gospodinjski pomočnici Mariji Prijol podarila med svetovnjima vojnama zelo razširjeno kuharsko knjigo Felicite Kalinšek (*Slovenska kuharica*) iz leta 1923 s posvetilom, ki je opominjalo na kmečko poreklo dekleta: »Podarim jo Micki v spomin.«¹⁷

Marija oz. Micka je namreč s prihodom v mesto postala Mici. Od leta 1939 se je ob svojih prostih nedeljah srečevala z mariborskim policijskim stražnikom Jožefom Požarnikom (1914–2000), ki je izhajal iz Sv. Jurija ob Pesnici. Jožef/Pepi je ob okupaciji Maribora takoj ostal brez službe, ko je nemški vojak na železniški postaji pristopil do njega, mu pobral orožje in ga spodil s službenega mesta. Vojno je preživel kot železničar (premikač) na Dunaju, kjer ga je obiskala tudi Marija, prvič marca 1942, drugič leta 1943, tedaj že kot Marija Požarnik, saj sta se 8. avgusta 1942 poročila. V letih 1944–1945 je bil Jožef Požarnik glede na podatke v dokumentih mariborske Okrajne komisije za vojno škodo prisilno mobiliziran. Po drugi svetovni vojni je bil mizar v Tovarni pohištva Maribor in nato do upokojitve leta 1973 mizarški mojster v Marlesu. Po sinovem pričevanju sta imela zakonca ljubeč odnos.¹⁸

¹⁵ Černič, *Doživljaji in doživetja*, 53, 150–151.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Zasebni arhiv Andreja Požarnika, kuharska knjiga Felicite Kalinšek (1923) s posvetilom.

¹⁸ PAM, fond: Okrajna komisija za vojno škodo Maribor 1945–1946, Jožef Prijol: prijava vojne škode; Zasebni arhiv Andreja Požarnika, razglednica z Dunaja z dopisom Marije Prijol o obisku, 20. 3. 1942; dopisnica Jožefa Požarnika Mariji Prijol, Dunaj, 20. 7. 1942; potrdilo avstrijskih zveznih železnic o delu Jožefa Požarnika na Dunaju (15. 8. 1941–30. 6. 1945), izdano 1. 8. 1952; pogovor z Andrejem Požarnikom, april 2018.



Slika 3: Marija in Jožef Požarnik leta 1943 na Dunaju
(zasebni arhiv Andreja Požarnika)

Ohranjene dopisnice pričajo, da je Marija med drugo svetovno vojno ohranjala stike še s sestrama Elizabeto (Liziko), ki je živela na avstrijskem Štajerskem, in Terezijo (Treziko), obe sta dopisnice Mariji naslavljali z »draga sestra«. ¹⁹ Po izselitvi Černičev je ostala na svojem službenem mestu v sanatoriju, ko pa je njegov novi vodja, zdravnik Herbert Greiner od postavne mladenke vse bolj odločno zahteval tudi intimne odnose, je oktobra 1941 odšla. Herbert Greiner je v njeno delavsko knjižico zapisal, da zapušča delovno mesto na lastno željo, zdrava in poplačana. Drugo svetovno vojno je preživela kot čistilka prostorov v sedanjem Ljudskem vrtu, ki jih je zasedla mladinska organizacija v okviru Štajerske domovinske zveze, imenovana Nemška mladina (Deutsche Jugend) po zgledu Hitlerjugenda v rajhu. Živel je v Melju v

¹⁹ Zasebni arhiv Andreja Požarnika, dopisnica Elizabete Prijol Mariji Prijol, Grafendorf, 18. 7. 1941; dopisnica Terezije Prijol Mariji Prijol, 20. 11. 1942.

bližini znane gostilne Prlek, Maribora pa ni zapustila niti v času zavezniškega bombardiranja v letih 1944–1945, kar kaže na to, kako trdno je bila tedaj njena intima prepletana z mestom in nič več s podeželjem. S staršema je sicer imela stike tako med vojno kot po njej, med vojno je od njiju občasno prejela živež. Ohranjena skupna fotografija očeta in matere v kmečkih oblačilih in hčere v meščanski ženski obleki iz leta 1942 je slikovita prisposoba dveh svetov, ki ju je dobro poznala Marija Prijol.²⁰



Slika 4: Marija Prijol (druga z leve) s starši (v prvi vrsti) leta 1942
(zasebni arhiv Andreja Požarnika)

O hitri preobrazbi kmečkega dekleta v meščanko, ko je Marija iz Micke postala Mici, pa morda najbolj priča izvod mesečnika *Žena in dom* iz septembra 1940, ki ga je Marija vse do smrti hranila med svojimi osebnimi dokumenti. Verjetno je, da ženskega lista ni kupila sama, pač pa ga je dobila v Črničevem sanatoriju, kjer je bilo vselej na voljo dovolj časopisov in revij.²¹ Mesečnik *Žena in dom* je začel izhajati leta 1930 pod uredniškim vodstvom Marije Podkrajšek in Erne Podgornik. Splošno opredeljen kot mesečnik za ženske je bil časopis najbolj pisan na kožo ženski iz mestnega okolja, ki je bila po poklicu gospodinja in katere družina je bila dovolj premožna, da je imela gospodinja pomoč v služkinjah, da je lahko sledila modi v oblačenju in urejanju stanovanja ter se poudarjeno ukvarjala z nego in vzgojo otrok. Program

²⁰ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, 94; Zasebni arhiv Andreja Požarnika, delavska knjižica Marije Prijol; pogovor z Andrejem Požarnikom, april 2018.

²¹ Črnič, *Doživljaji in doživetja*, 165–166.

mesečnika za ženske je zajemal teme o gospodinjstvu, domu, vzgoji, higieni, zdravstvu, kuhinji, šivanju obleke in perila, pletenju, vrtu, negi sobnih rastlin, perutninarstvu, ženskem gibanju ipd.²²



Slika 5: Meščanka Marija (v sredini) na fotografiji 'brzoslikača' na dravskem mostu pred drugo svetovno vojno (zasebni arhiv Andreja Požarnika)

Ko je Marija po bombnem napadu aprila 1945 zapustila zaklonišče pod Meljskim hribom, hiše z njenim stanovanjem ni bilo več. Na edini ohranjeni steni je na klinih obviselo kolo moža Pepija. Že naslednji dan je od nemških okupacijskih oblasti prejela kovček z nekaj obleke in paket s hrano, vseliti se je smela v sobico v Smetanovi ulici. Marija tudi po vojni ni iskala stikov z ženskami iz kmečkega okolja. Prijateljske stike je sklepala z meščanskimi gospodinjami, med drugim z nekdanjo perico in sostanovalko Pepco iz Črničevega sanatorija, predvsem pa z Anico Krajnc in Marijo Slanc, saj so z družinami

²² Uvodnik, *Žena in dom*, januar 1930, 1.

jeseni 1945 na mestni upravi nepremičnin dobile v najem stanovanja na Ulici X. oktobra s souporabo verande, balkona in stranišča. Mikrookolje ulice, na kateri je Marija kot gospodinja preživela celotno drugo polovico 20. stoletja, je kar najmočnejše določilo njeno identiteto. Ko je po smrti moža leta 2000 ostala sama in je nekaj let do svoje smrti 5. januarja 2011 živel pri sinu v podeželski okolici Maribora, je bilo njeno hrepenenje po vrnitvi v mestno okolje neizmerno. Meščanska hiša na mariborski Ulici X. oktobra kot privid mestne mikrolokacije, zmeraj polne otrok in njihovih mater, ki se zaradi mladeži niso nikoli sprle, pač pa so znale vsaka svojega dobro zlasati, je ostala zanjo bolesta podoba srečnega življenja, ki ji je že spolzelo med prsti.²³

Marija je svojega edinega otroka, sina Andreja, po težavah z zanositvijo rodila leta 1950 na domačem kavču. Pri porodu ji je pomagala babica Marija Lešnik, ki je imela veliko izkušenj z domačo oskrbo bolnic, porodnic, in kot nakazuje kazenski spis proti ginekologu Benjaminu Ipavcu iz leta 1929, verjetno tudi z (pred drugo svetovno vojno nedovoljenimi) abortusi.²⁴ Odgovor na to, da se je Marija odločila za porod doma pod vodstvom izkušene dolgoletne babice, pa bi se utegnil skrivati tudi v razlagi zdravnice Božene Grosman, ki je po drugi svetovni vojni v Mariboru vzpostavljala porodniško službo. Po njenih besedah je umrljivost dojenčkov, ki je pred okupacijo leta 1940 v Mariboru znašala 7,5 odstotka, narasla v prvi polovici leta 1944 že na 14 odstotkov, januarja 1945 (ob zdravničinem prihodu v Maribor) je znašala 34 odstotkov: »Stanje dojenčkov je bilo obupno. Skoraj nobena mati ni dojila, dojenčki so bili z redkimi izjemami distrofični, deloma atrofični, s prebavnimi motnjami in zastrupljeni s hrano. Zmeraj znova se je v začetku dogajalo, da so matere prihajale v ambulanto Dečje poliklinike z umirajočimi dojenčki. Nekaj jih je v ambulanti tudi umrlo. Vsak dan je bilo v Mariboru po 6 do 7 mrličkov – dojenčkov. V vsem mariborskem okrožju ni bilo nobenega otroškega zdravnika; edini, ki je do konca okupacije tu delal, je bil dr. Stacul, kulturbundovec, ki je pred osvoboditvijo zbežal v Gradec. Tako sem zdaj jaz prevzela to klavno dediščino po tistem, ki me je pred štirimi leti v Ljubljani ovadil Kulturbundu in spravil na črno listo.«²⁵

²³ Zasebni arhiv Andreja Požarnika, kartoteka stanovanjskega odseka MLO, 6. 9. 1945; Pogovor z Andrejem Požarnikom, april 2018.

²⁴ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr IX 168/29, Zaslišba priče, 7. 6. 1929; Zapisnik – Marija Lešnik, 28. 2. 1929.

²⁵ Grosman, *Partizanska zdravnica*, 86–87.

* * *

Na podoben način kot Marija Prijol, por. Požarnik, se je med obema svetovnjima vojnama v Maribor priselilo in se mestnemu načinu življenja in miselnosti docela prilagodilo večje število kmečkih deklet iz širšega mariborskega zaledja oz. Štajerske. Življenjska pot želarske hčere je dragocena, ker med drugim dokazuje, da v mestu ne more biti nikakršne ločene viničarske, kajžarske, bajtarske ali špeharske mentalitete, kakor tudi ni ločene meščanske, aristokratske ali umetniško svetovljanske, pač pa ima mesto odlično zmožnost preoblikovanja identitet v sebi lasten predstavní svet. V mariborskem javnem prostoru se namreč občasno, a vztrajno pojavlja ideja o obstoju (ali celo prevladi) kmečke miselnosti. Pomislek je ilustrativen izraz težavnega samorazumevanja skupnosti, ki jo opredeljuje mesto Maribor, in v iskanju stabilne kolektivne predstave o sebi neprestano niha od megalomanskega precenjevanja do izrazitega podcenjevanja. Maribor, ki je konec dvajsetih let 20. stoletja štel 36.000 prebivalcev (leta 1945 pa kljub izgubam v drugi svetovni vojni in zlasti v času bombardiranja 42.500), se je v desetletju pred drugo svetovno vojno zaradi povečanega dotoka novih prebivalcev spopadal s hudo stanovanjsko stisko. Najrevnejši sloj prebivalstva je začasna bivališča našel celo v zasilnih bivališčih, zgrajenih iz vejevja in odpadne navlake v Betnavskem gozdu in predelu Tezna, ki je zaradi deložirancev dobil ime Abesinija.²⁶ Zaradi socialne nezaščitenosti zelo težavno življenje dočerajšnjih kmečkih deklet v Mariboru je slikovito pokazal primer hišnih pomočnic Hilarija Tofana, proti kateremu je leta 1929 na mariborskem okrožnem sodišču tekel proces zaradi nasilja nad njimi.²⁷

Devetindvajsetletna služkinja Cecilija Miško je na okrajnem sodišču v Ormožu v začetku leta 1929 vložila kazensko ovadbo proti nekdanjemu delodajalcu, upokojenemu profesorju zgodovine in zemljepisa na mariborski realni gimnaziji. Marca 1928 naj bi ji Tofan na svojem domu v Marijini ulici 10 v Mariboru med spanjem pod nos porinil stekleničko, iz katere je vel oster vonj, nato pa jo omamljeno posilil.²⁸ Naslednje jutro se je prebudila s hudim glavobolom, ki ga je spremljalo bruhanje. Ob spoznanju, da je bila posiljena, je takoj zapustila službo, v katero je bila sprejeta šele prejšnji dan pozno popoldne, in se vrnila k prejšnji delodajalki Ani Fleis, kjer je ostala do začetka septembra

²⁶ Deložacije brez konca in kraja; Podganja nadloga v mestu, *Mariborski večernik Jutra*, 17. 9. 1929, 2; Vrišer, *Maribor v barvah mojega časa*, 58; Prinčič, *Mariborsko gospodarstvo*, 163.

²⁷ Več o življenju zakoncev Tofan v Mariboru glej: Ratej, *Begunstvo profesorja Tofana*.

²⁸ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 103/29, Okrajno sodišče v Ormožu – kazenska ovadba, 29. 1. 1929.

1928.²⁹ Hilariju Tofanu je pred odhodom iz njegovega stanovanja z nožem na vratu prisegla, da ga ne bo izdala. Decembra istega leta je na domu svojih staršev rodila hčer, za katero je trdila, da je plod posilstva; v to je bila prepričana, saj je bil profesorjev napad nanjo edini spolni stik, ki ga je imela z moškim, odkar se je pred leti razšla z očetom svojega tedaj šestletnega otroka.³⁰

Revna viničarska hči je izhajala iz Svetega Tomaža pri Ormožu.³¹ Zdi se, da jo je za kazenski pregon Hilarija Tofana opogumilo dejstvo, da je le nekaj dni pred tem viničarka Marija Dobaj iz okolice Maribora na okrožnem sodišču v Mariboru podala sum, da je Konstanca Tofan z domačo zdravilsko prakso, t. i. mazaštvom, povzročila smrt njene petnajstletne hčere Margarete (Metke oziroma Grete) Dobaj v času, ko je bilo dekle zaposleno kot služkinja pri Tofanovih.³² Zdravnik Mirko Černič je dobro poznal zakonca Tofan, ker je nekoč operiral ognojek na stegnu Konstance Tofan, januarja 1931 pa je na mariborskem sodišču pričal v nenavadnem primeru zlorabe hišnih pomočnic, katerega glavna akterja sta bila zakonca. Priča Černič je sodišču opisal zdravilo Omnadin, ki ga je od morfija odvisna Konstanca Tofan vbrizgala mladi služkinji Metki Dobaj. Zdravnik je pomembno vplival na proces, ko je ovrgel domneve tožiteljev, da bi učinkovina znanega izdelka za dvigovanje telesne odpornosti nemške tovarne zdravil Bayer lahko škodovala zdravju onemogle služkinje.³³

Mariborčanka Ana Fleis je v začetku aprila 1929 sodišču opisala svojo nekdanjo hišno pomočnico Cecilijo Miško kot pošteno in resnicoljubno dekle, ki je bila pri njej zaposlena od začetka decembra 1927.³⁴ Nasprotno pa Cecilija Miško ni bila zadovoljna s službo pri Fleisovih, zato je večkrat obiskala posredovalnico za delo. K Tofanovim je bila sprejeta pozno popoldne marca 1928 kot začasna pomoč pri strežbi. Pol ure pred polnočjo je svoj prvi delovni dan zaključila z ribanjem kuhinjskih tal. Zaradi sramu, in ker se je bala Tofanove grožnje s smrtjo, je v ovadbi na ormoškem okrajnem sodišču le površno opisala posilstvo in omilila obtožbe proti profesorju, na zaslišanju v

²⁹ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, kartica Cecilija Miško.

³⁰ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Okrajno sodišče v Ormožu – kazenska ovadba, 29. 1. 1929.

³¹ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, kartica Cecilija Miško; Nadškofijski arhiv Maribor, Matična knjiga Svetinje.

³² PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 68/29, Okrožno sodišče Maribor – Uradni zaznamek, 23. 1. 1929.

³³ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 68/29, Ogled in zaslihanje izvedencev – Mirko Černič, 12. 1. 1931; Černič, *Doživljaji in doživetja*, 41.

³⁴ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Zaslišba priče – Ana Fleis, 3. 4. 1929.

Mariboru konec februarja in v začetku julija 1929 pa so iz nje privrele srhljive podrobnosti o kratkotrajnem službovanju pri zakoncih.³⁵

Že mesec dni po posilstvu je vedela, da je zanosila. Do konca nosečnosti je skrivala ime otrokovega očeta, šele ko so ji starši zagrozili, da jo bodo spodili od doma, če bo še naprej molčala, se je vdala in jim zaupala tragično zgodbo. Hči Cvetka Terezija se je rodila v začetku decembra 1928, a je umrla že sredi maja 1929, torej med sodnim procesom proti svojemu verjetnemu očetu Hilariju Tofanu. Okence v matični knjigi, namenjeno vpisu otrokovega očeta, je ostalo prazno.³⁶ Še ko je bila Cecilijina dojenčica živa, je komandir Žandarmerijske stanice iz domačega Svetega Tomaža v začetku aprila 1929 okrožnemu sodišču v Mariboru na poizvedovanje zapisal: »V splošnem ne zna nikdo nič slabega povedati od Miškove, je mirne, nevsiljive narave in sploh bolj molčeča. Izgledno je, da ni tako hudobna, da bi namišljeno enega takega dejanja dolžila.«³⁷ V začetku maja je tudi vodstvo Ljudske šole pri Svetem Tomažu Ceciliji Miško izdalo neoporečno spričevalo – normalen razvoj telesno slabotne deklice revnih staršev, viničarjev.³⁸

Z vidika tematizacije mariborskih predvojnih hišnih pomočnic je zelo zanimivo anonimno pismo, ki je v začetku februarja 1929 prispelo na mariborsko sodišče. Prleška narečna beseda *nigi* je preiskovalce usmerjala v del slovenskega prostora, od koder je izvirala Cecilija Miško. Tudi sorazmerno pravilen slovenski pravopis brez germanizmov je kazal, da avtorica pisma ni izhajala iz govorno mešanega slovensko-nemškega prostora neposredne mariborske okolice. Dlje od teh osnovnih ugotovitev sodišče ni (pri)šlo:

»Vaše blagorodje! Slišala sem govorit, da se po časopisih išče služkinja, ktera je služila pri profesorju in jo je hipnotiziral. Tista služkinja sem jaz in sem služila pri g. Tofanu, upokojenem profesorju. Vsako soboto noč me je v spanju z nečim omamil in potem spolno rabil. V nedeljo zjutraj sem čutila, da me je nekdo rabil. Kdo in na kak način, pa nisem vedla tak dolgo, dokler se nisem potrudila, da nisem spala, ampak čula. Po polnoči pride profesor k meni in mi podrži pod nos stekleničico z neko tekočino, katere vonj me je trdno uspaval. Tako je torej ravnal z menoj pol leta, ne da bi jaz vedela, na kak način se to godi. Ko sem vsa razjarjena zahtevala, da me izpusti iz službe in zakaj, mi je zagrozil, da, ako ga kedaj izdam, da je smrt moja. Nastavil mi je revolver na

³⁵ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Zaslišba priče – Cecilija Miško, 22. 2. 1929 in 3. 7. 1929.

³⁶ Prav tam; Upravna enota Ormož, Matična knjiga Velika Nedelja za Cvetko Terezijo Miško.

³⁷ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, dopis komandirja Žandarmerijske stanice Sv. Tomaž okrožnemu sodišču v Mariboru, 2. 4. 1929.

³⁸ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Vodstvo ljudske šole Sveti Tomaž pri Ormožu, 6. 5. 1929.

čelo in obljubila sem mu večno molčanje. Rada bi s svojo izpovedjo pomagala tistemu dekletu, katera si je drznila ga ovaditi, a bojim se smrti. Ima ta Tofan prijatelja profesora, kateri dela s svojimi služkinjami ravno tak in narajši tiste, ki še niso nigi (podčrtano na sodišču, op. p.) služile ali pa malo, ker tiste so baje bolj vrišne (frišne/sveže, op. p.), tak se je sam izjavil. Spoštovanjem, služkinja iz Maribora.«³⁹

Čeprav avtorice pisma niso našli, so se navedbe iz rokopisa skladale z nekaterimi posebnostmi življenja v drugem nadstropju stanovanjske hiše v Marijini ulici 10 v Mariboru. Preiskava kazenskih primerov zakoncev Tofan je tako kmalu razkrila nenavadno dejstvo, da se je v službi pri nji od leta 1926 do začetka leta 1929 zvrstilo kar sedemnajst gospodinjskih pomočnic. Nekatero so ostale samo nekaj dni, nobena pa ne več kot nekaj mesecev. Med njimi je bila najstarejša sredi tridesetih let, ostale so bile mladenke med štirinajstim in sedemindvajsetim letom, doma s širšega območja Podravja, Pomurja, Zasavja, Koroške in Savinjske doline, tri med njimi pa so izhajale iz bližnje mariborske okolice.⁴⁰

Kot je na zaslišanju povedala lastnica posredovalnice za delo Marija Wallnar, je Konstanca Tofan zmeraj iskala revne samske služkinje po možnosti brez staršev in je nemudoma odpustila eno od njih, ko je izvedela, da se sestaja z moškim in si je za nameček pristrigla lase na tedaj priljubljeni *bubikopf*.⁴¹ Lokalna različica imena za tovrstno frizuro v Mariboru je bila *piskerlonec*, danes pa bi jo imenovali paž.⁴² Spomladi 1929 se je lasem Mariborčank obetala še ena novost – lastnica frizerskega salona Dobaj na osrednji Gosposki ulici je strankam sporočala, da potuje v tujino zaradi priučitve izdelovanja trajnih kodrov.⁴³ Kot »najnovejša kaprica pariške mode« je kljub pomislekom moralistov z zanesljivimi koraki prihajala v Maribor tudi moda barvanja ženskih nohtov.⁴⁴

Policijska poizvedovanja v zadevi posilstva Cecilije Miško so že v začetni fazi potrdila, da sta se Tofanova verbalno in fizično izživljala nad hišnimi pomočnicami, zaradi česar so v službi ostajale le kratek čas.⁴⁵ Konec marca 1929 je petindvajsetletna Roza Štolc iz Hajdine pri Ptujju na zaslišanju na

³⁹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 103/29, anonimno pismo služkinje mariborskemu sodišču, 5. 2. 1929.

⁴⁰ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Seznam služkinj itd.

⁴¹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Zaslišba priče – Marija Wallnar, 14. 5. 1930.

⁴² Dolar, *Spomini*, 72.

⁴³ Radi vpeljave novosti, *Mariborski večernik Jutra*, 18. 3. 1929, 2.

⁴⁴ Barvanje nohtov, *Mariborski večernik Jutra*, 9. 9. 1929, 2.

⁴⁵ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, dopis policijskega nadsvetnika Kerševana okrožnemu sodišču v Mariboru, 24. 2. 1929.

mariborskem sodišču povedala, da je bila med januarjem in marcem 1928 zaposlena v Marijini ulici 10. Na službovanje je imela nadvse slabe spomine: če je hodila hitro, je bila okregana zaradi ropota, če je hodila tiho, je bila za svoje zaposlovalce prepočasna. Ni smela govoriti z redkimi obiskovalci Tofanovih, prosto popoldne pa je imela samo vsako drugo nedeljo med pol tretjo in sedmo uro; v ostalih dneh ni smela zapuščati stanovanja, vhodna vrata so bila zmeraj zaklenjena. Spomnila se je neljubega pripetljaja, ko je ob brisanju prahu nehote močno zaropotala s kovčkom na omari, kar je Hilarij Tofan takoj kaznoval z zaušnico.⁴⁶

Soba za služkinje pri Tofanovih, v kateri je spala tudi Roza Štolc, se je z notranje strani zapirala s čevljem, ki ga je bilo treba dovolj spretno zatakiniti za kljuko. Obuvalo je večkrat hrupno padlo po tleh, za kar je bila služkinja vselej grobo ošteta. Roza Štolc je zanikala, da bi Hilarij Tofan nad njo izvajal spolno nasilje, a je potrdila, da jo je k spolnim odnosom večkrat nagovarjal. Tudi devetnajstletna Berta Jurša iz Ljubljane je bila izjemno kritična do nekdanjih delodajalcev. V zaslišanju je Hilarija obtožila spolnega nadlegovanja, tako on kot soproga pa sta jo »zelo pretepal«. ⁴⁷

V času sodnega procesa proti Tofanu je bila Berta Jurša tobakarica v Ljubljani; tamkajšnjemu deželnemu sodniku je aprila 1929 povedala, da je bila pri Tofanovih od srede leta 1925 do pomladi 1926, o Hilariju Tofanu pa: »Nekoč sem ga sunila od sebe, ko me je hotel poljubiti. Tudi sem mu zagrozila, da bom povedala njegovi soprogi. Potem sem imela pa mir.« Bertina mati je leta 1927 proti Tofanovima vložila tožbo zaradi neplačanega dela in nasilja nad hčerko. Ko sta bila zakonca obsojena na plačilo odškodnine, Jurševi niso imeli več stikov z njima.⁴⁸ Kazenska spisa Hilarija in Konstance Tofan dokazujeta, da sta bila res oba obravnavana pred sodiščem: Hilarij dvakrat, nazadnje leta 1928, Konstanca pa leta 1927 zaradi udarca služkinje (Berte Jurša) z žlico.⁴⁹

Enaindvajsetletna Marija Zwedler iz Dunajskega Novega mesta v času zaslišanja na mariborskem sodišču ni bila več hišna pomočnica, zaposlena je bila v tovarni čipk na Teznem. Tekstilna industrija je bila med svetovnimi vojnama najpomembnejša industrijska veja slovenskega gospodarstva. V

⁴⁶ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Zaslišba priče – Roza Štolc, 28. 3. 1929.

⁴⁷ Prav tam; PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, dopis policijske direkcije v Ljubljani Okrožnemu sodišču Maribor, 26. 3. 1929.

⁴⁸ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Deželno sodišče v Ljubljani, Zaslišba priče – Berta Jurša, 20. 4. 1929.

⁴⁹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 68/29, Zaslišba obdolženca – Konstanca Tofan, 6. 3. 1929; PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Zaslišba obdolženca – Hilarijon Tofan, 22. 2. 1929; Pismo o Glasu – Hilarij Tofan, 11. 4. 1929; dopis mariborskega policijskega komisarja okrožnemu sodišču, 24. 2. 1929.

Mariboru je bilo po oblikovanju prve jugoslovanske države zgrajenih petnajst večjih tekstilnih tovarn, ki so leta 1939 zaposlovale več kot sedem tisoč delavcev.⁵⁰ Tekstilne delavke so v Maribor podobno kot hišne pomočnice prihajale s podeželja, večja osebna avtonomija in boljša organiziranost industrijskih delavcev (velika tekstilna stavka leta 1936) pa sta bržkone mnoge med njimi iz poselske službe gnala v delavske vrste. Služkinja Zwedler je bila pri Tofanovih zaposlena le teden dni v aprilu 1928. Za svoje delo ni bila plačana. Hilarij Tofan je vselej silovito vzrotil, ko je pri svojem delu povzročala hrup. Zdelo se ji je, da je v haremu, saj je bila vselej zaklenjena v stanovanje, in četudi je delodajalec ni tepel, je od nekdanjih hišnih pomočnic izvedela za njegove nasilne izpade. Nikoli se ji ni skušal intimno približati, v spominu pa ji je ostala nesnažna in smrdeča posteljnina v sobi za posle, kjer so se kot po tekočem traku izmenjavala mlada dekleta.⁵¹

Manj kot štirinajst dni je bila v maju 1928 služkinja pri Tofanovih štiriindvajsetletna Alojzija Knaflič iz Krčevine pri Mariboru. »S to službo se ne morem ravno pohvaliti«, je začela svojo izpoved na sodišču; delodajalca sta jo venomer zmerjala zaradi hrupa in slabo ter premalo opravljenega dela. Posebno težko ji je bilo zaradi nezaupanja, ki sta ga Tofanova izkazovala do nje; strogo sta nadzorovala vsak njen gib, zato je službo kmalu zapustila. K odpovedi jo je spodbudila tudi zelo pičla hrana, medtem ko tepeža ali spolnega nasilja po lastnih besedah v Marijini 10 ni bila deležna.⁵²

Šestintridesetletna Jožefa Flakus iz Kungote pri Mariboru je na sodišču povedala, da je hišna pomočnica že od osemnajstega leta, vendar ji nikjer ni šlo tako slabo kot pri Hilariju in Konstanci Tofan v času od srede maja do začetka julija 1928: »Vedno sem premalo naredila, vedno sem preveč ropotala, vsega sem preveč porabila, zlasti kuriva, mila itd.« Tudi Jožefo Flakus je prizadelo nezaupanje zakoncev in zaklepanje vrat pred njo, vendar je nobeden od njiju ni pretepal. Podobno kot ostale služkinje, ki so konec marca 1929 pričale v zadevi posilstva Cecilije Miško, je tudi Jožefa Flakus povedala, da so se vrata sobe za posle pri Tofanovih zapirala s čevljem.⁵³

Enaindvajsetletna Marija Medved iz Lovrenca na Dravskem polju je službo pri Tofanovih zapustila septembra 1928 po dveh mesecih, saj ni več želela prenašati surovega odnosa zakoncev do nje. Na policijskem komisariatu je omenila Tofanov izpad, ko ji je v navalu jeze pljunil v obraz polna usta

⁵⁰ Kresal, *Mariborska tekstilna industrija 1922–1992*, 258, 260.

⁵¹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Zaslišba priče – Marija Zwedler, 28. 3. 1929.

⁵² PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Zaslišba priče – Alojzija Knaflič, 28. 3. 1929.

⁵³ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Zaslišba priče – Jožefa Flakus, 28. 3. 1929.

vode.⁵⁴ Podobno je ravnala njena naslednica, šestnajstletna Pavla Pukl iz Oplotnice, ki je bila pri Tofanovih v septembru in oktobru 1928 – odšla je zaradi tepeža gospodinje za vsako malenkost, ki je Pavla ni opravila, kakor bi morala. Ob tem je Pavla Pukl vneto zatrjevala, da se je Hilarij Tofan ni »nikdar dotaknil«. ⁵⁵ Petnajstletna Suzana Kapun je bila rojena v Romuniji, v času zaslišanja pa je bila dekla v kavarni v mariborskem mestnem parku. Pri Tofanovih je bila služkinja od avgusta do septembra 1927. Službo je pustila, ker jo je Tofan kljub prizadevnosti skoraj vsakodnevno pretepal s palico po nogah in hrbtu, ki je bil poln modric. Tudi Konstanca se je znašala nad tedaj trinajstletnico z zaušnicami, domnevno po navodilih moža: »Zbežati nisem mogla, ker so imeli vedno zaklenjena vrata in je ključ hranila gospa.« ⁵⁶ Tudi nezakonska mati, dvajsetletna Berta Legner, ki je bila v času sojenja Tofanu služkinja na Ilici v Zagrebu, je službo pri Tofanovih pustila že po treh dneh zaradi nervoze Konstance Tofan, ki je bolešno nadzorovala njeno službeno in zasebno življenje. ⁵⁷

Čeprav Tofanove služkinje z izjemo Cecilije Miško zaradi socialnega pritiska praviloma niso bile pripravljene govoriti o spolnem nasilju na delovnem mestu, pa spolno suženjstvo služkinj v njihovem času ni bilo ekscesno, temveč prej razširjeno stanje, ki mu je patriarhalna družba uspešno obračala hrbet. Odločitev Cecilije Miško, da se kljub grožnji socialne osame in konkretni grožnji s smrtjo ni odpovedala pravici do pravnega zadoščanja, je treba v tem kontekstu šteti kot presežno dejanje ne le v njenem življenju, temveč v življenju generacij žensk njenega časa.

Neizprosen socialni položaj služkinj, ki niso bile deležne socialne zaščite v primeru bolezni, zanositve in podobno, je bil v desetletju pred drugo svetovno vojno odprta rana slovenske družbe, ki je bila javnosti sicer dobro znana, vendar politični odločevalci niso naredili potrebnih korakov za doseg pravnih regulacij področja. Zaradi okoliščin, ko država ni ustrezno zaščitila žensk v poselski službi, je Katoliška cerkev v tridesetih letih 20. stoletja namenjala posebno skrb njihovemu socialnemu položaju. Tudi v Mariboru je bila spomladi 1930 v teku pobuda za registracijo zadruga z imenom Dom služkinj v Mariboru. Med člani načelstva so bile vidne osebnosti iz javnega življenja, ki so pripadale katoliškemu taboru, denimo Marija Štupca, Angela Juvan (soproga

⁵⁴ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Zapisnik policijskega komisariata v Mariboru o zaslišanju Marije Medved, 5. 4. 1929.

⁵⁵ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Zaslišba priče – Pavla Pukl, 15. 4. 1929.

⁵⁶ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Zaslišba priče – Suzana Kapun, 23. 4. 1929.

⁵⁷ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Zapisnik sudbenog stola u Zagrebu – Berta Legner, 25. 4. 1929.

mariborskega župana Alojzija Juvana) in Marija Vesenjajk (žena vidnega funkcionarja Slovenske ljudske stranke Ivana Vesenjaka). Ljubljanski časnik *Slovenec* je o pobudi za registracijo zadruge poročal v značilnem pokroviteljskem in fatalističnem tonu, s kakršnim so se mediji tistega časa svetohlinsko lotevali vprašanja: »Težka je usoda slovenske služkinje: v garanju pričenja rano mladost, v garanju obnemore, izčrpana in betežna.«⁵⁸

V začetku avgusta 1929 je državno tožilstvo na mariborsko okrožno sodišče vložilo obtožnico proti Hilariju Tofanu zaradi spolnega napada na Cecilijo Miško. Posebej obremenilne za Tofana so bile ugotovitve, da je dejanje skrbno načrtoval, da je posilstvo zanikal in je v začetku kazenskega postopka trdil, da Cecilije Miško sploh ne pozna. Medtem ko je več posameznikov izpričalo Tofanova »čudaška nagnjenja«, pa državno tožilstvo ni videlo razloga, da bi dvomilo v verodostojnost obtožb Cecilije Miško: »Tako pridemo do zaključka, da nima Miškova prav nobenega razloga govoriti nerresnico, in vprašati se moramo le, kako bi si le mogla sama izmisliti vse to, kar je izpovedala, če bi v resnici vsega tega ne bila doživela.«⁵⁹

Na glavni obravnavi pred mariborskim okrožnim sodiščem 21. septembra 1929 je porota z veliko večino glasov odločila, da je Hilarij Tofan posilil služkinjo Cecilijo Miško potem, ko jo je omamila, ji porinil robec v usta in ji zvezal roke. Čeprav so se porotniki z osmimi glasovi proti štirim odločili, da obtoženec ni kriv groženj Ceciliji, so hkrati z devetimi glasovi proti trem potrdili, da je obtoženec zagrešil kaznivo dejanje v stanju polne prištevnosti. Hilarij Tofan je bil obsojen na leto dni zapora, dopolnjenega s postom in trdim ležiščem enkrat mesečno.⁶⁰

Zapora ali trdega ležišča pa Tofan ni okusil, saj je 19. februarja 1930 zagrebški Stol sedmorice razveljavil sodbo v zadevi posilstva Cecilije Miško, pri čemer so sodniki višjega sodišča podvomili tudi v verodostojnost izpovedi Cecilije Miško.⁶¹ Viničarsko hčer s Sv. Tomaža pri Ormožu, ki je leta 1929 na mariborskem okrožnem sodišču brezkompromisno prebijala spolne in socialne zapovedi svojega časa, je svet po drugi svetovni vojni le bežno oplazil, saj ni dočakala petdesetega leta. Mučen kazenski proces, v katerem je pogumno razgalila svojo intimo, je bržkone prispeval k temu, da si ni ustvarila lastne družine – umrla je na Humu v začetku februarja 1947.⁶²

⁵⁸ Dom služkinj, *Slovenec*, 30. 3. 1930, 6.

⁵⁹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Obtožnica proti Hilariju Tofanu, 8. 8. 1929.

⁶⁰ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, Glavna obravnava proti Hilariju Tofanu in Sodba V imenu Njegovega Veličanstva Kralja!, oboje 21. 9. 1929.

⁶¹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29, razsodba Stola sedmorice, 19. 2. 1930.

⁶² Nadškofijski arhiv Maribor, Matična knjiga Svetinje za Cecilijo Miško.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 103/29.

Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr VII 68/29.

Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Vr IX 168/29.

Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Kzp VI 1492/38.

Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Okrajno sodišče Ljutomer – zapuščinske zadeve 1945–1978, zapuščinska zadeva O 154/68.

Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Okrajna komisija za vojno škodo Maribor 1945–1946, Jožef Prijol.

Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Eman Pertl, AŠ 34/2, Sodno-izvedenski spomini Ivana Jurečka.

Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka.

Nadškofijski arhiv Maribor, Matična knjiga Svetinje.

Zasebni arhiv Petra Timošenka (osebni dokumenti Ivana Timošenka).

Zasebni arhiv Andreja Požarnika (osebni dokumenti Marije Prijol, por. Požarnik).

Časopisni viri

Jutro, 1924.

Mariborski večernik Jutra, 1929, 1930.

Slovenec, 1930.

Žena in dom, 1930.

Monografije/članki

Mirko Černič, *Doživljaji in doživetja*. Maribor: Založba Obzorja, 1954.

Jaro Dolar, *Spomini; v predddverju literature*. Maribor: Založba Obzorja, 1995.

Božena Grosman, *Partizanska zdravnica*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1985.

France Kresal, Mariborska tekstilna industrija 1922–1992. Vzpon in zaton. V: *Mesto in gospodarstvo; mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*, Ljubljana: INZ, MNOM, 2010.

Jože Prinčič, Mariborsko gospodarstvo v času prilagajanja socialistični ureditvi in miselnosti (1945–1953). V: *Mesto in gospodarstvo; mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*, Ljubljana: INZ, MNOM, 2010.

Mateja Ratej, *Begunstvo profesorja Tofana. Kulturnozgodovinski prerez Maribora v dvajsetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Modrija, 2015.

Mateja Ratej, *Ruski diptih. Iz življenja ruske emigracije v Kraljevini SHS*. Ljubljana: Modrijan, 2014.

Sergej Vrišer, *Maribor v barvah mojega časa*. Maribor: Litera, 2012.

Marjan Žnidarič, *Do pekla in nazaj. Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1997.

Ustni vir

Andrej Požarnik (sin Marije Prijol, por. Požarnik), pogovor z avtorico, april 2018.

CROFTER'S DAUGHTER MARIJA PRIJOL – HOUSEMAID MICI – BOURGEOISE HOUSEKEEPER MARIJA POŽARNIK

Summary

Marija Prijol was born in 1919 as a crofter's daughter in Stara cesta near Cezanjevci. In September 1926, she went to school for the first time in her home Stara cesta, and she finished the four-year school in the school year 1932/33 with excellent grades. If the farmer's family had more money, then Marija Prijol would easily make her wish of becoming a teacher come true, but instead, she was first a maidservant on a farm in Vogričevci, and later a housemaid by Terezija Kukovec in Ljutomer, where she learned how to cook and do household chores. In 1939, with excellent recommendations from her employer, she left Prlekija, worked shortly for the shoe factory from Tržič, and took the job as a housemaid in the sanatorium owned by Mirko Černič in Maribor. The relatively short period in the sanatorium (February 1939 – October 1941) influenced the life of Marija Prijol immensely, for it reshaped her imaginary from the country to the bourgeois one. An issue of the monthly *Žena in dom* from September 1940, which Marija kept among her personal belongings until her death, could be the most important proof of the above stated. The pre-war women's monthly was meant for a bourgeoisie housekeeper, and it covered topics on household, home, education, hygiene, health, kitchen, sewing dresses and underwear, knitting, garden, keeping house plants, poultry, women's movement, etc. Not even after the war did Marija make friends with women from the country. She made friendly connections with bourgeoisie homemakers, among others with Pepca, a former washerwoman and her roommate in Černič's sanatorium, and mostly with Anica Krajnc and Marija Slanc, for their families rented apartments on the Ulica X. Oktobra Street in autumn 1945. They rented the apartments from the city real estate management, and the apartments had shared use of veranda, balcony and toilet. The microenvironment of the street, in which Marija lived during the second half of the 20th century, heavily influenced her identity. After her husband's death in 2000, she has lived for some years with her son in the outskirts of Maribor and she was longing for getting back to the city. In a similar way as Marija Prijol, married Požarnik, many country girls from wider Maribor surroundings moved to Maribor between both world wars and they adapted to the city way of life and thinking completely. Due to the unsettled social position of the housemaids, the country girls had a very difficult life in Maribor, and this can be illustrated on the example of servants of Hilarij Tofan, against whom there was a legal proceeding on the Maribor district court in 1929. The legal proceeding was introduced due to the violence against his servants.

HÄUSLERS TOCHTER MARIJA PRIJOL – HAUSHALTSHILFE MICI – BÜRGERLICHE HAUSFRAU MARIJA POŽARNIK

Zusammenfassung

Marija Prijol wurde im Jahr 1919 in einer Häusler-Familie in Stara cesta pri Cezanjevcih/Altstrass bei Zesendorf geboren. Im September 1926 ging sie zum ersten Mal in die Schule in Stara cesta/Altstrass und im Schuljahr 1932/33 beendete sie die vierjährige Schule mit ausgezeichneten Noten. Ware die Bauernfamilie Prijol reicher, dann könnte Marija Prijol ganz einfach ihren Traum, Lehrerin zu werden, verwirklichen, so musste sie aber als Magd am Bauernhof in Vogričevci/Wogritschofzen arbeiten und später in Ljutomer/Luttenberg bei Terezija Kukovec als Haushaltshilfe das Kochen und andere Hausarbeiten erlernen. Im Jahr 1939 verließ sie Prlekija mit ausgezeichneten Empfehlungen ihrer Arbeitgeberin, arbeitete eine kurze Zeit in der Schuhfabrik und wurde als Haushaltshilfe im Sanatorium von Mirko Čer nič in Maribor/Marburg angestellt. Eine relativ kurze Zeit (Februar 1939 – Oktober 1941), in der sie im Sanatorium lebte, beeinflusste das Leben von Marija Prijol stark, denn sie wandelte ihre Denkweise aus der bäuerlichen in die bürgerliche. Das bestätigt auch die Ausgabe des Monatsmagazin für Frauen *Žena in dom (Frau und Heim)* vom September 1940, die Marija bis zu ihrem Tod unter ihren persönlichen Dokumenten aufbewahrte. Das Frauenmonatsmagazin aus der Vorkriegszeit wurde für die bürgerliche Hausfrau gedacht und behandelte Themen wie z. B. Haushalt, Heim, Erziehung, Hygiene, Gesundheitswesen, Kochen, Nähen von Kleidung und Unterwäsche, Stricken, Garten, Pflanzenhaltung, Geflügelhaltung, Frauenbewegung usw. Auch nach dem Krieg suchte Marija keine Kontakte zu Frauen vom Land. Sie knüpfte freundschaftliche Kontakte mit bürgerlichen Hausfrauen, u. a. mit Pepca, einer ehemaligen Mitbewohnerin und Waschfrau aus dem Sanatorium von Čer nič, vor allem aber mit Anica Krajnc und Marija Slanc; ihre Familien mieteten im Herbst 1945 bei der städtischen Immobilienverwaltung Wohnungen auf der Ulica X. oktobra Straße. Die Wohnungen hatten gemeinsame Veranda, Balkon und Toilette. Die Micro-Umgebung der Straße, wo Marija als Hausfrau während der ganzen zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts lebte, prägte ihre Identität entscheidend. Nach dem Tod ihres Mannes in 2000 blieb sie alleine und lebte einige Jahre bis zu ihrem Tod am 5. Januar 2011 bei ihrem Sohn in der Nähe von Maribor/Marburg und sehnte sich unermesslich nach dem Leben in der Stadt. Ähnlich wie Marija Prijol, verheiratet Požarnik, kamen zwischen beiden Weltkriegen zahlreiche Bauernmädchen aus breiterem Umland von Maribor/Marburg bzw. aus der Steiermark nach Maribor/Marburg, wo sie sich an die Lebens- und Denkweise einer Stadt komplett anpassten. Wegen unregelmäßiger sozialen Lage der Haushaltshilfen war das Leben der Bauernmädchen in Maribor/Marburg sehr hart. Das zeigt am besten der Fall von Hausmädchen von Hilarij Tofan; wegen Gewalt gegen die Hausmädchen wurde im Jahr 1929 gegen ihm ein Strafverfahren beim Mariborer/Marburger Bezirksgericht eingeführt.

Razvoj obveznega šolstva na Koroškem od osvoboditve do začetka petdesetih let 20. stoletja

Jure Maček*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 37(497.413)"1945/1952"

Jure Maček: Razvoj obveznega šolstva na Koroškem od osvoboditve do začetka petdesetih let 20. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 89=54(2018), 1–2, str. 125–166

Avtor prikazuje razvoj šolstva po letu 1945 do začetka petdesetih let na Koroškem. Tega zaznamujejo številne lokalne posebnosti pri organizaciji šolstva in izvajanju partijskih direktiv. Na precej hribovitem področju so bile v večini slabo razvite, majhne šole, v katerih je potekal večinoma kombiniran pouk. Avtorja zanimata še socialna in izobrazbena struktura učencev na različnih ravneh šolanja ter odnos okolja do šole v novih družbenih razmerah, pa tudi ideološka prevzgoja prosvetnega kadra ter spremenjena vloga učiteljev v novem družbenem sistemu, skladna s partijsko ideologijo.

Ključne besede: obnova šolstva, obvezno šolstvo, sedemletke, nižje gimnazije, organizacija šolskega sistema, okraj Prevalje, ideologija, partija

1.01 Original Scientific Article
UDC 37(497.413)"1945/1952"

Jure Maček: The Development of Mandatory Schooling in Carinthia from the Liberation to the Beginning of the 1950s. Review for History and Ethnography, Maribor 89=54(2018), 1–2, pp. 125–166

The author presents the development of the school system in Carinthia from after 1945 until the beginning of the 1950s. The development is determined by numerous local specifics in the organisation of the school system and by the execution of the

* mag. Jure Maček, arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv Maribor, Glavni trg 7, 2000 Maribor, Slovenija, e-naslov: jure.macek@pokarh-mb.si

Communist Party directives. The education in this quite hilly area was characterised by poorly developed and small schools with mostly combined classes. The author is interested in the social and educational structure of pupils on different educational levels and in the relations between the school environment and the school in the new social situation and in the ideological re-education of teaching staff and their changing role in the new social system according to the Communist Party ideology.

Keywords: educational system restoration, mandatory schooling, seven years schools, secondary school, school system organisation, Prevalje district, ideology, Communist Party

UVOD

Obdobje od osvoboditve do začetka petdesetih let 20. stoletja zaznamuje na šolskem področju tri večje prelomnice. Takoj po koncu vojne so morale nove oblasti ponovno vzpostaviti med okupacijo ukinjeno slovensko šolstvo in ga preurediti v skladu s svojimi političnimi in ideološkimi temelji. Za prvo šolsko leto po osvoboditvi so značilne improvizacija, začasne rešitve in velika neenotnost prosvetne politike, ko je nova oblast poskušala odpraviti posledice okupacije in zagotoviti vsaj osnovne materialne in kadrovske pogoje za začetek dela. O pouku v pravem pomenu besede tedaj še ne moremo govoriti. S šolskim letom 1946/47 so oblasti nakazale spremembe v organizaciji šolstva in začele so se bolj premišljeno lotevati izobraževalnega sistema. Ta je dobil novo podobo z uvedbo enotnih sedemletnih šol – sedemletk v naslednjem šolskem letu. V začetku petdesetih let so v partijskih oblastnih strukturah postopoma spoznavali, da v šolstvu po vojni ni bilo pravega napredka in da so razmere ponekod celo slabše kot pred okupacijo. Ponovno je bila uvedena osemletna šolska obveznost. Začele so se obsežne, več let tajajoče razprave o primernosti nižjih gimnazij kot dela obveznega izobraževanja, in priprave na celovito šolsko reformo.¹

Obravnava šolstva na slovenskem Koroškem se omejuje v tem obdobju le na obvezno, osnovno šolstvo, saj je na tem območju po končani vojni obstajala le ena gimnazija z višjimi razredi. Strokovno šolstvo je sodilo pod pristojnost pristojnih ministrstev posameznih gospodarskih panog vse do začetka petdesetih let, ko je postopoma prešlo pod pristojnost Ministrstva za prosveto Ljudske republike Slovenije. Raziskava temelji na arhivskih virih, dostopnih v Pokrajinskem arhivu Maribor. Uporabljal sem gradivo v fondih Okrajni ljudski odbor Slovenj Gradec, Okrajni komite Komunistične partije Slovenije Slovenj Gradec ter za prvi dve leti po vojni fond Okrožni ljudski odbor Maribor. Celovito in sistematično obravnavo šolstva ter primerjavo z ostalimi

¹ Gabrič, Šolstvo na Slovenskem, str. 67–92.

okrajnimi ljudskimi odbori otežuje nepopolno ohranjena in nesistematično zbrana šolska dokumentacija. Poleg tega je treba sicer uradne podatke brati in interpretirati z rezervo. Te so sprva zbirali kar krajevni ljudski odbori sami. Podobno velja tudi za analize in poročila uradnih upravnih organov, pristojnih za šolstvo, na ravni okraja. Tudi ti pogosto ne prikažejo verodostojnega stanja na terenu, saj poskušajo povzdigovati dosežke lokalnih šolskih oblasti in jih pred predpostavljenimi šolskimi in političnimi oblastmi prikazati v čim lepši luči.

O razvoju šolstva na slovenskem Koroškem v prvem obdobju po drugi svetovni vojni ni bilo do danes napisanega niti enega celovitega in poglobljenega strokovnega članka, ki bi temeljil na arhivskih virih. Redki raziskovalci koroškega šolstva so se opirali le na šolske kronike in na razna šolska poročila. Izpostavljali so predvsem ustanovitev popolne gimnazije na Ravnah na Koroškem ter njen pomen za širšo koroško regijo.²

V prispevku sem zajel obvezno šolstvo v širši koroški regiji, to je v okraju Prevalje oziroma kasnejših okrajih Dravograd in Slovenj Gradec,³ kot jih je teritorialno razmejil že Zakon o upravni razdelitvi federalne Slovenije iz septembra 1945. Okraj Prevalje je bil tedaj del mariborskega okrožja. Po tem zakonu je bilo območje Slovenj Gradca sprva priključeno k okraju Šoštanj kot delu celjskega okrožja.⁴ Struktura in številčna podoba obveznega šolstva v okraju se je seveda spreminjala, sledeč vsem kasnejšim upravno teritorialnim spremembam.

Še pred julijskimi volitvami v narodnoosvobodilne odbore sta se združila okrajna odbora Osvobodilne fronte (OF) Črna-Mežica in Guštanj-Prevalje v okraj Prevalje.⁵ Okraj Prevalje je po Zakonu o upravni razdelitvi federalne Slovenije zajemal naslednje kraje: Črna, Črneče, Dobja vas, Dobrije, Dravograd, Gortina, Guštanj, Javorje, Koprivna, Kotlje, Leše, Libeliče, Lokovica, Mežica, Muta, Ojstrica, Otiški Vrh, Perniče, Prevalje, Sv. Anton, Sv. Boštjan, Sv. Danijel pri Prevaljah, Sv. Primož nad Muto, Sv. Primož na Pohorju, Sv. Vid pri Muti, Tolsti Vrh, Trbonje, Vuzenica, Vič in Žerjav. Okraju Maribor levi breg je bil tedaj priključen Marenberg, okraju Maribor desni breg pa Vuhred.⁶

² Sušnik, *Razvoj šolstva v Mežiški dolini*, str. 171–207.

³ Po upravni razdelitvi februarja 1948 se je okraj Prevalje preimenoval v okraj Dravograd. 12. septembra 1949 se je sedež Okrajnega ljudskega odbora Dravograd prenesel v Slovenj Gradec, 20. junija 1950 pa se je okraj Dravograd preimenoval v okraj Slovenj Gradec. Več glej Čeh, *Historiat Okrajnega ljudskega odbora Prevalje in Slovenj Gradec*, str. 93–96.

⁴ Ur. l. Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) in Narodne vlade Slovenije (NVS), 8. 9. 1945, št. 33, Zakon o upravni razdelitvi federalne Slovenije, člen 5, str. 139–140.

⁵ Bračič, *Prostorski razvoj*, str. 522.

⁶ *Ur. l. SNOS in NVS*, 8. 9. 1945, št. 33, Zakon o upravni razdelitvi federalne Slovenije, člen 5, str. 140.

V začetku leta 1946 so bili po ukinitvi in razdelitvi okraja Šoštanj okraju Prevalje priključeni naslednji kraji: Dovže, Golavabuka, Legen, Mislinja, Pameče, Podgorje, Razbor, Sele, Slovenj Gradec, Stari trg pri Slovenj Gradcu, Straže, Sv. Lenart, Št. Janž, Št. Janž pri Dravogradu, Št. Ilj, Sv. Vid in Turiška vas. Poleg tega je prevaljski okraj iz okraja Maribor desni breg dobil še Vuhred, iz okraja Maribor levi breg pa Marenberg in Sv. Tri Kralje.⁷

RAZMERE V KOROŠKEM ŠOLSTVU V PRVIH MESECIH PO OSVOBODITVI

Pouk na Koroškem med okupacijo ni potekal redno, predvsem ne zadnji dve šolski leti, v hribovitih in odmaknjenih krajih pa ga ponekod niti ni bilo. Precej šolskih poslopij je zasedalo vojaštvo. Na kar nekaj podeželskih šolah se je šolski pouk končal že sredi vojne, saj so bili pritiski s strani partizanskega gibanja na nemško učiteljstvo v bolj odročnih krajih preveliki. Vse šolsko delo je bilo med okupacijo usmerjeno v vzgojo v smislu nacionalsocialistične ideologije, slovenska beseda je bila najstrožje prepovedana. Delo na šolah so prevzeli večinoma učitelji, prežeti z nacionalsocialističnim duhom. Bolj kot se je osvobodilno gibanje širilo, večji je bil odpor otrok do nemške šole in nemških učiteljev. Tudi starši so začeli odtegovati svoje otroke od pouka, kolikor je le bilo mogoče. Otroci, ki zaradi narodne zavesti svojih staršev niso redno obiskovali šole, so ostali skoraj polpismeni, tisti, ki pa so šolo obiskovali, so imeli po osvoboditvi velike težave pri učenju slovenskega knjižnega jezika.⁸

Po končani okupaciji so bile nove oblasti mnenja, da je treba brez odlašanja, ne glede na vse ovire in pustošenje, začeti s poukom. Čim prej so želele odpraviti posledice okupacije pri otrocih ter jih s pomočjo šole vzgojiti v duhu pridobitev narodnoosvobodilnega boja in *novega časa*. Že nekaj dni po osvoboditvi maja 1945 je Ministrstvo za prosveto LRS izdalo navodila za ponovni začetek pouka. Ta naj bi se začel v Ljubljani 22. maja, drugod po Sloveniji pa, upoštevajoč krajevne razmere, nekoliko kasneje. Osnovna naloga učiteljev je bila končati šolsko leto.⁹ V mariborskem okrožju je 1. junija 1945 načelnik prosvetnega odseka Okrožnega odbora OF Maribor Jože Bezjak pozval vse učitelje, da naj se takoj javijo v učiteljsko službo ne glede na njihovo predvojno mesto oziroma kraj poučevanja. Svoj poziv je podkrepil z besedami, da bodo

⁷ *Ur. l. LRS*, 2. 3. 1946, št. 18, Zakon Predsedstva SNOS o delnih spremembah Zakona o upravni razdelitvi LRS z dne 6. septembra 1945, str. 47 in *Ur. l. LRS*, 3. 4. 1946, št. 26, Zakon o upravni razdelitvi LRS, str. 99–100.

⁸ Sušnik, *Razvoj šolstva v Mežiški dolini*, str. 195–197 in Skitek, *Nemške ljudske šole*, str. 125.

⁹ Arhiv Republike Slovenije (AS), fond Ministrstvo za prosveto LRS, Navodilo ob pričetku obnovljenega pouka, 22. 5. 1945, AŠ 1.

razna oklevanja imela slabe posledice za posameznika.¹⁰ Na delovna mesta je nova oblast nameravala pritegniti tudi že upokojene učitelje.

V okraju Prevalje je večina, to je trinajst šol, začela s poukom junija 1945, pet pa jih je ostalo zaradi pomanjkanja učnih moči in prostora zaprtih. Prva je 28. maja odprla vrata šola na Prevaljah. Z delom sta začela tudi otroška vrtca v Mežici in Črni. V Črni je bilo šolsko poslopje deloma porušeno, v Koprivni pa ni bilo primerne prostora za pouk, saj je bilo župnišče, kjer je pouk potekal prej, opustošeno. Z vso šolsko opremo so pogorela tudi poslopja v Trbonjah, Podpeci in na Poljanah. Vsa ostala šolska poslopja so bila potrebna večjih ali manjših popravil. Pouk je povsod potekal večinoma v zasebnih zasilnih prostorih, saj so šolska poslopja še vedno zasedale vojaške enote. Na šolah se ni ohranili skoraj noben inventar, učila, učni pripomočki ali učbeniki. Kar ni bilo izgubljeno med okupacijo, so uničile vojaške enote, ki so prenočevale v šolah. Le pri pouku slovenščine so lahko otroci uporabljali Bobičevo čitanko Preljubo veselje. Prosvetni odsek je ocenil, da bi za vsako šolo nujno potrebovali vsaj po en stenski zemljevid Slovenije in Jugoslavije ter tisoč ročnih zemljevidov. Poleg tega so bile šole brez tiskovin, pisalnega papirja, krede, črnila in zvezkov. Ker krajevni odbori niso dobili kreditov za nabavo inventarja, niso mogli priskrbeti novih klopi in šolskih tabel. Čeprav se je do julija vrnilo v službo 38 učiteljev, jih je še naprej primanjkovalo. Brez učnih moči so bile še šole Koprivna, Javorje, Podpeca, Strojna in Šelenberg. Prosvetni referent je opazal, da so ljudje novi šoli kar naklonjeni. Zlasti kmetje s hribov so želeli, da bi čim prej začeli pouk na njihovih gorskih šolah. V razmahu je bilo tudi ostalo kulturno in prosvetno delo. Ljudje so začeli zbirati uničene šolske knjižnice, ustanavljali so čitalnice in pevske zборе.¹¹ Da bi omogočili mladini, ki je obiskovala meščansko šolo v Mežici ali druge srednje šole, da bi zaključili oziroma nadaljevali šolanje, so prosvetne oblasti na Prevaljah pripravljale poseben počitniški ponavljalni tečaj za srednje šole. Njegovo vodstvo in organizacijo je s pomočjo učiteljev prevaljske osnovne šole prevzel Franc Sušnik.¹²

Na območju okraja Marenberg so bile izmed petnajstih šol zaradi pomanjkanja učiteljev junija odprte samo šole v Marenbergu, na Muti, v Podvelki, Vuhredu, Vuzenici in v Ribnici. Prav tako še nista začela z delom otroška vrtca v Marenbergu in na Muti. V okraju je bilo samo dvanajst učiteljev. Šole Brezno, Ribnica, Sv. Anton in Sv. Primož so bile med okupacijo požgane, šolo

¹⁰ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Okrožni ljudski odbor Maribor (OKLO MB), Poziv učiteljem za javljanje v službo, 1. 6. 1945, AŠ 158.

¹¹ PAM, fond OKLO MB, Nadzorniško poročilo prosvetnega odseka Okrajnega odbora OF Prevalje, 2. 7. 1945 in Poročilo Okrajnega odbora OF Prevalje o prosvetnem delu v okraju Prevalje, 17. 7., AŠ 164.

¹² PAM, fond OKLO MB, Nadzorniško poročilo za okraj Prevalje, 2. 8. 1945, AŠ 164.

na Remšniku pa je razdejala nastavljena bomba takoj ob koncu okupacije. Šolsko pohištvo je bilo povsod uničeno, prav tako zbirke učil. Prebivalstvo je večinoma pozdravilo odprtje slovenskih šol, le na Muti in v Marenbergu je bilo nekaj nezadovoljstva. Po ocenah prosvetnega referenta se je položaj po opravljenih čistkah v obeh krajih počasi izboljšal in tudi pouk v obeh tamkajšnjih šolah je bil odtlej lažji. Otroci nižjih razredov so bili v obeh krajih precej zanemarjeni, predšolski pa so znali večinoma samo nemško.¹³

V začetku julija 1945 so na sestanku vseh okrajnih prosvetnih referentov in šolskih nadzornikov mariborskega okrožja pripravili splošna navodila za začetek pouka. Prva naloga je bila nuditi otrokom kljub nerednemu pouku čim bolj solidno znanje. Učiteljem so odsvetovali prehitro uvajanje novosti in novih metod poučevanja. Ob tem so jih želeli politično izobraziti, upoštevajoč politično in ideološko orientacijo novih oblasti.¹⁴ Na izobraževalnih tečajih, organiziranih za vsak okraj posebej, so učitelji ob političnih napotkih dobili tudi osnovne strokovne smernice za pouk. Glavni poudarek bi morali nameniti branju in pisanju. Vso vzgojo bi morala prežemati ideja narodno-osvobodilnega boja. Ob tem bi morala nova slovenska šola čimprej odstraniti posledice delovanja okupatorskih oblasti na šolskem področju in v znanju otrok. Po ocenah šolskih nadzornikov je učiteljstvo večinoma pristopilo k delu z razumevanjem in pogumno.¹⁵

V prvih dveh mesecih po obnovitvi pouka so se na vseh šolah posvečali predvsem jezikovnemu pouku s pomnjenjem, branjem in recitiranjem partizanskih pesmi. Večina otrok se namreč ni znala niti preprosto izražati v slovenskem jeziku. V okviru jezikovnega pouka so spoznavali še naravo in računstvo. Ostalih predmetov niso poučevali. Znanje otrok je bilo porazno in ni omogočalo resnejšega dela. Snov, ki so jo obdelali med okupacijo, so se namreč naučili na pamet, ne da bi jo razumeli. Po ugotovitvah načelnika prosvetnega odseka mariborskega okrožja Jožeta Bezjaka otroci v prvem šolskem letu na splošno sploh niso poznali črk, razen samoglasnikov, številke so obvladali v obsegu do deset, pri poznavanju okolja so opisovali le ožje okolje z uporabo tujk iz svojega okolja. V drugem šolskem letu še vedno niso obvladali niti polovice črk, z njihovo vezavo se niso ukvarjali, računali so v obsegu do dvajset, a le z odštevanjem in seštevanjem. Pri prirodopisu so poznali najbližjo okolico doma in jo opisovali z uporabo tujk. Tudi v tretjem letu še niso poznali vseh črk, njihova vezava pa ni bila utrjena. Pripovedovati o prebranem besedilu niso znali in tudi slovnice niso poznali. Pri računstvu so sicer obvladali

¹³ PAM, fond OKLO MB, Nadzorniško poročilo za okraj Marenberg, 12. 7. 1945, AŠ 164.

¹⁴ PAM, fond OKLO MB, Zapisnik sestanka okrajnih prosvetnih referentov in šolskih nadzornikov mariborskega okrožja, 3. 7. 1946, AŠ 156.

¹⁵ Prav tam.

števila do sto, vendar poštevanka še niso osvojili. Prav tako so jim bile tuje mere. Poleg tega niso znali v slovenskem jeziku našteti niti vseh domačih živali. Šele v četrtem in petem razredu so brali tako, kot bi morali ob koncu prvega razreda, znali pa so tudi napisati stavke po nareku z zlogovanjem. Slovnice še niso poznali. Največ težav jim je povzročala uporaba velike začetnice. Čeprav so poznali števila do tisoč, so ustno seštevali in odštevali le do sto. Mere so le delno poznali, prav tako ni bila utrjena poštevanka števil do deset. Pri prirodopisu so z mešanico domačih in nemških izrazov znali razložiti življenje narave v bližnji okolici. Šesto do osmo leto je bilo po ocenah nadzornikov dejansko na nivoju eno ali dvoletne šolske izobrazbe v stari Jugoslaviji. Otroci so sicer zmogli pisati po nareku z veliko pravopisnimi napakami, vendar niso poznali ločil, zamenjevali so črke in pogosto niso razlikovali med njimi. Pri branju so še vedno imeli težave, le svoj rokopis so znali tekoče prebrati. Kljub tako obsežnemu primanjkljaju v znanju so imeli otroci na vseh stopnjah veselje do dela in tudi snov so hitro razumeli in si jo zapomnili.¹⁶

Šolsko leto 1944/45 so na vseh šolah uradno končali s poukom konec julija ali v začetku avgusta z zaključno slavnostjo. Izjema so bile šole, na katerih med okupacijo sploh ni bilo pouka.

Po komasaciji okrajev je bil avgusta 1945 ukinjen okraj Marenberg. Z izjemo šol Lehen, Podvelka in Ribnica na Pohorju so bile vse preostale 12. avgusta priključene prevaljskemu okraju.¹⁷ To so bile šole Vrata, Vuhred, Muta, Vuzenica, Marenberg, Pernice, Sv. Jernej, Sv. Trije Kralji, Sv. Primož na Pohorju in Sv. Anton na Pohorju. V krajevnem odboru Leše so se izrekli za samostojno šolo in osamosvojitve od prevaljske šole. V okraju Prevalje je bilo tako konec avgusta 1945 27 šol in ena ekspozitura s skupno 94 oddelki in deset otroških vrtcev. Na vseh šolah je bilo 53 učiteljev, manjkalo jih je še vsaj 41.¹⁸ V začetku septembra 1945 sta nato odpadli šoli v Marenbergu in Vuhredu, saj sta bila oba kraja priključena okraju Maribor levi breg oziroma Maribor desni breg.¹⁹

Pred okupacijo je na Koroškem delovala le meščanska šola v Mežici, gimnazij ni bilo. Obiskovali so jo zlasti otroci rudarjev. V času okupacije so nemške oblasti odprle še zasebno meščansko šolo šolskih sester v Marenbergu. Začasen pouk so na njej pričeli že 28. maja. 25 šolarjev je bilo združenih v enem razredu, poučevali pa so jih ločeno od osnovne šole. Edini učitelj je

¹⁶ PAM, fond OKLO MB, Poročilo prosvetnega odseka mariborskega okrožja, junij 1945, AŠ 164 in fond Okrajni ljudski odbor Slovenj Gradec (OLO SG), Poročilo šole Muta, 29. 1. 1946 in šole Št. Danijel pri Prevaljah, 31. 1. 1946, AŠ 156.

¹⁷ PAM, fond OKLO MB, Poročilo okrožnega šolskega nadzornika za avgust 1945, 15. 9. 1945, AŠ 164.

¹⁸ PAM, fond OKLO MB, Nadzorniško poročilo prosvetnega odseka Okrajnega narodno-osvobodilnega odbora (ONOO) Dravograd, 6. 9. 1945, AŠ 164.

¹⁹ Prav tam.

bil Franjo Mencej. Opravljaj je še naloge začasnega šolskega upravitelja.²⁰ Z delom je po osvoboditvi začela tudi mežiška meščanska šola z dvema učiteljema, vendar je bila premeščena na Prevalje. Mežiško poslopje meščanske šole so namreč še vedno zasedale vojaške enote. Na podlagi uredbe o ukinitvi meščanskih šol so bile te avgusta 1945 preoblikovane v nižje gimnazije.²¹ Po ukinitvi meščanskih so prosvetne oblasti predvidevale, da bodo na Koroškem odprli le eno nižjo gimnazijo, to je ali v Mežici ali na Prevaljah. Po uredbi o gimnazijah je bila sicer septembra 1945 ustanovljena nižja mešana gimnazija na Prevaljah,²² vendar do odprtja šole ni prišlo, saj je delavstvo z zborovanja v Guštanju 9. septembra poslalo spomenico ministru za prosveto z zahtevo po ustanovitvi popolne gimnazije v Guštanju. Ministrstvo je ugodilo željam ter 17. septembra 1945 ustanovilo nižjo mešano gimnazijo v Guštanju. S tem je bila tudi formalno ukinjena gimnazija na Prevaljah. V primeru, da bi bilo za višje gimnazijske razrede v Guštanju prijavljenih minimalno vsaj dvajset do 25 dijakov, bi lahko gimnazija osnovala tudi kakšen višji gimnazijski oddelek in se tako preoblikovala v popolno gimnazijo. Za delegata na gimnazij so imenovali profesorja Franca Sušnika.²³ Za potrebe guštanske gimnazije naj bi obnovili opustošeni grad in zagotovili dovolj prostora za šest učilnic in internat.²⁴

Ministrstvo za prosveto je ob tem še odločilo, da naj namesto prevaljske gimnazije začasno ostane še nižja gimnazija v Mežici, čeprav je uredba o gimnazijah ni predvidela. Za njenega delegata je imenovalo učitelja Josipa Hergoutha. Ob tem je postavilo pogoj, da se bo v primeru, ko bi bilo v posameznem razredu v Mežici manj kot 25 dijakov, tak razred ukinil, dijaki pa se bodo prešolali na gimnazijo Guštanj.²⁵

Nostrifikacija spričeval učencev, ki so v šolskem letu 1945/46 še nameravali obiskovati osnovno šolo, je bila bolj formalnost in so jo izvedli kar razredni učitelji, potem ko so se prepričali o znanju učencev. Veliko bolj zapleteno je bilo vprašanje priznavanja spričeval učencev meščanskih šol in gimnazij,

²⁰ PAM, fond OKLO MB, Podatki za meščansko šolo v Marenbergu, 10. 6. 1945, AŠ 162.

²¹ *Ur. l. SNOS in NVS*, 8. 8. 1945, št. 24, Uredba o ukinitvi meščanskih šol, člani 1–3, str. 103.

²² *Ur. l. SNOS in NVS*, 8. 9. 1945, št. 33, Uredba o gimnazijah v šolskem letu 1945/46, člani 1–3, str. 142. Z njo so bile ukinjene ali združene z drugimi gimnazijami tudi vse zasebne gimnazije in vse državne in zasebne meščanske šole.

²³ PAM, fond OKLO MB, Odločba ministrstva za prosveto o ustanovitvi gimnazije v Guštanju, 17. 9. 1945, AŠ 169.

²⁴ PAM, fond OKLO MB, Poročilo o začetku Državne gimnazije v Guštanju, 22. 10. 1945, AŠ 169.

²⁵ PAM, fond OKLO MB, Odločba ministrstva za prosveto o ustanovitvi gimnazije v Guštanju, 17. 9. 1945, AŠ 169.

pridobljenih med okupacijo.²⁶ Za območja, kjer je pouk med okupacijo potekal izključno v nemščini, veljavnost spričeval meščanskih šol in gimnazij ni bila priznana in jih tudi pred posebnimi komisijami ni bilo mogoče potrditi. Dijaki, katerih spričevala so bila neveljavna ali niso bila potrjena, so morali opravljati za razrede, za katere so hoteli imeti spričevala, posebne izpite iz slovenščine, iz jugoslovanske zgodovine s poudarkom na narodnoosvobodilnem boju ter zemljepisa Jugoslavije.²⁷

Med dijaki v mariborskem okrožju so se pojavljale različne razlage, saj prosvetne oblasti niso jasno razlikovale med dijaki, ki sploh niso obiskovali šole in so morali v celoti nadomestiti manjkajoči razred, razen onih, ki so obiskovali okupatorske šole, vendar so bila njihova spričevala neveljavna. Po pojasnilih Viktorja Smoleja, vodje srednješolskega odseka pri ministrstvu prosvete v Ljubljani, so prednost pri opravljanju izpitov dobili dijaki, ki so iz političnih razlogov izgubili eno ali več šolskih let. Ti naj bi obiskovali tečaje, pripravljene za vse razrede, in tudi opravljali naj bi celotne razredne izpite. Šele potem naj bi oblasti poskrbele za učence, ki so obiskovali okupatorske šole. Ti so morali opravljati dopolnilne izpite za vse razrede in vse snovi iz nacionalnih predmetov, to je iz slovenščine, zgodovine, zemljepisa in še dodatno iz matematike. Pogoj za vpis na obe vrsti tečajev je bilo pridobljeno potrdilo o neoporečnosti med vojno.²⁸

Okrajni odbor OF Prevalje je na pobudo delegata za meščanske šole v mariborskem okrožju zbral prijavljene na pripravljalni tečaj učencev meščanske šole in nižje srednje šole (nižje gimnazije) iz Mežiške doline na ljudski šoli v Prevaljah. Vodja tečaja je bil Franc Sušnik, poučevanje posameznih predmetov pa so prevzeli prevaljski osnovnošolski učitelji.²⁹ 23. julija se je začel tečaj za ponovne in razredne izpite na Prevaljah. Število vseh prijavljenih je bilo 162, od tega je bilo v prvem razredu 45 dijakov. Kar sto dijakov je prihajalo iz meščanske šole v Mežici, trideset jih je bilo z gimnazij, ostali pa so bili otroci, ki jim je bil med okupacijo onemogočen študij na nižjih srednjih šolah. Da bi jim omogočili opravljanje razrednih izpitov, so na tečaju poleg slovenščine, matematike, zemljepisa in zgodovine obravnavali tudi prirodopis, fiziko in kemijo.³⁰

Že kmalu se je pojavilo vprašanje, kaj storiti z dijaki iz Mežiške doline, ki so hodili med okupacijo na meščansko šolo v Pliberku ali na gimnazijo v Celovcu. Po razlagi uredbe o priznavanju in veljavnosti v času okupacije

²⁶ *Ur. l. SNOS in NVS*, 8. 8. 1945, št. 24, Uredba o priznanju in veljavnosti v času okupacije opravljenih tečajev in izpitov ter doseženih spričeval in diplom, člena 1 in 2, str. 103–105.

²⁷ Prav tam, členi 3–6, str. 104–105.

²⁸ PAM, fond Učiteljišče Maribor, Srednješolski tečaji – navodila, 31. 7. 1945, AŠ 111/7.

²⁹ PAM, fond OKLO MB, Poročilo o meščanski šoli v Mežici, 17. 7. 1945, AŠ 162.

³⁰ PAM, fond OKLO MB, Pričetek srednješolskega tečaja, 24. 7. 1945, AŠ 162.

opravljenih tečajev in izpitov ter doseženih spričeval ali diplom je bilo spričevalo tistih, ki so hodili v šole v Pliberku in Celovcu in tako študirali zunaj ozemlja zvezne države Jugoslavije, neveljavno in bi zato morali delati razredne izpite iz vseh predmetov in ne le dopolnilnih izpitov iz posameznih predmetov. Zaradi tega bi imeli učenci šol v Pliberku in Celovcu slabše pogoje kot tisti v Mežici ali Mariboru, čeprav se šole po svoji nacistični usmerjenosti niso bistveno razlikovale. V Celovcu so celo sprejemali slovenske dijake, ki so bili v Mariboru zaradi političnih in rasnih razlogov zavrženi. Vodja tečaja Franc Sušnik je zato predlagal, da ta spričevala obravnavajo enako kot tista, pridobljena na ozemlju federalne Slovenije.³¹ Sodeč po ohranjenih dokumentih njegov predlog pri prosvetnih oblasteh ni naletel na razumevanje. Poročila iz mariborskega okrožja kažejo, da je bila mladina na tečajih kljub pomanjkanju učnih pripomočkov pripravljena delati in se učiti.³²

Že v poletnih mesecih leta 1945 je začela prosvetna oblast takoj po prijavi učiteljev na delovna mesta na podlagi sestavljenih karakteristik in podatkov o delovanju v času okupacije z obsežno selekcijo. Z delovnih mest je želela odstraniti vse, ki so se kakorkoli *pregrešili* med okupacijo ali so odkrito sodelovali z okupatorji. Med najtežje dileme prosvetnih oblasti je v mariborskem okrožju sodilo vprašanje, kaj storiti z učitelji, ki so službovali v nemški šolski službi. Iz okraja Prevalje in okraja Marenberg je za časa okupacije poučevalo bodisi na nemških šolah na slovenskem ozemlju bodisi na šolah v nemških ali avstrijskih krajih štirinajst učiteljev. Iz okraja Prevalje so to bili: Karel Čuček, Josip Praper, Marija Šimon, Ida Pečnik, Olga Pečnik, Franc Kogelnik, Ruža Prah-Golob in Marija Grašanovič-Grubelnik.³³ Poleg njih so bili iz okraja Marenberg v službi na nemških šolah: Jelica Zabovnik, Franjo Mencej, Alojz Kos, Roza Prah, Marica Šetina in Franc Kogelnik. Vsi so bili konec julija do dokončne odločbe sodišča narodne časti razrešeni službovanja.³⁴

V začetku avgusta 1945 je javni tožilec mariborskega okrožja obvestil okrožne prosvetne oblasti, da ni razloga za njihov kazenski pregon pred sodiščem narodne časti in da se lahko vrnejo na svoja prejšnja delovna mesta.

³¹ PAM, fond OKLO MB, Dopis Franca Sušnika Okrajnemu odboru OF Prevalje, 18. 8. 1945, AŠ 162.

³² PAM, fond OKLO MB, Poročilo o srednjih šolah mariborskega okrožja za mesec september 1945, 13. 10. 1945, AŠ 162.

³³ PAM, fond OKLO MB, Seznam učiteljstva, ki se je za časa okupacije udeleževalo na nemških šolah v okraju Prevalje, 18. 6. 1945, AŠ 166. Več o vprašanju učiteljev na nemških šolah glej Maček, Partijska prosvetna politika 1945–1955, str. 92–97.

³⁴ PAM, fond OKLO MB, Seznam učiteljev, ki so službovali kot šolski delavci za časa okupacije v okraju Marenberg, AŠ 166.

Na seznam za nadaljnje kazensko ukrepanje ni uvrstil nobenega učitelja s Koroške.³⁵

25. avgusta 1945 je potekala prva okrajna konferenca učiteljstva prevaljskega okraja v Vuhredu. Na njej je okrožni šolski nadzornik Janko Gačnik dal napotke za delo v novem šolskem letu. Sodobni učitelj bi moral *odgovarjati duhu novega časa in dogajanja, znati bi se moral vživeti v nove razmere ter se znebiti vseh starih predsodkov. Ob tem bi moral biti blizu ljudstvu, pred katerega pa ne bi smel postavljati prevelikih zahtev, in pokazati bi moral čim več samoiniciativnosti.* Učiteljem je tudi naložil, da morajo v učiteljski organizaciji preprečiti morebitni razdor ali nerazumevanje med izseljenimi učitelji, med učitelji-partizani in med učitelji, službujočimi med okupacijo. Ob tem bi morali učitelji politično podpirati delo OF ter pri svojem delu odpravljati birokratizem. Na konferenci v Vuhredu so postavili tudi prve temelje za organizacijo učiteljskega sindikata kot podružnice Zveze prosvetnih delavcev Jugoslavije. Prevaljski (Dravograjski) okraj so razdelili v štiri sindikalne podružnice. To so bile Črna, Prevalje, Dravograd in Marenberg. Izvoljen je bil iniciativni odbor, ki je nato poskrbel za izvolitev odborov vseh podružnic. Med najpomembnejšimi nalogami novega sindikata so na konferenci opredelili sodelovanje z OF in množičnimi organizacijami, popularizacijo temeljnih točk OF, boj proti saboterjem, vojnim dobičkarjem, špekulantom, ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, priprava volitev, udeležba pri obnovi gospodarstva, sodelovanje pri organizaciji zadružništva in kulturno-prosvetnega dela, pa tudi skrb za dvig življenjskega standarda in uveljavljanje pravic članov glede izplačila plač in premestitev.³⁶ Odbori podružnic so nato do 3. septembra izvolili še krajevne sindikalne odbore.³⁷

ŠOLSKO LETO 1945/46 – LETO OBNOVE

Pred začetkom rednega pouka so okrožne oblasti v Mariboru namenjale posebno pozornost celotnemu obmejnemu pasu levo od reke Drave – obsežni del tega območja je zavzemal tudi prevaljski okraj, saj so bile tukaj politične razmere najslabše. Okrajne oblasti bi morale nemudoma priskrbeti primerna stanovanja s pohištvom, zlasti za učitelje na samotnih hribovskih šolah tik ob meji, ter jim ob agrarni reformi dodeliti primeren kos zemljišča. S takšnimi

³⁵ PAM, fond OKLO MB, Obvestilo javnega tožilca za mariborsko okrožje, 9. 8. 1945, AŠ 166.

³⁶ PAM, fond OKLO MB, Zapisnik 1. okrajne konference učiteljev dravograjskega okraja, 25. 8. 1945, AŠ 164.

³⁷ PAM, fond OKLO MB, Nadzorniško poročilo prosvetnega odseka ONOO Dravograd, 6. 9. 1945, AŠ 164.

ukrepi bi lažje pritegnili dobre učitelje, ti pa namestitve v bolj odročne predele ne bi razumeli kot kazen oziroma degradacijo.³⁸

Prevaljski okraj se je kot celota politično in gospodarsko delil na Mežiško in Dravsko dolino. Med njima so bile po ocenah oblasti velike politične razlike. V Mežiški dolini in nad njo je prebivalstvo živelo večinoma od rudnika. Tu je sicer vladalo precejšnje pomanjkanje, saj delavci niso dobili plač, poljedelstvo pa je bilo dokaj nerazvito. Kljub temu na tem območju ni bilo večjega nezadovoljstva med prebivalstvom. Pripravljeno je bilo udarniško delati in se bolj odrekati kot v Dravski dolini. To se je pokazalo zlasti pri obnovi šol, saj je ta v primerjavi z Dravsko dolino lepo napredovala. V Dravski dolini je bilo nekaj industrije le v Dravogradu in na Muti, politično pa so bili ti kraji po oceni oblasti mnogo bolj *zastrupljeni od nacifašizma in pete kolone*. Tudi delavstvo je v precejšnji meri podleglo sovražni propagandi. Politično sta najmanj ustrezala Dravograd in Guštanj. Delo množičnih organizacij, še posebej mladinske, zaradi tega ni bilo učinkovito in manjkala je prava povezava med njimi in šolo. Tudi učiteljstvo Dravske doline je bilo po ugotovitvah oblasti kljub udeležbam na političnih tečajih med počitnicami še politično *nezgrajeno* in slabo seznanjeno s sodobnimi problemi. Zato tudi niso mogli nastopati kot pravi aktivisti. Med njimi so namreč prevladovali starejši učitelji, ki so poučevali že pred okupacijo in so se po mnenju prosvetnih oblasti težje znašli v novih razmerah. Zaradi tega so na to območje želele namestiti učitelje, ki bi tako pedagoško kot politično povsem ustrezali. To naj bi bili zlasti tako imenovani učitelji – tečajniki.³⁹ V Dravograd, Guštanj in tudi na Muto bi morala zato priti vsaj po ena politično dobra učna moč. Čeprav politične oblasti in aktivisti učiteljstvu niso povsem zaupali, so prosvetni delavci po drugi strani uživali med ljudmi precejšen ugled, saj so bili kar številni izvoljeni v narodnoosvobodilne odbore. Zato so oblasti sklenile, da bodo učitelje kljub vsem pomislekom poskušali čim bolj pritegniti k političnemu delu s konkretnimi zadolžitvami in nalogami.⁴⁰

Pred začetkom novega šolskega leta so se koroški učitelji morali udeležiti še okrajnega informativnega tečaja v Vuhredu od 11. do 15. septembra. Udeležilo se ga je 71 učiteljev. Na njem so učitelje seznanili predvsem s problemi OF. Ti naj bi bili podlaga za celotno delo v šoli in tudi zunaj nje, to je pri

³⁸ PAM, fond OKLO MB, Mesečno pregledno poročilo za julij 1945, 9. 8. 1945, AŠ 164.

³⁹ Oblasti so organizirale nekajmesečne pedagoške tečaje, s katerimi naj bi na hitro izobrazili manjkajoče učitelje, poleg tega pa so želele z njihovo pomočjo vzgojiti ideološko in politično ustrezen učiteljski naraščaj. Na tečaje so sprejemali diplomante četrtil letnikov nižjih srednjih in meščanskih šol s primerno karakteristiko.

⁴⁰ PAM, fond OKLO MB, Nadzorniško poročilo prosvetnega odseka NOO Dravograd, 22. 8. 1945, AŠ 164 in Poročilo okrožnega šolskega nadzornika za avgust 1945, 15. 9. 1945, AŠ 164.

vzgoji mladine in tudi odraslih.⁴¹ Nato so oblasti organizirale še poseben informativni tečaj za prosvetne delavce, ki so službovali v učiteljski službi pod okupatorjem. Namen vseh predavanj je bil v prvi vrsti učitelje politično vzgajati in jim vcepiti spoznanje, da morajo biti *prava gibalna sila med narodom*. Razumeti bi morali vsa politična dogajanja in si prizadevati za vsestranski narodni razvoj. Po opažanjih prosvetnih oblasti so se je število udeležencev na tečajih povečevalo in večina jih je začutila potrebo po nadaljnjem izobraževanju v tej smeri.⁴²

Pred novim šolskim letom je delo prevzel tudi prosvetni oddelek Narodnoosvobodilnega odbora Prevalje. Prosvetni referent je postal Matija Šipek, načelnica oddelka in hkrati šolska nadzornica pa Marica Čepe.⁴³

Takšno je bilo stanje učiteljstva in učencev v okraju Prevalje pred začetkom šolskega leta 1945/46⁴⁴:

Tabela 1: Stanje učiteljstva in učencev v okraju Prevalje pred začetkom šolskega leta 1945/46

Šola		Število učencev		Število učiteljev	Število manjkajočih učiteljev	Število učiteljev s popolno kvalifikacijo (tudi brez izpita)
		M	Ž			
1	Sv. Anton na Pohorju			1	1	1
2	Črna	144	177	7	1	3
3	Črneče	40	44		2	
4	Št. Danijel	55	43	2	1	2
5	Dravograd	107	82	5	1	5
6	Guštanj	101	132	9		8
7	Javorje	19	26	1		
8	Sv. Jernej	29	34	1		1
9	Koprivna				1	
10	Kotlje	64	60	3		1
11	Leše				2	
12	Libeliče	74	59	3		3
13	Lokovica	57	46	2		1
14	Mežica	128	132	6	1	4
15	Muta	122	114	4	2	4
16	Ojstrica	62	43	1	1	

⁴¹ PAM, fond OKLO MB, Poročilo prosvetnega odseka NOO Prevalje, 1. 10. 1945, AŠ 164.

⁴² PAM, fond OKLO MB, Poročilo okrožnega šolskega nadzornika za mesec september 1945, AŠ 162.

⁴³ PAM, fond OKLO MB, Poročilo prosvetnega odseka NOO Prevalje, 8. 10. 1945, AŠ 164.

⁴⁴ PAM, fond OKLO MB, Stanje učiteljstva in učencev v okraju Prevalje pred začetkom šolskega leta, oktober 1945, AŠ 164.

Šola		Število učencev		Število učiteljev	Število manjkajočih učiteljev	Število učiteljev s popolno kvalifikacijo (tudi brez izpita)
		M	Ž			
17	Pernice			1		1
18	Sv. Primož na Pohorju	43	46	1	1	1
19	Prevalje	175	171	9		8
20	Strojna				1	
21	Šalenberg (Zelenbreg)				1	
22	Tolsti Vrh			2		2
23	Trbonje	81	74	3		3
24	Vrata	39	24	2		1
25	Podpeca			2	1	
26	Vuzenica	123	94	3	3	2
Skupaj		1463	1401	68	20	51

Novo šolsko leto se je na večini osnovnih šol začelo 15. oktobra. V okraju Prevalje je bilo ob začetku šolskega leta 26 šol in ena podružnična šola v Žerjavu. Na petih šolah, in sicer na Zelenbregu, v Lešah, Strojni, Koprivni in v Črnečah pouka niso začeli, ker ni bilo učnih moči. Pouka ni bilo niti pri Sv. Antonu, saj so nameravali po izselitvi župnika odpreti šolo v župnišču. S poukom so nekoliko zamujali še v Podpeci, saj novozgrajeni šolski prostor še ni bil urejen, in zaradi poznega prihoda obeh učiteljev tudi na Tolstem Vrhu. Vse šole je obiskovalo 1463 dečkov in 1401 deklica in na njih je poučevalo 68 učiteljev. Kvalificiranih z izpitom je bilo štirideset učiteljev, brez izpita jih je bilo dvanajst, pripravnikov in tečajnikov pa je bilo šestnajst. Najbolj skrb zbujajoč je bil podatek, da je manjkalo kar dvajset učnih moči. Odnos prebivalstva do šole se je izboljšal, le v Vuzenici in Javorju še ni ustrezal. Ob polni zaposlitvi v razredu so oblasti od učiteljev še zahtevale, da morajo biti dejavni tudi pri zunajšolskem delu. Zanj so bili še posebej pohvaljeni učitelji Franjo Šebart, Miroslav Faletov, Leopold Veber, Drago Glogovšek, Riko German, Vekoslava Kuhar, Milko Ozmec, Alojzij Kos in Maks Dolinšek. Zaradi malomarnosti so prosvetne oblasti grajale učitelja Franca Krajnca v Javorju, poseben opomin pa so izrekle učitelju Borisu Studeničkemu, ki zaradi oddaljenosti ni hotel prevzeti vodstva šole v Lešah in je premestitev razumel kot kazen in poklicno nazadovanje.⁴⁵

Od 15. do 19. septembra so povsod potekali sprejemni izpiti za vpis v prvi razred gimnazij, na guštanjski gimnaziji pa šele 8. oktobra. Tukaj se je v gimnazijo vpisalo dvesto otrok, na Prevaljah oziroma v Mežici pa 120. Redni pouk

⁴⁵ PAM, fond OKLO MB, Poročilo šolskega nadzornika ONOO Prevalje, 9. 11. 1945, AŠ 164.

se je začel tako kot na osnovnih šolah 15. oktobra. V Guštanju je potekal še v zelo improviziranih razmerah in to vsak dan le tri ure iz predmetov nacionalne skupine in matematike, odprt pa je bil tudi en razred višje gimnazije. Dopolnilne izpite so dijaki večinoma že opravili in so smeli prestopiti v višje razrede srednje šole, so ob začetku rednega pouka na vseh srednjih šolah še naprej potekali tečaji za opravljanje razrednih izpitov za dijake, ki so izgubili šolska leta med okupacijo.⁴⁶

Na vseh osnovnih šolah so se ob začetku šolskega leta trudili vzpostaviti pionirske organizacije. Te bi sicer morale ostati zunaj šolske organizacije, vendar bi morale biti kar najtesneje povezane s šolo. Pri delu pionirske organizacije naj bi otroci praktično uporabili znanje, ki so ga pridobili v šoli. Naloga vsakega pionirja je bila ob tem spoznati še pomen narodnoosvobodilnega boja in po svojih močeh sodelovati pri obnovi. Povsod so pomagali pri urejanju šolskega inventarja, knjižnic, šolskih poslopij in vrtov ter sodelovali na številnih pionirskih tekmovanjih. Na oddaljenih hribovskih šolah so celo prenašali pošto med domačijami. Pionirji so lahko postali tudi otroci nekdanjih pripadnikov Kulturbunda, saj, kot so razložile prosvetne oblasti, niso bili sami krivi, če so se njihovi starši tako ali drugače pregrešili med okupacijo.⁴⁷

Do konca leta 1945 so začeli s poukom še na Lešah. Dovolj učnih moči sta bili imeli tudi šoli v Črnceh in v Strojni. Brez učiteljev sta ostali le šoli Koprivna in Zelenbreg. Od tukaj so učenci hodili v šolo Tolsti Vrh, vendar v zimskem času zaradi oddaljenosti to ni bilo več mogoče. Število učiteljev se je povečalo na 73. Vse učiteljstvo je bilo včlanjeno v sindikalno organizacijo s tremi podružnicami, in sicer: Črna-Mežica, Prevalje-Guštanj, Dravograd-Vuzenica. V okviru sindikata so bili ustanovljeni študijski krožki. V njih so učitelji razpravljali predvsem o sprejetju nove ustave.⁴⁸ Meseca decembra je bil začasno prekinjen pouk v šoli na Črni, saj se je med vojnimi ujetniki, ki so stanovali v delu šolske stavbe, razširil tifus.⁴⁹

Januarja 1946 je ponovno prišlo do sprememb v območju okrajev. K okraju Prevalje se je priključila Mislinjska dolina do Doliča in število šol se je povečalo za deset.⁵⁰ Poleg tega se je iz okraja Maribor desni breg priključil še Vuhred,

⁴⁶ PAM, fond OKLO MB, Poročilo prosvetnega odseka mariborskega okrožja za mesec oktober 1945, AŠ 162 in Poročilo o začetku Državne gimnazije v Guštanju, 22. 10. 1945, AŠ 169.

⁴⁷ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Zapisnik okrajnega učiteljskega zborovanja, 7. 11. 1945, AŠ 179.

⁴⁸ PAM, fond OKLO MB, Poročilo šolskega nadzornika ONOO Prevalje, 3. 12. 1945, AŠ 164.

⁴⁹ PAM, fond OKLO MB, Poročilo okrožnega šolskega nadzornika za november 1945, 6. 12. 1945, AŠ 164.

⁵⁰ PAM, fond OKLO MB, Pregledno poročilo za mesec januar 1946, 11. 2. 1946, AŠ 162.

iz okraja Maribor levi breg pa Marenberg in Sv. Trije Kralji. Iz okraja Šoštanj je dobil okraj Prevalje šole Šmartno pri Slovenj Gradcu, Sv. Miklavž, Sv. Ilj pri Turjaku, Sv. Janž pri Dravogradu, Sv. Vid, Slovenj Gradec, Sele, Razbor, Podgorje, Pameče in še nižjo gimnazijo v Slovenj Gradcu. Število vseh šol v okraju Prevalje je torej narastlo za trinajst.⁵¹

Celovita obnova šol do pomladi 1946 še ni bila končana. Čeprav je prebivalstvo samo pripravilo veliko gradbenega materiala za obnovo, je delo potekalo počasi, saj ni bilo na razpolago sredstev za poplačilo stroškov dela. Predvsem revni hribovski kraji, kot so bili na primer Trbonje, Pameče in Sv. Anton na Pohorju, bi morali po mnenju Rudolfa Kobolta, okrajnega šefa prosvetnega odseka, prvi dobiti pomoč in posojilo.⁵² Vse do konca prvega šolskega leta je obnova potekala na šolah Trbonje, Pameče, Šmartno, Št. Ilj, Mislinjski graben, Št. Vid in Podgorje. Šola v Podpeci je bila sicer v celoti obnovljena, a ni imela inventarja za edino učilnico. V Šmiklavžu, pri Sv. Antonu in Sv. Primožu na Pohorju se obnove še niso niti lotili. Po ocenah oblasti bi lahko v Trbonjah, Pamečah in Šmartnem vsaj nekaj prostorov usposobili za začetek pouka. Ljudje, množične organizacije in oblast so sicer nudili pri obnovi vso pomoč, vendar je primanjkovalo strokovnega delavstva za bolj intenzivna dela in tudi sredstva iz kreditov so zadostovala komaj za načrte in osnovna pripravljalna dela.⁵³

Ob prvih čistkah neželenega prosvetnega kadra takoj po osvoboditvi je v drugi polovici leta 1945 v času utrjevanja partijske oblasti nastopila druga faza. Prosvetni odseki vseh okrajev so bili zaposleni z zbiranjem najrazličnejših podatkov o učiteljih. Spiske so istočasno sestavljali tako oblastni organi kot okrajni partijski komiteji. Ob volitvah v ustavodajno skupščino so bili pripravljani poimenski sezname vseh učiteljev z oznako njihove politične pripadnosti in oceno obnašanja ob volitvah. Konec decembra 1945 je tudi Okrajni komite KPS Prevalje izdelal seznam vseh učiteljev in profesorjev v prevaljskem okraju z natančnimi popisi njihove politične usmeritve in obnašanja med okupacijo.⁵⁴ Na podlagi ohranjenih seznamov v političnem pogledu niso ustrezali naslednji prosvetni delavci: Edvard Pitamic, učitelj pri Sv. Antonu na Pohorju, Franc Kotnik, učitelj v Črni, Ema Kotnik, učiteljica

⁵¹ PAM, fond OKLO MB, Poročilo okrožnega šolskega nadzornika za februar 1946, AŠ 164. Glej tudi *Ur. l. LRS*, Zakon o upravni razdelitvi LRS, 3. 4. 1946, št. 26.

⁵² PAM, fond OKLO MB, Zbirno mesečno poročilo po stanju 1. 3. 1946 za OLO Prevalje, AŠ 162.

⁵³ PAM, fond OKLO MB, Poročilo okrajnega šolskega nadzornika za okraj Prevalje, 16. 7. 1946, AŠ 163 in Zapisnik konference okrajnih šolskih nadzornikov v Mariboru, 25. 7. 1946, AŠ 163.

⁵⁴ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Karakteristike učiteljstva in profesorjev, 24. 12. 1945, AŠ 164.

v Guštanju, Alojzij Kos, učitelj pri Sv. Jerneju, Ivan Gams, učitelj v Koprivni, učiteljica Olga Večaj iz Libelič, Jože Operčan, učitelj v Mežici, Josip Praper, učitelj pri Sv. Primožu, Ivan in Leopoldina Ferk, učiteljica na Tolstem Vrhu, Ivan Rigler, učitelj v Ojstrici, ter Jožica Sonenvald, učiteljica v Vuzenici. Vsem, razen Alojziju Kosu, ki je bil na seznamu zaradi bolezni, so očitali tako ali drugačno ideološko in politično neustreznost. Vse naj bi zato ali upokojili ali premestili v kak drug kraj oziroma vsaj na drugo delovno mesto. V političnih ocenah učiteljev so oblasti zgolj posplošeno navajale, da so na primer politično naivni oziroma nesposobni, da se družijo z reakcijo, da niso volili, da niso simpatizerji OF in da so zato politično nezanesljivi, da imajo zveze preko meje, da so nezavedni, da so volili skrinjico brez liste ali da so bivši simpatizerji Jugoslovanske radikalne zajednice in klerikalci. V okraju Prevalje so bili iz političnih razlogov najbolj problematični kraji Koprivna, Javorje, Sv. Anton na Pohorju, Strojna, Libeliče, Leše, Mežica in Črneče. Še posebno hudih očitkov je bila deležna gimnazija v Guštanju, ki naj bi bila – kot vse gimnazije nasploh – *politično mrtva*. Za ravnatelja Franca Sušnika so prosvetne oblasti menile, da je predvsem *znanstvenik*, ki se ne posveča dovolj ravnateljskim poslom, niti si ni dovolj prizadeval za izboljšanje političnega stanja. Očitali so mu celo sabotiranje, ker zaposlenim na sestanku ni razložil vsebine in pomena nove ustave. Kot politično negativnega so ocenili še profesorja Bogdana Ratariča. Iz okraja Prevalje so bili za premestitev iz mariborskega okrožja oziroma za odpustitev iz državne službe določeni trije učitelji. To so bili Edvard Pitamic, Ivan Gams in Jože Operčan.⁵⁵

Oblast se je sicer zavedala, da je vsako premeščanje učiteljev vzbujalo negativne reakcije in negotovost med domačini, vendar so bili mnenja, da je premestitve kljub temu treba izvesti. Nekatere bolj izpostavljene učitelje naj bi premestili bolj postopoma in manj opaženo.⁵⁶ Izdelava seznamov učiteljev, ki politično niso ustrezali, se je nadaljevala tudi v začetku šolskega leta 1946/47. Takrat so oblasti pripravile seznam klerikalno usmerjenih učiteljev v prevaljskem okraju. Mednje so uvrstili učitelja Ivana in Leopoldino Ferk iz Guštanj, Elizabeto Kac, učiteljico v Javorju, učiteljico Ano Jeseničnik iz Podpece, Ivana Lebiča in Ožbeta Lodranta, učitelja na Prevaljah, Antonijo Plaznik, učiteljico v Trbonjah, učitelja Agico in Alojza Kofjača iz Šmartna pri Slovenj Gradcu ter Avgusta Leštana, učitelja iz Pameč. Vsi naj bi bili v stari Jugoslaviji klerikalno usmerjeni, po osvoboditvi pa naj bi se *potuhnili* in umaknili v ozadje.⁵⁷

⁵⁵ PAM, fond OKLO MB, Sezname nezanesljivih učiteljev, AŠ 167.

⁵⁶ PAM, fond OKLO MB, Poročilo (o premestitvah), AŠ 167.

⁵⁷ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Seznam učiteljev, ki so klerikalno usmerjeni, 20. 9. 1946, AŠ 164.

Že iz prvih zadolžitev prosvetnih delavcev po obnovi pouka je razvidno, da naj bi v novi družbi postali pravi politični aktivisti, dejavni v širšem okolju. Le politično popolnoma informiran in zgrajen učitelj bi namreč lahko po pričakovanih novih oblasti dobro opravljal tudi svoje šolske naloge. Ob vsakodnevnih pedagoških aktivnostih v šoli je moralo učiteljstvo na deželi sodelovati pri delu krajevnih odborov in sproti spremljati vsa politična dogajanja. Ob tem se je moralo vključiti v množično prosvetno in ideološko delo. Slednje naj bi slonelo zlasti na sindikatih, mladinskih organizacijah in tudi na ostalih množičnih organizacijah. V vsakem okraju so oblasti oblikovale ožji (partijski) prosvetni aktiv in širši po sindikalni liniji. Ob tem so morali učitelji dnevno sodelovati z okrajno propagandno komisijo in prosvetnim odsekom. Po vaseh so prevzeli tudi organizacijo bralnih krožkov in dopisniške službe s terena.⁵⁸

Prosvetni delavci na vasi so bili dejansko odgovorni za organizacijo celotnega prosvetnega življenja v kraju in z njim neločljivo povezanega ideološkega dela. Številni učitelji so se tudi aktivno politično udeleževali. V okraju Prevalje so bili na primer trije učitelji delegati v okrajni skupščini, devet je bilo odbornikov krajevnih ljudskih odborov in devetnajst funkcionarjev v krajevnih odborih OF.⁵⁹

Učiteljstvo v okraju je sicer večinoma opravljalo svoje naloge v duhu novega časa, *so pa tudi učitelji, ki tavajo v predvojnem mraku, nekateri nehote, drugi pa namerno kažejo znake pasivnega političnega gledanja ali celo oportunitizma*, so marca 1946 ocenili v okrajnem prosvetnem odseku.⁶⁰

Na uradni učiteljski konferenci okraja Prevalje aprila 1946 so prvič podali širšo sliko o pedagoški praksi in delu v razredih v prvem šolskem letu ter sprejeli več priporočil za izboljšanje dela v razredu. Po ugotovitvah prosvetne oblasti je šepalo predvsem strokovno izpopolnjevanje učiteljev, pa tudi pri pedagoškem delu v šolah so izpostavili kar nekaj pomanjkljivosti. Najbolj je delo v šolah v zimskih mesecih oviralo pogosto izostajanje od pouka, spomladi pa so otroci manjkali zaradi domačih opravil.⁶¹ Obisk pouka je iz meseca v mesec zelo nihal in tudi razlike med posameznimi šolami so bile precejšnje. Na šolah v Ojstrici in Kotljah je znašal le skromnih šestdeset odstotkov, na Muti 65 odstotkov, v Podpeci in Strojni pa na primer 92 oziroma kar 95 odstotkov.

⁵⁸ PAM, fond OKLO MB, Zaključki sestanka okrožnega pedagoškega partijskega aktiva, 27. 1. 1946, AŠ 167.

⁵⁹ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Seznam učiteljev – funkcionarjev, 26. 2. 1946, AŠ 179.

⁶⁰ PAM, fond OKLO MB, Zbirno mesečno poročilo po stanju 1. 3. 1946 za Okrajni ljudski odbor Prevalje, AŠ 162.

⁶¹ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Zapisnik uradne učiteljske konference okraja Prevalje, 13. 4. 1946, AŠ 179.

V povprečju se je šolski obisk gibal okoli osemdesetih odstotkov.⁶² Ker naj bi bili učenci še skoraj povsod le v manjši meri deležni vzgoje v novem duhu, so okrajne učiteljske oblasti od učiteljev zahtevale, da bolj pogosto vpletajo narodnoosvobodilni boj v vse predmete in poudarjajo socialno enakopravnost ter pravičnost. Na nekaterih šolah ob tem niso znali vzpostaviti pravega odnosa med učitelji in mladino. Učitelj ne bi smel biti več zgolj predavatelj, ampak bi moral znati ustvariti tudi večjo sproščenost in razgibanost med otroki. Kljub trudu prosvetnih delavcev so posledice, ki jih je okupacija pustila na otrocih v duhovnem in moralnem pogledu, ter pri disciplini, le počasi izginjale. Tudi znanje otrok je napredovalo bolj počasi in še v višjih razredih so se učitelji trudili z najbolj osnovnimi pojmi. Na vseh stopnjah bi zato morali še več časa nameniti jezikovnemu pouku. Nasploh so učitelji premalo pozornosti posvečali samostojnem izražanju učencev in njihovi aktivnosti. Pri jezikovnih vajah so se tako bolj ali manj posluževali le narekov in prepisov, pri branju beril pa so le redko pojasnjevali učencem nerazumljive besede. V šolskih spisih naj bi učenci recimo pisali o dogajanju v kraju, kampanji za priključitev Primorske, agrarni reformi ter delu pionirjev. Tudi pri risanju bi morale priti do izraza teme iz sodobnega življenja in otrokovega doživljanja. Oblasti so še posebej grajale pouk zgodovine. Učitelji so namreč redko izpostavljali narodnoosvobodilni boj in njegove pridobitve in niso uspeli najti povezave med zgodovinskimi dogodki in sedanostjo. Tudi pri računstvu bi se morali bolj približati krajevnemu gospodarskemu okolju in uporabljati primere računov iz otrokovega okolja. Pouk prirodopisa je povsod potekal še po starih metodah, o poučevanju fizike in kemije ni bilo niti sledu. Več pozornosti bi morali v bodoče nameniti še telovadbi, naravoslovnemu pouku in higieni. Z uvajanjem tako imenovanih stenčasov naj bi se učenci lažje seznanili z vsemi kulturnimi in političnimi dogodki. Ob pregledih šol so šolski nadzorniki še ugotavljali, da so se učitelji premalo in malomarno pripravljali na pouk in da so pisali skope dnevnik. Tudi delo za lastno prevzgojo je bilo kljub trudu še naprej nenačrtno, povezava z množičnimi organizacijami pa šibka.⁶³ Kot so nenazadnje priznale celo same prosvetne oblasti, učitelji tudi zaradi prezaposlenosti v množičnih organizacijah niso mogli v celoti izpolniti postavljenih nalog v okviru političnega in strokovnega dviga.⁶⁴

V drugi polovici šolskega leta 1945/46 se je zaostriło razmerje med cerkvi in državo. Na šolski ravni se je to odrazilo v prizadevanjih oblasti, da bi

⁶² PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Nadzorniška poročila za posamezne šole konec šolskega leta 1945/46, AŠ 179.

⁶³ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Zapisnik uradne učiteljske konference okraja Prevalje, 13. 4. 1946, AŠ 179.

⁶⁴ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo prosvetnega odseka OLO Prevalje, 29. 4. 1946, AŠ 179.

zmanjšale obisk verouka. Prosvetne oblasti so ocenile, da učitelji še ne razumejo odnosa med državo in cerkvijo, saj se nekaterim ni zdelo sporno poseganje cerkve v politično življenje. Na vseh šolah bi se morali strogo držati določila, da se verouk po novem poučuje zunaj rednega pouka in le v primeru, ko veroučitelj pridobi dovoljenje ministrstva za prosveto.⁶⁵ Marsikje je vprašanje verouka prebivalstvo zelo razburilo. Dogajalo se je celo, da so nekateri po mnenju lokalnih oblasti najbolj klerikalni župniki dobili dovoljenje za poučevanje v Mariboru, ne da bi okraj za to vedel. Tak primer se je recimo dogodil v Marenbergu. Prepoved poučevanja verouka katehetom brez dovoljenj je bila na splošno bolje sprejeta v delavskih krajih, več težav pa je povzročala tam, kjer je bila že pred vojno močna duhovščina. V Podgorju pri Slovenj Gradcu se je na sestanku OF vprašanje verouka celo tako zaostriilo, da so ljudje zagrozili, da ne bodo več dajali prispevka za gradnjo šole, dokler župnik ne pridobi dovoljenja za poučevanje verouka. Podobno napete so bile razmere še v Št. Danijelu nad Prevaljami, v Št. Ilju in v Šmartnem. Nekateri duhovniki – na primer duhovnik Valentin Štikler, pristojen za Guštanj, Št. Danijel nad Prevaljami in Koprivno, ki so ostali brez dovoljenja za poučevanje, so poskušali verouk poučevati v cerkvi v sklopu priprav na birmo. Spet drugod so pozivali otroke v šolo med počitnicami, da bi tako nadomestili odpadle ure verouka med šolskim letom.⁶⁶

Prvo šolsko leto je potekalo predvsem v izpopolnjevanju vrzeli v znanju in odpravljanju posledic okupacije. V šolah na ravninskem področju je bilo delo v razredih po ocenah šolskih nadzornikov ob koncu šolskega leta že kar normalno, le v hribovitih predelih je še zaostajalo. Kljub temu so na vseh šolah že lahko prešli k bolj poglobljenemu in sistematičnemu delu. Razveseljivo je bilo zlasti dejstvo, da so se učitelji – tečajniki v delo na šolah sčasoma dobro vživeli. Izpopolnjevali so se z individualnim in skupinskim študijem ter s hospitacijami. Mladina je bila povsod kar aktivna, le povezava s pionirji je šepala. Okrožni nadzornik Ledinek je ob koncu prvega šolskega leta ocenil, da kljub napredku pri pedagoškem delu v razredu šola v ideološkem pogledu

⁶⁵ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Zapisnik uradne učiteljske konference okraja Prevalje, 13. 4. 1946, AŠ 179. Vprašanje poučevanja in obiskovanja verouka je bilo eno ključnih ideoloških vprašanj v času vzpostavljanja novega šolskega sistema. V novem predmetniku je verouk dobil status neobveznega predmeta, poučevati pa so ga morali samo v šolskih prostorih. Vsi učitelji verouka z ustrežno karakteristiko so potrebovali za njegovo poučevanje še posebno dovoljenje ministrstva za prosveto.

⁶⁶ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo prosvetnega odseka OLO Prevalje, 29. 4. 1946, AŠ 179, fond OKLO MB, Poročilo okrajnega šolskega nadzornika za okraj Prevalje, 16. 7. 1946, AŠ 163.

še ni taka, kot bi želele oblasti. Vzrok vseh pomanjkljivosti naj bi bilo pomanjkanje pravega duha. *Z nas vseh je treba odstraniti malomeščansko skorjo, je zatrdil.*⁶⁷

Število učiteljev se je ob koncu šolskega leta, upoštevajoč pridružitve šol iz Mislinjske doline, povzpelo na 120. Izobrazbena struktura se ni bistveno popravila, saj je bilo povsem kvalificiranih še vedno le 65 učiteljev. Z združitvijo šole na Tolstem Vrhu s šolo v Guštanju aprila 1946 se je število vseh šol zmanjšalo na 38.⁶⁸ Število učencev se je do maja povečalo na 5.795. Na enega učitelja je tako povprečno prišlo kar 51 učencev.⁶⁹

Učiteljstvo je doseglo v prvem letu kar lepe uspehe. Med večjimi pomanjkljivostmi, ki bi jih morali po mnenju prosvetnih oblasti odpraviti pred začetkom novega šolskega leta, so bili predvsem drobnjakarstvo, nenačrtnost in birokratizem. Oblasti so počasi vendarle začele spoznavati, da so učitelji preobremenjeni z zunajšolskim delom in da bi njihovo osnovno delo moralo biti v šoli pri pouku, vendar strokovno širše, kot je bilo pred vojno. Izboljšati bi morali tudi načrtnost dela pri vseh predmetih, v večji meri zajeti dnevna politična in gospodarska vprašanja ter se bolj osredotočiti na kakovost dela. Pred začetkom novega šolskega leta bi zato morali izdelati podrobne učne načrte, jih uskladiti z aktualnimi življenjskimi potrebami ter pisati sprotne učne priprave. Le stalen nadzor učenčevega dela s ponavljanjem bi omogočal napredek. Vse delo v razredih bi moralo temeljiti na dejstvih, učitelj pa bi moral znati vzpostaviti avtoriteto, ki bi izhajala iz prepričevanja in ne iz strahu pred telesno kaznijo. Slednje so bile namreč najstrožje prepovedane.⁷⁰

Ob koncu šolskega leta 1945/46 je bilo po ocenah prosvetnih oblasti devetnajst odstotkov učiteljev odličnih, 52 prav dobrih, 24 dobrih, slabih pa le nekaj manj kot dva odstotka. Pri učiteljih tečajnikih je prevladovala ocena dobro.⁷¹ To pomeni, da je oblast začela sčasoma bolj upoštevati tudi strokovnost učiteljev in ne le njihove politične in ideološke primernosti.

⁶⁷ PAM, fond OKLO MB, Zapisnik konference okrajnih šolskih nadzornikov v Mariboru, 25. 7. 1946, AŠ 163.

⁶⁸ PAM, fond OKLO MB, Poročilo okrajnega šolskega nadzornika za okraj Prevalje, 16. 7. 1946, AŠ 163 in Zapisnik konference okrajnih šolskih nadzornikov v Mariboru, 25. 7. 1946, AŠ 163.

⁶⁹ PAM, fond OKLO MB, Stanje šolstva v prevaljskem okraju, 14. 5. 1946, AŠ 164.

⁷⁰ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Zapisnik okrajne učiteljske konference na Prevaljah, 20. 9. 1946, AŠ 179.

⁷¹ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Seznam ocen učiteljstva in otroških vrtnaric okraja Prevalje za šolsko leto 1946/47, AŠ 164.

NORMALIZACIJA RAZMER IN ISKANJE PRIMERNEGA SISTEMA OBVEZNEGA IZOBRAŽEVANJA V LETIH 1946–1950

Pred začetkom novega šolskega leta 1946/47 je bilo v Jugoslaviji uvedeno obvezno sedemletno šolanje. Za Slovenijo z že uveljavljeno osemletno šolsko obveznostjo je to pomenilo korak nazaj.⁷² Še bolj jasno začrtane naloge je dobila izobraževalna politika na državni in republiški ravni 28. aprila 1947 s sprejetjem petletnega načrta za razvoj narodnega gospodarstva. Slovenska različica petletnega plana je od šolstva v Sloveniji zahtevala, da bi v sedemletkah in nižjih srednjih šolah zajelo tri četrtine vse mladine.⁷³

Pred začetkom novega šolskega leta so v okraju Prevalje potekale debate o ustreznosti mreže nižjih srednjih šol na Koroškem in ureditvi njihovih šolskih okolišev. Okrožni prosvetni oddelek v Mariboru je bil namreč v nasprotju z lokalnimi oblastmi mnenja, da ni potrebe za nadaljnji obstoj nižje srednje šole v Mežici, saj je bila v bližini višja srednja šola v Guštanju. Vsa mladina iz črnškega kota je dejansko obiskovala gimnazijo z internatom v Guštanju. V šolo v Mežici so hodili le otroci iz tega kraja ali bližnje okolice. Poleg tega je bila tudi v Slovenj Gradcu nižja srednja šola. V premeru 27 kilometrov so bile torej kar tri nižje srednje šole. Večja potreba po srednji šoli bi bila zato na Muti ali v Marenbergu, saj tukaj na razdalji šestdesetih kilometrov (Ruše–Guštanj ali Ruše–Slovenj Gradec) ni bilo nobene srednje šole. Gimnazija v Guštanju je imela po ugotovitvah prosvetnih oblasti vse pogoje za dober razvoj. Za višje razrede je njen šolski okoliš obsegal vso Dravsko dolino od črte Vuhred – Marenberg in vso Mežiško ter Mislinjsko dolino, za nižje razrede pa vso Dravsko dolino od črte Vuhred – Marenberg in Mežiško dolino. Če bi še naprej delovala gimnazija v Mežici, bi moral šolski okoliš gimnazije Guštanj za nižje razrede zajeti le Mežiško dolino do Poljan. Za nižjo gimnazijo v Slovenj Gradcu so oblasti predlagale, da ostane nižja srednja šola. Njen šolski okoliš je obsegal Mislinjsko dolino od Št. Janža do Doliča, za mladino iz bolj oddaljenih krajev pa bi bilo treba odpreti še internat v Slovenj Gradcu.⁷⁴

Pred šolskim letom 1946/47 so oblasti sprejele kompromisno rešitev. Ukinile so samostojno nižjo gimnazijo v Mežici, ki je pa je postala ekspozičura gimnazije Guštanj. Slednja se je preimenovala v Državno gimnazijo Ravne.⁷⁵ Imela je dvanajst oddelkov, a kljub temu še ni vpisala dijakov ne v sedmi in ne v osmi razred.⁷⁶

⁷² *Ur. l. FLRJ*, 12. 7. 1946, št. 56, Splošni zakon o sedemletnem osnovnem šolanju, str. 648.

⁷³ *Ur. l. LRS*, 2. 8. 1947, št. 31, Zakon o petletnem planu za razvoj narodnega gospodarstva LRS v letih 1947 do 1951, člen 21, str. 221.

⁷⁴ PAM, fond OKLO MB, Srednje šole, organizacija in šolski okoliši, 10. 6. 1946, AŠ 166.

⁷⁵ *Vestnik Ministrstva za prosveto LRS*, 22. 8. 1946, št. 4.

⁷⁶ *Vestnik Ministrstva za prosveto LRS*, 25. 9. 1946, št. 6.

Kakovost šolskega dela je bila v največji meri odvisna od materialnih možnosti in razvitosti posamezne šole in kraja. V prevaljskem okraju so prevladovala majhne šole s skromnim številom oddelkov in učiteljev. Pomanjkanje učiteljev in učilnic je namreč pomenilo, da je pouk potekal kombinirano. To pomeni, da so v enem oddelku združili učence različnih razredov oziroma starostnih skupin. Vse je navadno poučeval le en učitelj. Najtežje so bile razmere na najmanjših šolah. Te so bile v prevaljskem okraju v veliki večini. Izmed 35 osnovnih šol je imelo ob koncu šolskega leta 1945/46 kar 21 šol le tri ali manj oddelkov, upoštevajoč podružnične šole pa še štiri več. Šole v Javorju, na Strojni in v Pernicah so imele samo po en oddenek. Še posebej je bilo zaradi stalnega menjavanja učiteljev delo oteženo na planinskih enorazrednicah (Koprivna, Javorje, Strojna, Sv. Trije Kralji). Pouk na njih je potekal po zelo skrčenem učnem načrtu. Največ šol v okraju je imelo po dva oddelka. To so bile šole Črneče, Koprivna, Leše, Lokovica, Ojstrica, Razbor, Sele – Vrhe, Sv. Anton na Pohorju, Sv. Primož na Pohorju, Sv. Danijel, Šmiklavž, Št. Vid nad Valdekom in Vrata. Štiri oziroma pet oddelkov so imele šole v Podgorju, Podpeci in v Dravogradu, več kot pet oddelkov pa je imelo enajst šol. Najbolj razviti osnovni šoli v okraju sta bili šoli v Slovenj Gradcu s šestimi oddelki in štirimi vzporednicami ter na Prevaljah s sedmimi oddelki in štirimi vzporednicami. Štiri šole so imele tudi svoje podružnice. Osnovna šola v Črni je imela podružnico v Žerjavu, šola v Guštanju na Zelenbregu, šola v Marenbergu je imela podružnično šolo pri Sv. Treh Kraljih, šola na Muti pa pri Sv. Jerneju nad Muto.⁷⁷

Prosvetne oblasti so se zavedale, da kombiniran pouk v višjih razredih osnovne šole, prevladujoč povsod na podeželju, ni omogočal doseganja višje izobrazbene ravni prebivalstva. Zato so nameravale ustanoviti sedemletke, ki bi bile popolnoma enakovredne nižjim gimnazijam in bi predstavljale prvi korak k bolj enotnemu in pravičnemu šolskemu sistemu. Odpirati so jih začeli v večjem številu pred šolskim letom 1947/48. S sedemletkami naj bi vsem otrokom omogočili doseganje vsaj nižje srednješolske izobrazbe in jim omogočili čim lažji prehod na višje ravni šolanja. Vsaka sedemletka bi morala imeti sedem samostojnih razredov in predmetni pouk v višjih razredih. Prvi štirje razredi sedemletke bi imeli torej enak predmetnik in učni načrt kot nižje osnovne šole, predmetnik v petem, šestem in sedmem razredu pa bi ustrezal predmetniku nižjih gimnazij. Nižje gimnazije bi tako v novem sistemu postale triletna, višje pa petletna. Z odpravo sprejemnega izpita za nižje gimnazije in uvedbo manj zahtevnega zaključnega izpita po četrtem razredu bi poenotili prehod na obe vrsti šol. Vsaka sedemletka bi morala imeti lasten

⁷⁷ PAM, fond OKLO MB, Stanje osnovnega šolstva, julij 1946, AŠ 164 in fond OLO Slovenj Gradec, Nadzorniško poročilo za junij 1947, AŠ 179.

šolski okoliš, v katerem naj bi imele druge osnovne šole le prve štiri razrede. Sedemletka naj bi tako postala obvezna za vse otroke, ki po končanih štirih razredih osnovne šole niso nadaljevali šolanja v nižji gimnaziji ali na strokovnih šolah. Za poučevanje na njih naj bi prišli v prvi vrsti v poštev absolventi višjih pedagoških šol, dokler teh ne bi bilo dovolj, pa po opravljenih predmetnih tečajih tudi učitelji osnovnih šol.⁷⁸

V drugem polletju šolskega leta 1946/47 so začele prosvetne oblasti priprave na uvedbo sedemletk. Šolski nadzorniki so temeljito pregledali delo v četrtilih razredih osnovnih šol – iz teh naj bi učenci prestopili na sedemletke ali nižje gimnazije – in ugotavljali, ali so predelali snov in kako jo učenci obvladajo. Še posebej so ocenjevali znanje slovenskega jezika in računstva, pregledali so metode učenja naravoslovnih in družboslovnih predmetov ter prepričevali učiteljstvo o nuji dviga kakovosti znanja. To bi moralo biti precej boljše tudi v drugem in tretjem razredu, kjer je bilo do tedaj delo večkrat zastavljeno, in ne le v četrtem. Učenci bi morali v vseh nižjih razredih osvojiti znanje temeljito in trajno in ne zgolj mehanično. Prav tako bi ga morali znati uporabiti v praksi. Za uspehe četrtega razreda bi moral biti odgovoren celoten učiteljski zbor z upraviteljem na čelu. Ministrstvo za prosveto je od šol še zahtevalo, da se posledice okupacije v nižjih razredih do konca šolskega leta 1946/47 ne smejo več videti.⁷⁹

Tudi v prosvetnem oddelku Okrajnega ljudskega odbora Prevalje je postajalo delo postopoma bolj sistematično in tudi kadrovska zasedba se je počasi izboljšala. Poverjenik za prosveto pri izvršnem odboru okrajnega ljudskega odbora je postal Karel Doberšek, učitelj v Lešah. Strokovno delo v prosvetnem odseku je vodil pomočnik poverjenika Rudolf Wolle. Zaradi velikosti okraja in gorskega terena je bil poleg dotedanjega inštruktorja Rudolfa Kobolta marca 1947 imenovan še Drago Čuček, šolski upravitelj v Slovenj Gradcu. Referent za ljudsko prosveto je bila Marija Fele, v oddelku za prosveto pa je bila zaposlena še ena administratorica.⁸⁰

Na osnovnih šolah je bilo aprila 1947 v okraju Prevalje stanje z nekaj izjemami kar dobro. Sodeč po poročilih o pregledih šol sta se najbolj izkazali šoli v Črni in v Mežici. V Črni naj bi skoraj vsi učenci četrtega razreda prestopili v sedemletko. Vse učiteljstvo je bilo vključeno v marksistični krožek, sodelovalo je v prosvetnem aktivu in tudi poučevalo na obrtno nadaljevalni šoli. Aktivni so bili v vseh množičnih organizacijah, dva sta bila celo izvoljena v odbor OF. V Mežici je bilo stanje četrtega razreda dobro in večina bi po mnenju

⁷⁸ *Vestnik Ministrstva za prosveto LRS*, 13. 9. 1947, št. 12, str. 125. Več o sedemletkah glej Maček, *Partijska prosvetna politika 1945–1955*, str. 151–160.

⁷⁹ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Pregledi osnovnih šol, 18. 4. 1947, AŠ 179.

⁸⁰ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo o delu ljudske prosvete v letu 1947, AŠ 179.

šolskega nadzornika lahko prestopila na gimnazijo. Učiteljstvo je bilo povezano z vsemi množičnimi organizacijami, sodelovalo je v študijskih krožkih OF ter prevzelo predavanja za ljudsko univerzo. Poučevalo je tudi na obrtno nadaljevalni in na rudarsko industrijski šoli. Izpopolnjevalo je podrobne učne načrta za slovenski jezik za vse štiri razrede in izdelalo ponazorila za računski pouk. Vsi so imeli izdelane podrobne učne priprave.⁸¹ Manj zadovoljni so bili nadzorniki z delom na šoli v Prevaljah. To so oteževali slabši politični položaj in ekonomske težave. V Kotljah se je med prebivalstvom opazal celo odpor proti sedemletkam in tudi zanimanja za gimnazijo ni bilo. V Libeličah učenci v četrtem razredu niso imeli podlage, zato tudi ciljev iz učnega načrta niso dosegali. Za gimnazijo se je prijavilo samo pet otrok, in to iz petega razreda. Tudi v Marenbergu zaradi slabe podlage učni uspehi niso zadovoljili pričakovanj šolskih nadzornikov. V Vuhredu je šolsko delo najbolj trpelo zaradi zunajšolskega dela učiteljev, pouk je bil nepopoln, uspehi pa slabi. Tudi zato tukaj za gimnazijo ni bilo nobene prijave. Prav tako je bil odziv na prestop v gimnazijo izrazito slab še v Trbonjah, saj prebivalstvo naj ne bi imelo smisla za politično in prosvetno delo.⁸²

Največ težav je na oddaljenih šolah še vedno povzročal slab šolski obisk. Na Javorju je bil zaradi hude zime šolski obisk le štiridesetodstoten. Tudi v Lokovici, na Strojni, v Vratih, Kotljah, pri Sv. Antonu na Pohorju in na Ojstrici so se učitelji morali spopadati z izostajanjem od pouka. Na komaj polovičen obisk šole na Pernicah je po mnenju nadzornikov najbolj vplivalo dejstvo, da je bilo prebivalstvo sicer zavedno, a politično zelo zaostalo in nerazgledano. Kraj bi moralo zaradi tega obiskati več aktivistov.⁸³ Nadzori šol so povsod potrdili, da je obisk pouka bolj odvisen od kakovostnega dela učitelja in metode prepričevanja, ne pa toliko od oddaljenosti otrok do šole ali domačih opravil na polju. Tako je imel dober učitelj – tečajnik Vladimir Poljanec na Zelenbregu, kar 85 odstotkov povprečnega obiska, starejša, izkušena učiteljica Elizabeta Vobovnik v Vuzenici pa samo 69 odstotkov. Na nekaterih šolah je delo pešalo tudi zaradi prenapolnjenih razredov. V tem pogledu so imeli organizacijsko največ težav v šolah v Kotljah in Libeličah. Šolski nadzorniki so priporočali manjše število učencev v razredu, četudi na račun skrčenega števila ur tedensko, saj so bili sodeč po izkušnjah rezultati pri taki organizaciji dela boljši.⁸⁴

Posebno oviro pri napredku šolstva je predstavljal slab odnos krajevnih ljudskih odborov do šol in njihovo pogosto omalovažujoče gledanje na

⁸¹ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Zapisnik upraviteljske konference, 26. 4. 1947, AŠ 179.

⁸² Prav tam.

⁸³ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Zapisnik upraviteljske konference, 26. 4. 1947, AŠ 179.

⁸⁴ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Nadzorniško poročilo za april 1947, AŠ 179.

učitelje. Mnoge šole so se zato soočale s hudimi finančnimi problemi, z neprimerno oskrbo in s pomanjkanjem kuriva. Kjer je bila skrb za ta vprašanja prepuščena le šolskemu upravitelju po pravilu, *da je šola učiteljeva stvar*, tudi šole niso izpolnile svoje naloge. V večini primerov se poverjeniki za prosveto pri ljudskih odborih niso dovolj zanimali za šolska vprašanja. Pogosti so bili primeri, ko je moral učitelj stanovati v najslabšem stanovanju ali celo spati na golih tleh, neka učiteljica pa je v štirih mesecih kar štirikrat menjala stanovanje. Ponekod učitelji niso dobili niti zadostne prehrane. Nekateri ljudski odbori niso upoštevali sklepov prosvetnih oblasti o kaznovanju staršev, ki niso redno pošiljali svojih otrok v šole.⁸⁵

Čeprav je ministrstvo za prosveto predlagalo ustanovitev sedemletke v Marenbergu, je bil Okrajni ljudski odbor Prevalje mnenja, da ima največ pogojev zanjo šola v Črni.⁸⁶ Obe predlagani šoli sta prostorsko sicer ustrezali. Ponovni pregled šole v Črni je potrdil mnenje, da je ta šola najbolj primerna za preoblikovanje v sedemletko. Izstopala je po dobrem znanju otrok in primerem učiteljskem kadru. Potrebovali bi le še učitelja ruščine in tudi internat za okoliške učence bi lahko vzpostavili v kratkem času. Sedemletka v Črni bi istočasno razbremenila tudi paralelne razrede nižje gimnazije v Mežici.⁸⁷

V primerjavi s šolo v Črni, na kateri je bilo precej nadarjenih učencev, so se na šoli v Marenbergu soočali s slabšimi učnimi uspehi. V začetku leta so tukaj v nasprotju s pedagoško prakso bolj nadarjene učence prvega razreda premestili v en oddelek, manj nadarjene pa v drugega. Rezultat takšne selekcije je bil, da ob koncu šolskega leta kar štirideset odstotkov otrok v oddelku z manj nadarjenimi ni znalo brati. Vzroke za slabše rezultate na tej šoli so prosvetne oblasti pripisale manjši sposobnosti učencev, še posebej tistih s Kozjaka, in premalo intenzivnemu in kakovostnemu delu učiteljev.⁸⁸

Na območjih z nižje organiziranimi šolami je prosvetna oblast lahko organizirala sedemletke le v večjih središčih, torej tam, kjer so materialni pogoji navadno bolj ustrezali. Te bi obiskovali tudi otroci iz bližnje okolice po končanem četrtem razredu osnovne šole. Takšen sistem je bilo seveda lažje vpeljati v nižinskih predelih, kjer so bile šole relativno blizu skupaj, težje izvedljiv pa je bil v hribovitih predelih. Jasno je bilo, da bodo številne šole v oddaljenih in težje dostopnih krajih okraja Prevalje ostale še naprej nižje organizirane in da jih ne bo mogoče priključiti nobeni sedemletki.⁸⁹

⁸⁵ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo o delu ljudske prosvete v letu 1947, AŠ 179.

⁸⁶ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Nadzorniško poročilo za april 1947, AŠ 179.

⁸⁷ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Nadzorniško poročilo za junij 1947, AŠ 179.

⁸⁸ Prav tam.

⁸⁹ Winkler, O sedemletki, str. 70–73.

Ob začetku šolskega leta 1947/48 so oblasti, upoštevajoč mnenje Okrajnega ljudskega odbora Prevalje in poročila inšpektorjev ter šolskih nadzornikov, ustanovile prvo sedemletno šolo – sedemletko v okraju, in sicer v Črni.⁹⁰ Štiri nižje razrede je obiskovalo 306 otrok, peti razred sedemletke pa 45. Pri tem je oblast čakalo še veliko dela, saj bi bilo treba v Črni odpreti še internat za najbolj oddaljene otroke iz Javorja, Koprivne in Helene. Šele tako bi tudi otrokom iz hribovskih vasi dejansko omogočili obisk sedemletke. S tem bi dobila sedemletka tudi svoj pravi pomen, saj bi nižjim socialnim slojem in kmečkemu prebivalstvu olajšala prehod na višje ravni izobraževanja.⁹¹

Oblast je ob skrbi za nižje sloje in za delavski razred zelo natančno spremljala socialno strukturo učencev na gimnazijah in sedemletkah. Skrb zbujajoča je bila podoba na gimnazijah v Guštanju in Slovenj Gradcu. Ta je namreč dokazovala, da nižjim slojem prebivalstva še vedno ni bilo omogočeno doseganje bolj kakovostne in višje izobrazbe. V višjih razredih gimnazije v Guštanju so bile po mnenju oblasti razmere najbolj pereče, saj so v njih prevladali otroci nameščencev (uradnikov). V višjih razredih se je namreč razmerje med otroki delavcev in nameščencev močno nagnilo v prid slednjih. Bilo jih je 34, otrok industrijskih delavcev pa le še sedemnajst. Tudi na nižji gimnaziji v Slovenj Gradcu so po socialnem poreklu prevladovali otroci nameščencev, in sicer jih je bilo 44. Sledili so jim otroci obrtnikov in trgovcev. Za njimi so bili po številu otroci velikih kmetov, industrijskih delavcev ter manjših kmetov in poljedelskih delavcev. V primerjavi z obema gimnazijama je sedemletko v Črni obiskovalo največ otrok industrijskih delavcev in tudi v petem razredu sedemletke so bili otroci delavcev v večini. Teh je bilo trideset.⁹² Na osnovnih šolah z več kot štirimi razredi (višje osnovne šole) je bilo največ otrok manjših in večjih kmetov ter poljedelskih delavcev. Sledili so jim otroci industrijskih delavcev, obrtnikov in trgovcev ter otroci nameščencev ter ostalih poklicev. Če upoštevamo le višje razrede, je bilo razmerje podobno, le da je nekoliko narastel delež otrok nameščencev, trgovcev in obrtnikov ter svobodnih poklicev v primerjavi s številom kmečkih otrok in otrok industrijskih delavcev.⁹³ Socialna podoba na nižjih osnovnih šolah z razredi do četrtega je bila najbolj skromna. Na njih je bilo največ otrok večjih kmetov, sledili so otroci malih kmetov, poljedelskih delavcev ter otroci industrijskih delavcev. Najmanj je bilo otrok svobodnih poklicev, nameščencev ter otrok obrtnikov in trgovcev.⁹⁴ Kljub majhnemu številu višjih šol v okraju lahko ugotovimo, da je na

⁹⁰ *Vestnik Ministrstva za prosveto LRS*, 13. 9. 1947, št. 12.

⁹¹ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo o delu ljudske prosvete v letu 1947, AŠ 179.

⁹² PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Statistični list ob začetku šolskega leta 1947/48, AŠ 166.

⁹³ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Statistični list ob začetku šolskega leta 1947/48 za višje osnovne šole, AŠ 166.

⁹⁴ Prav tam.

osnovnih šolah v primerjavi z obema gimnazijama prevladoval delež kmečkih otrok in otrok delavcev ter da se je z naraščajočo stopnjo izobraževanja ne glede na vrsto šole povečeval delež otrok nameščencev, obrtnikov, trgovcev in svobodnih poklicev na račun otrok delavcev in kmečkih otrok.

Ob razlikah v socialni strukturi učencev je prihajalo do večjih razhajanj med gimnazijami in sedemletkami še v kadrovski zasedbi. Obe gimnaziji sta bili v primerjavi s sedemletko v Črni kar dobro zasedeni. Na gimnaziji Ravne je poučevalo pet profesorjev s strokovnim izpitom in osem brez strokovnega izpita. Poleg njih je bilo še pet predmetnih učiteljev s strokovnim izpitom, trije brez njega, dva učitelja s strokovnim izpitom ter še po en strokovni učitelj in pogodbeni učitelj – vzgojitelj. Tudi na gimnaziji Slovenj Gradec so prevladovali profesorji. Tako sta bila zaposlena dva profesorja s strokovnim izpitom, dva brez njega ter po en predmetni učitelj s strokovnim izpitom in en brez njega. O neprimerni kadrovski zasedbi sedemletke v Črni najbolj zgovorno priča podatek, da na njej ni poučeval niti en predmetni učitelj. Med zaposlenimi na sedemletki Črna so bili namreč le trije učitelji s strokovnim izpitom, trije brez njega, en učitelj – tečajnik in en vzgojitelj.⁹⁵

Aprila 1948 je prišlo do večjega preimenovanja osnovnih šol v dravograjskem okraju. Šola Št. Janž pri Dravogradu se je preimenovala v Šentjanž pri Dravogradu, Sv. Jernej nad Muto v šolo v Bistriškem jarku, šola v Št. Ilju pod Turjakom v šolo Mislinja, šola Razbor v Zarazber, šola pri Sv. Antonu na Pohorju v šolo Planina na Pohorju, šola Podgorje v šolo Podgorca pri Slovenj Gradcu, šola Guštanj v šolo Ravne na Koroškem, šola Zelenbreg v Šelenperg, šola Sv. Primož na Pohorju pa v šolo Slivnik na Pohorju.⁹⁶

S šolskim letom 1948/49 se je sedemletki v Črni pridružila še sedemletka v Marenbergu, ravenska gimnazija pa se je z odprtjem osmega razreda preoblikovala v popolno gimnazijo.⁹⁷ Tri razrede sedemletke je od tedaj v okraju obiskovalo 120 učencev.⁹⁸ Na šolah, kjer so delovali višji razredi sedemletk, niso smeli delovati vzporedni oddelki višjih razredov osnovne šole. Ob tem naj bi z začetkom šolskega leta 1948/49 odpravili še pete razrede osnovnih šol v krajih z nižjimi gimnazijami. Skladno z navodili prosvetnih oblasti so bili zaradi tega za ukinitve določeni tudi vsi peti razredi na osnovnih šolah v Guštanju, Mežici in Slovenj Gradcu.⁹⁹

⁹⁵ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Statistični list ob začetku šolskega leta 1947/48, AŠ 166.

⁹⁶ *Vestnik Ministrstva za prosveto LRS*, 21. 4. 1948, št. 3.

⁹⁷ *Vestnik Ministrstva za prosveto LRS*, 28. 2. 1948, št. 2 in *Vestnik Ministrstva za prosveto LRS*, 14. 8. 1948, št. 5.

⁹⁸ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo o delu poverjenišтва za prosveto, 18. 10. 1948, AŠ 179.

⁹⁹ *Vestnik Ministrstva za prosveto LRS*, 28. 2. 1948, št. 2.

Razvoj industrije in trgovine ter obrtne proizvodnje je sčasoma terjal več kvalificiranih delavcev z višjim izobrazbenim nivojem. Strokovni šoli sta delovali le v Slovenj Gradcu in na Prevaljah, v ostalih krajih so po potrebi organizirali dvomesečne strokovne tečaje. Nižje strokovne šole so navadno osnovala posamezna podjetja za usposabljanje kvalificiranih delavcev določene stroke. V okraju so bile štiri take šole, in sicer nižja rudarska šola v Mežici, metalurška-industrijska šola v Guštanju z internatom, industrijska šola na Muti in enoletna kmetijska šola v Marenbergu, prav tako z internatom.¹⁰⁰

Sedemletke so prinesle v pedagoško prakso kar nekaj novosti. V prvem letu njihovega delovanja se je moralo učiteljstvo prilagoditi predmetnemu pouku. Ta je od njih zahteval bolj natančne in obsežne učne priprave. Po ocenah šolskih nadzornikov so se učitelji kar dobro znašli v novih razmerah, pa tudi učni načrti naj bi bili primerni in dovolj zmogljivi. Kljub temu so sedemletke povzročile v praksi kar nekaj težav. Na težave otrok pri navajanju na predmetni pouk so opozarjali slabi učni uspehi in tudi kadrovska zasedba na nobeni sedemletki v okraju ni bila primerna. Na šoli v Črni še meseca maja 1950 recimo ni bilo niti enega predmetna učitelja ali vsaj slušatelja višje pedagoške šole. Manjkalo je kar pet učnih moči. Kljub temu so bile ocene ob pregledih sedemletk v okraju sprva kar zadovoljive. Sploh sedemletka v Črni naj bi izkazovala dobre rezultate. Raven dela v višjih razredih naj bi se približala nižjim gimnazijam, le dijaki še niso bili dovolj srednješolsko samozavestni. Poleg tega naj bi bili učenci sedmega razreda svetovnonazorsko pravilno usmerjeni in niso obiskovali verouka. Povprečen šolski obisk za nižje razrede je znašal 89,5 za višje pa 95,3 odstotka. Tudi na sedemletki v Prevaljah, ustanovljeni v šolskem letu 1949/50,¹⁰¹ naj bi v prvem razredu dosegli nivo znanja, primerljiv prvemu razredu nižje gimnazije. Ob tem je bila dobro vodena in pravilno ideološko usmerjena. Povprečen šolski obisk je znašal tukaj 89 odstotkov. Nasploh je bilo razveseljivo, da je bil obisk pouka na sedemletkah precej boljši kot na osnovnih šolah.¹⁰²

Čeprav se je nivo sedemletk do konca šolskega leta 1949/50 še nekoliko dvignil, so prosvetne oblasti začele spoznavati, da se zaradi nepopolnih kvalifikacij kadra vseeno ne bo mogel približati ravni nižje gimnazije. Učni uspeh je na sedemletki Črna ob koncu šolskega leta 1949/50 znašal malo manj kot 81 odstotkov. S strokovnimi kadri je ostalo nezasedenih kar 25 ur. Na nižjem tečajnem izpitu ob zaključku sedemletke so učenci pokazali precej slabo znanje iz zgodovine. Na sedemletki v Marenbergu so bili uspehi zadovoljivi.

¹⁰⁰ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo o delu poverjeništvu za prosveto, 18. 10. 1948, AŠ 179.

¹⁰¹ *Objave Ministrstva za prosveto LRS*, 15. 8. 1949, št. 3.

¹⁰² PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Mesečno poročilo za april 1950, AŠ 173.

Učni načrt je bil predelan v vseh predmetih, razen v ruščini, saj zanjo ni bilo usposobljenega predavatelja. Učitelj, ki jo je predaval, se je moral sam sproti učiti. Izdelalo je 82 odstotkov dijakov. Nerazumljivo slabi so bili uspehi na sedemletki na Prevaljah. To je uspešno končalo le 44 odstotkov dijakov. Poverjenišтво za prosveto je ocenilo, da je bil kriv prestrog kriterij ocenjevanja, saj je bilo delo sicer ustrezno.¹⁰³

Nižja gimnazija Mežica se je na predlog okrajnih prosvetnih oblasti s šolskim letom 1949/50 osamosvojila in postala samostojna nižja gimnazija.¹⁰⁴ Oblasti so namreč spoznale, da jo zaradi oddaljenosti ravnateljstvo ravenske gimnazije vedno težje vodi in nadzira. To je povzročilo, da rezultati dela na njej niso bili najboljši. Še posebej v ideološkem pogledu je bila ena najslabših šol v okraju. Poleg tega je imela gimnazija vse pogoje za osamosvojitve, Mežica pa je bila pomembno industrijsko središče.¹⁰⁵

Vse tri gimnazije v okraju, še posebej popolna gimnazija v Guštanju, so med starši uživale precejšen ugled. Prosvetni delavci so se na nižjih gimnazijah v Slovenj Gradcu in Mežici trudili za znanstvenost pouka. Ob tem so poskrbeli za dobro metodičnost poučevanja, upoštevali tudi vzgojno plat dela med učenci. Na nižji gimnaziji v Mežici je uspeh znašal 66 odstotkov, v Slovenj Gradcu pa osemdeset odstotkov. Na popolni gimnaziji v Guštanju je bilo uspešnih 71 odstotkov dijakov. Tukaj so profesorji po oceni prosvetnih oblasti sicer manj pozornosti namenili vzgojni plati pouka, ob tem pa jim tudi ni uspelo v celoti odpraviti kampanjskega učenja. Na višjem tečajnem izpitu je bilo znanje kljub vsemu kar zadovoljivo. Večje vrzeli so se pokazale pri matematiki, slovenskem jeziku, ruščini in angleščini.¹⁰⁶

Razlike med nižjimi gimnazijami in sedemletkami so bile tako po usposobljenosti učiteljev kot po opremljenosti šol z učnimi pripomočki povsod v prid nižjim gimnazijam. Zato je razumljivo, da kakovost pouka na obeh vrstah šol kljub formalno izenačenemu predmetniku ni mogla biti enaka, pa tudi uspeh se je med obema vrstama šol razlikoval. Ob tem je zanimivo, da so dosegali učenci sedemletk na Koroškem, izvemši sedemletko Prevalje, nekoliko boljše rezultate kot na gimnazijah. Mnenje prosvetnih delavcev je bilo, da so bile kljub enakemu predmetniku zahteve na nižjih gimnazijah višje in ocenjevanje strožje ter da je bil zaradi tega uspeh nižji.¹⁰⁷

Partijska oblast je na V. kongresu KPJ julija 1948 precej pozornosti posvetila tudi izboljšanju ideološko političnega in vzgojno izobraževalnega

¹⁰³ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo ob zaključku šolskega leta, 12. 7. 1950, AŠ 173.

¹⁰⁴ *Objave Ministrstva za prosveto LRS*, 15. 8. 1949, št. 3.

¹⁰⁵ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Predlog za osamosvojitve nižje gimnazije v Mežici, 30. 5. 1949, AŠ 167.

¹⁰⁶ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo ob zaključku šolskega leta, 12. 7. 1950, AŠ 173.

¹⁰⁷ Mehora, *Naše sedemletke*, str. 100.

delu. Pravilna idejnopolitična smer vzgoje ter trud učiteljev, da bi povečali ideološko osveščenost, se je na terenu najbolj pokazala v prizadevanjih za zmanjšanje obiska verouka. To naj bi dosegli s poglobljeno ideološko borbo in z različnimi administrativnimi ukrepi. Prijave za verouk sta tako morala od tedaj podpisati oba starša.¹⁰⁸ Poleg tega je moral pouk verouka obvezno potekati po končani zadnji učni uri v šolskih prostorih. Pred začetkom ure verouka so morali učitelji po navodilih okrajnih oblasti odrediti deset minut odmora z izgovorom, da je treba prostor prezračiti. V tem času so morali učence odpeljati na dvorišče in jih nato poslali domov. Starše, ki bi otroke silili k verouku, so bili učitelji dolžni poklicati na odgovornost, če to ne bi zaleglo, pa jih prijaviti okrajnemu ljudskemu odboru. Za učence, ki niso prisostvovali verouku, naj bi v zameno priredili šahovske, telovadne in druge krožke.¹⁰⁹

ZAČETEK BOLJ SISTEMATIČNEGA DELA IN VRNITEV K OSEMLETNI ŠOLSKI OBVEZNOSTI

Večje spremembe na šolskem področju so oblasti nakazale že konec leta 1949. Na III. plenumu CK KPJ decembra 1949 v Beogradu so tako izpostavili nove razvojne smeri na področju šolstva ter zahtevali bolj sistematično in strokovno ukvarjanje s prosvetno problematiko. Namesto dotedanje sedemletke so predlagali ponoven prehod na osemletno obvezno izobraževanje z uvedbo male mature po štiriletni nižji gimnaziji. Tej stopnji bi sledila štiriletna višja gimnazija in druge srednje šole.¹¹⁰

Čeprav so lokalne prosvetne oblasti na Koroškem kar pozitivno ocenjevale uvajanje sedemletk, je bila partijska oblast še posebej v Sloveniji do njih precej kritična. Na seji politbiroja CK KPS januarja 1950 so tako ocenili, da so pomenile nazadovanje tudi v primerjavi s predvojnim stanjem. Zato naj bi se v Sloveniji v bodoče orientirali na štiriletne nižje gimnazije, kjer pa jih ne bi bilo mogoče ustanoviti, bi sedemletke spremenili v osemletke.¹¹¹

Sledeč splošnim usmeritvam, so se januarja 1950 na plenumu Okrajnega komiteja KPS Slovenj Gradec prvič resneje soočili s šolsko problematiko okraja. O šolskih vprašanjih so razpravljali bolj sproščeno. Lotili so se jih tudi s strokovnega vidika in ne le ideološko, kot je to bilo v navadi na sestankih učiteljske partijske celice. Na plenumu so podali sliko razvoja šolstva po

¹⁰⁸ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Zapisnik okrajne konference ravnateljev gimnazij, šolskih upraviteljev in upravnikov dijaških domov, 19. 8. 1949, AŠ 179.

¹⁰⁹ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Zapisnik okrajne uradne učiteljske konference, 5. 9. 1949, AŠ 179.

¹¹⁰ Prav tam. Glej tudi Gabrič, *Šolstvo na Slovenskem*, str. 85–86.

¹¹¹ Maček, *Partijska prosvetna politika 1945–1955*, str. 188.

osvoboditvi in navedli nekaj uspehov na prosvetnem področju ter pri tem priznali, da je še precej pomanjkljivosti. Pozitivno je bilo, da se je po osvoboditvi povečalo število šol in učencev, ki so jih obiskovali. Veliko preobrazbo je šolstvo doživelo tudi v ideološkem pogledu in v vprašanju ideološke in politične vzgoje kadrov, čeprav preobrazba učiteljev še ni bila popolna. Menili so, da človeškega mišljenja in *ostankov stare miselnosti* ni mogoče spremeniti v tako kratkem času. Rezultati okrepljenega političnega dela med učitelji po V. kongresu KPJ so se pokazali pri uspešnejši predelavi učne snovi in poglobljeni vzgoji v duhu internacionalizma in socialističnega patriotizma. Pri tem so učencem uspeli vzbuditi kritičnost do raznih *mističnih navlak in malomeščanskih nazorov*, čeprav so se ponekod še premalo posvečali vprašanju dialektičnega materializma.¹¹²

Med večjimi težavami, ki so še vedno pestile koroško šolstvo, so na konferenci izpostavili predvsem pomanjkanje prosvetnega kadra in skromno število članov partije med učitelji. V osnovnih šolah je manjkalo kar 34 učiteljev, v gimnazijah pa osem profesorjev. Med učitelji je bilo samo 22 članov partije ter dva kandidata, med profesorji pa je bilo pet članov partije. Tudi vprašanje nezadostne oskrbe šol z učili je bilo kljub večletnemu trudu še vedno zelo pereče. Predvsem hribovske šole so bile z njimi najslabše založene. Tudi v nižjih gimnazijah in sedemletkah stanje ni bilo veliko boljše. Manjkala so zlasti učila za fiziko, naravoslovje in zemljevidi. Povsod so bili pomanjkljivi kabineti za kemijo, oziroma jih sploh ni bilo. Skrb so vzbujali slabi uspehi, še posebej na nižjih gimnazijah. Po mnenju partijcev je bila zanje kriva pomanjkljiva materialna preskrba učencev in iz nje izhajajoč slabši obisk, o drugih vzrokih pa niso poglobljeno razpravljali. Čeprav so verouk poučevali le na 21 šolah, stanje na tem področju še ni bi bilo primerno, saj ga je na teh šolah obiskovalo kar 73 odstotkov otrok. Upoštevajoč šole, na katerih verouka sploh niso poučevali, je v okraju dejansko samo trideset odstotkov obiskovalo verouk.¹¹³ Partijci so na plenumu prvič v vsem povojnem obdobju več pozornosti namenili tudi materialnemu položaju učitelja in odnosu partije do prosvetnega kadra. Spoznali so, da so oblasti učitelje preveč zaposlovale z zunajšolskimi zadevami, kot je bilo na primer ukvarjanje z administracijo ljudskih odborov in odkupi in celo z izterjavo davkov. Ob tem so se sami premalo brigali za izboljšanje materialne preskrbe in namestitve prosvetnih delavcev. Prav tako še ni bila urejena preskrba s kurivom in tudi pravilno nagrajevanje, zlasti vaških učiteljev, so do tedaj zanemarjali.¹¹⁴

¹¹² PAM, fond Okrajni komite KPS Slovenj Gradec, AŠ 4, Seja 4. plenuma OK KPS Slovenj Gradec, 25. 1. 1950.

¹¹³ Prav tam.

¹¹⁴ Prav tam.

Partijci so sprejeli več sklepov za izboljšanje dela:

- organizacija rednih mesečnih konferenc prosvetnih delavcev – partijcev, kjer naj bi učitelji – partijci dobivali navodila za politično delo med pedagoškimi delavci,
- sklicevanje mesečnih konferenc vsega prosvetnega kadra s pomočjo poverjenišтва za prosveto in sindikata z namenom širše, bolj svobodne razprave,
- pomoč okrajnega komiteja in osnovnih partijskih organizacij učiteljstvu pri izvajanju študijskega programa,
- stalen stik osnovnih partijskih organizacij s prosvetnim kadrom in razširjanje članstva med njim,
- povečanje skrbi za vzgojo mladine s pomočjo mladinske organizacije in vključevanje mladine v razna telovadna in kulturno umetniška društva,
- organiziranjem študijskih krožkov po šolah in internatih ter utrditev pionirske organizacije z namenom izboljšanja uspehov,
- ureditev šolskih prostorov, oskrba inventarja iz lokalnih virov in izboljšanje preskrbe učiteljev s pomočjo množičnih organizacij, okrajnega in krajevnih ljudskih odborov,
- redno sklicevanje roditeljskih sestankov v vseh šolah.¹¹⁵

Kljub upoštevanju sprejetih sklepov in ugotovljenemu napredku pri šolskem delu so bile na terenu še vedno opazne večje ali manjše pomanjkljivosti. Premeščanje učiteljev je bilo še naprej prepogosto, saj številni učitelji naj ne bi ustrezali realnim potrebam okolja. Prosvetni inšpektorji so v primerjavi s preteklimi leti poskušali sedaj sproti odpravljati napake ne le s kritiko, ampak tudi s praktičnim delom in vzgledom, v okviru sindikata pa so začeli prirejati vzorčne nastope s strokovnimi predavanji. Posebej učitelji na nižje organiziranih šolah so potrebovali dodatno izobraževanje. Odnos krajevnih oblasti do prosvetnih delavcev se je počasi le popravljal, vendar se nekateri ljudski odbori še vedno niso dovolj zanimali za potrebe učiteljev in rešitev njihovega stanovanjskega vprašanja. Zanimivo, da so bili tovrstni problemi najbolj pereči v večjih krajih, in sicer v Mežici, Guštanju in Marenbergu. Oskrba šol s kurivom se je sicer precej izboljšala, brez kuriva pa so ostajale zlasti šolske in mlečne kuhinje. Z ureditvijo šolskih svetov so domačini pokazali tudi več skrbi za urejanje šolskih poslopij, saj so opravili razna manjša popravila in čiščenja.¹¹⁶

Reforme, kot jih je določala resolucija III. plenuma CK ZKJ, so se na formalni ravni začele s šolskim letom 1950/51. Obstoječe sedemletke v okraju so se formalno preimenoval v nižje gimnazije in določeno jim je bilo novo

¹¹⁵ Prav tam.

¹¹⁶ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo o stanju šolstva, 4. 11. 1950, AŠ 170.

število oddelkov. Največja je bila nižja gimnazija v Slovenj Gradcu z enajstim oddelki. Vse nižje gimnazije so imele po tri razrede, razen gimnazije na Prevaljah s po dvema razredoma.¹¹⁷ Od takrat naprej so morali vsi učenci, ki so uspešno opravili štiri razrede osnovne šole in niso bili oddaljeni od najbližje nižje gimnazije več kot pet kilometrov, na tej šoli nadaljevati šolanje do izpolnitve šolske obveznosti. Takšen ukrep je vplival tudi na organizacijsko strukturo osnovnih šol. Delile so se na tiste z nižjimi razredi in one z vsemi osmimi razredi. Slednje so bile seveda nižje organizirane. Na Koroškem je zaradi velike oddaljenosti velika večina šol ohranila tudi višje razrede. Od štiridesetih jih je tako imelo samo osem le nižje razrede.¹¹⁸

Prosvetne oblasti zaradi pomanjkljivih navodil sprva niso bile prepričane, kdaj začeti uveljavljati osemletno šolsko obveznost.¹¹⁹ V začetku leta 1951 je ministrstvo za prosveto le pojasnilo, da velja obiskovanje štirirazredne šole za tiste otroke, ki se bodo s šolskim letom 1951/52 vpisali v tretji razred nižje gimnazije.¹²⁰

Po prvih ugotovitvah prosvetnih oblasti na Koroškem je prebivalstvo nove nižje gimnazije sprejelo z naklonjenostjo in je podpiralo oblast pri pospeševanju razvoja šolstva. Na utrditev položaja nižjih gimnazij bi pozitivno vplivala predvsem premestitev kvalificiranih moči nanje. Oblasti so optimistično ocenjevale, da oskrba novih gimnazij z ustreznimi učili ne bo predstavljala ovire. Pri vseh dospelih pošiljkah učil so zato dajali prednost ureditvi kabinetov za fiziko, kemijo in prirodopis.¹²¹

Po drugi strani so novo ustanovljene nižje gimnazije zbujele več skepse med pedagoškim kadrom. Do obveznega izobraževanja v tej obliki so bili kritični zlasti nekateri profesorji, saj so menili, da bo splošna raven nižje gimnazije zelo upadla. Inšpekcije nižjih gimnazij so v nasprotju s takšnim mnenjem ugotavljale, da so pomisleki na splošno neutemeljeni in da bi lahko prosvetni delavci s *požrtvovalnostjo, in čutom odgovornosti ter z ljubeznijo do otrok* premostili vse objektivne ovire.¹²²

V praksi se je največja pomanjkljivost novega sistema obveznega šolanja pokazala v slabem znanju in padcu učnega uspeha na nižjih gimnazijah. Ne samo da ta ni nikjer dosegal pričakovanj, ampak se je iz leta v leto poslabševal. Vse od nastanka nižjih gimnazij so se tudi prosvetne oblasti na Koroškem ubadale z nezadovoljivim uspehom na nižjih gimnazijah ter nedopustno velikimi razlikami v uspehu med njimi. Ob koncu šolskega leta 1950/51 je ta na

¹¹⁷ *Objave Ministrstva za prosveto LRS*, 20. 11. 1950, št. 2.

¹¹⁸ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Zbirna tabela o številu šol, 1953/54, AŠ 174.

¹¹⁹ Odlok o obveznem osemletnem šolanju je bil sprejet šele leta 1953.

¹²⁰ *Objave Ministrstva za prosveto LRS*, 5. 2. 1951, št. 4, str. 6.

¹²¹ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo o stanju šolstva, 4. 11. 1950, AŠ 170.

¹²² *Objave Ministrstva za prosveto LRS*, 5. 2. 1951, št. 4, str. 6.

Koroškem na primer nihal od samo 41 odstotkov na Prevaljah do 71 odstotkov uspešnih v Slovenj Gradcu.¹²³

Tabela 2: Učni uspeh na nižjih gimnazijah ob koncu šolskega leta 1950/51¹²⁴

Nižja gimnazija	Število učencev	Končali razred	Končali razred v %
Črna	134	77	57,4
Marenberg	123	70	56,9
Mežica	87	49	56,3
Prevalje	103	42	40,7
Slovenj Gradec	423	302	71,4
Skupaj	870	540	62

Na vseh petih nižjih gimnazijah je razrede uspešno končalo 62 odstotkov otrok. V povprečju je bil daleč najslabši rezultat v prvem razredu nižje gimnazije. Tega je končalo le 53,4 odstotka otrok.¹²⁵ Za primerjavo naj navedem, da je v okraju Maribor okoli 63 odstotkov otrok končalo razred brez negativne ocene, prvega pa samo 52 odstotkov otrok.¹²⁶

Povprečen uspeh na nižjih gimnazijah se je v primerjavi s prejšnjim šolskim letom še zmanjšal in je v okraju ob prvem polletju šolskega leta 1951/52 znašal le zaskrbljujočih 39,5 odstotka. Glavni razlog so prosvetni delavci pripisali dejstvu, da veliko dijakov v dejansko obvezni nižji gimnaziji le izpolnjuje svojo šolsko obveznost in da zato nimajo prave motivacije za resno delo. Ti so obenem negativno vplivali tudi na vse ostale. Na gimnazijo se niso mogli vpisati učenci, ki so bili preveč oddaljeni od nje, čeprav so bili zanj sposobni, po drugi strani pa so jih obiskovali tudi tisti, ki niso nameravali nadaljevati šolanja. Oblasti je še posebej skrbelo, kako rešiti vprašanje otrok, ki so ponavljali razrede več let, saj se je uspeh nižjih gimnazij na njihov račun še dodatno zmanjšal. Posebej kmečki starši še vedno niso razumeli, zakaj mora njihov otrok sploh v gimnazijo. Prehod v gimnazijo je predstavljal za povprečnega otroka preveliko obremenitev. Metode pouka in način dela v osnovni šoli so se namreč zelo razlikovali od nižje gimnazije. Novi učni načrt je bil po mnenju šolnikov v nižji gimnaziji prezahteven, saj je temeljil na znanstvenosti snovi in ni upošteval pedagoškega vidika pouka. Ob tem je bilo tudi ocenjevanje prestrogo. Novi učni načrti za nižje gimnazije so v resnici

¹²³ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Statistični list ob zaključku šolskega leta 1950/51 za posamezne nižje gimnazije, AŠ 178.

¹²⁴ Prav tam.

¹²⁵ Prav tam.

¹²⁶ Maček, Partijska prosvetna politika 1945–1955, str. 278.

predvidevali stoddstotni obisk, polno strokovno zasedbo in kakovosten kader, kar v tedanjih razmerah seveda še ni bilo uresničljivo. Povsod so se soočali še s pomanjkanjem učil, risalnega orodja in pripomočkov za učitelje. Veliko je bilo zlasti pomanjkanje učnih knjig. Na nobeni nižji gimnaziji na Koroškem sploh niso imeli učbenikov za angleški jezik in zgodovino, nekateri pa so bili pisani preobširno s težko razumljivim besedilom. Delo je oteževalo še pomanjkanje izkušenj mlajših učnih moči, že večkrat omenjena nestrokovna zasedba kadra na nižjih gimnazijah in prenatrpanost oddelkov. V Vuzenici sta tako dva oddelka imela po 62 dijakov, v Marenbergu pa je bilo v enem oddelku kar 64 dijakov. Razmere je poslabšala še oddaljenost dijakov od nižjih gimnazij, saj sta bila dijaška domova le v Slovenj Gradcu in Guštanju.¹²⁷

Tabela 3: Kader po gimnazijah v šolskem letu 1951/52.¹²⁸

Gimnazije	Št. oddelkov	Kader po kvalifikaciji										
		Prof.	Prof. priprav.	Predm. učit.	Predm. učit. priprav.	Strok. učit.	Strok. učit. priprav.	Učitelj	Učit. priprav.	Pogodb. učit.	Skupaj	Manjka učnih moči
Ravne	15	7	2	3	4		1	1		3	21	1,5
Črna	4				2			2			4	2
Marenberg	4			1				2			3	3
Mežica	3			2	1		1				4	0,5
Prevalje	4							4			4	2
Slovenj Gradec	11	1	1	2	3	1		4	1		13	3,5
Vuzenica	3				1			1			2	2,5
Skupaj	44	8	3	8	11	1	2	14	1	3	51	15

Razkorak med osnovno šolo in nižjo gimnazijo so na Koroškem poskušali zmanjšati z obiski ravnateljev nižjih gimnazij na osnovnih šolah. S stalnim stikom med obema ravnema izobraževanja bi lažje poenotili kriterije ocenjevanja, pedagoško izboljšali pouk in ga tudi vsebinsko poglobili. Ob tem bi morali za uspešnejše delo nižjih gimnazij v okraju zaposliti predvsem nekaj kvalificiranih slavistov in anglistov, na nižjih gimnazijah pa bi učitelji morali pripraviti vsaj osnovna skripta za pouk.¹²⁹

Ob vseh pomanjkljivostih novega sistema izobraževanja je bila pozitivna posledica pretvorbe sedemletke v nižjo gimnazijo po ocenah okrajnih

¹²⁷ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo o delu Sveta za prosveto in kulturo OLO Slovenj Gradec, 21. 12. 1951, AŠ 177.

¹²⁸ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo o kadru na gimnazijah ob koncu šolskega leta 1951/52, AŠ 178.

¹²⁹ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo o delu Sveta za prosveto in kulturo OLO Slovenj Gradec, 21. 12. 1951, AŠ 177.

prosvetnih oblasti zgolj v tem, da je mladina začela jemati pouk bolj resno in da se je na ta račun popravil šolski obisk. Razumljivo je bilo, da je kakovost dela nižje gimnazije s skoraj popolno dostopnostjo za vse otroke v primerjavi s predvojnimi nivojem, ko je to bila izbirna šola, precej padla.¹³⁰

Obstoječim nižjim gimnazijam se je s šolskim letom 1951/52 pridružila še nižja gimnazija v Vuzenici s prvim gimnazijskim razredom.¹³¹

Kako so se soočali s slabimi uspehi na nižjih gimnazijah v okraju in kako so ocenjevali svoje delo? V nižji gimnaziji v Mežici so v šolskem letu 1951/52 v prvi razred dobili boljše učence kot prejšnje leto in tudi starostna razlika ni bila več tako velika. Prvošolci so bili stari od enajst do štirinajst let. Zato so imeli manj težav v vzgojnem pogledu. Otroci iz kmečkih družin so zaradi bolj pogostega izostajanja začeli kmalu zaostajati v napredku. Od osmih učencev iz kmečkih družin je bilo šest negativno ocenjenih, čeprav so bili nadarjeni in sposobni. Izkazalo se je, da so šolsko delo dobro opravljali predvsem učenci, za katere so se zanimali starši, jih nadzirali in jim pomagali pri šolskih obveznostih. Od vseh staršev so za napredek in vzgojo otrok najbolj skrbeli starši iz nameščenskih družin, nato obrtniških in delavskih, najmanj pa iz kmečkih rodbin. Poučevanje je deloma potekalo po skrčenih predmetnikih. Pri angleščini učni cilji niso bili doseženi, saj celo leto ni bilo učbenikov. Učni uspeh je iz leta v leto nazadoval. Ob koncu 1949/50 je bilo pozitivnih 66, naslednje leto 57, v letu 1951/52 pa le še 55,5 odstotka otrok. Podobno je bilo tudi v prvih razredih. Tu se je odstotek uspešnih zmanjšal od 58 v letu 1949/50 na 50 odstotkov otrok v šolskem letu 1951/52.¹³² Na nižji gimnaziji Prevalje so vzrok neuspeha pripisali popoldanskemu pouku v dveh oddelkih, preveliki težavnosti učnih načrtov pri nekaterih predmetih, zlasti v prvem razredu, in prezaposlenosti otrok z domačimi opravili. Učnega načrta niso predelali v ruskem in angleškem jeziku, pri slovenščini, zgodovini in kemiji. Izdelalo je 67 odstotkov dijakov.¹³³ V Slovenj Gradcu je bilo na nižji gimnaziji negativnih 52 odstotkov otrok. Od tega je 63 otrok imelo več kot pet negativnih ocen. Za slab uspeh naj bi bili odgovorni predvsem dijaki sami, saj se niso poglobili v delo in sledili razlagam učitelja. Med dijaki je bilo veliko vozačev, ki so zaradi slabih prometnih zvez ostajali po pouku v mestu in bili izpostavljeni slabemu vplivu ulice. Mnogo jih je prišlo v gimnazijo samo zato, ker v njihovem kraju ni bilo petega razreda osnovne šole. Neugodno je na pouk vplivalo tudi

¹³⁰ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Zapisnik uradne konference prosvetnih delavcev okraja Slovenj Gradec, 17. 2. 1951, AŠ 179.

¹³¹ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Odločba o ustanovitvi nižje gimnazije v Vuzenici, 7. 8. 1951, AŠ 172.

¹³² PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo gimnazije Mežice ob 1. polletju 1951/52 in ob koncu šolskega leta, AŠ 178.

¹³³ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo gimnazije Prevalje ob koncu 1951/52, AŠ 178.

stalno menjavanje učnih moči, spreminjanje urnikov in predmetnikov, odsotnost predmetnih učiteljev, pomanjkanje učbenikov (angleščina, zgodovina) in drugih pripomočkov.¹³⁴ V Vuzenici je izdelalo razred le štirideset odstotkov dijakov. Glavni vzrok za slabe rezultate je bila nezainteresiranost dijakov. Poleg tega so se predmetni učitelji preveč usmerili na učno snov, ne da bi upoštevali dijakove življenjske razmere in pogoje šolanja. Manjkalo jim je tudi poznavanje sociologije vasi. Poleg tega je bilo ocenjevanje preveč strogo.¹³⁵ Na gimnaziji v Črni je bil pouk v prvih mesecih nereden, zato je prihajalo do zaostankov v učnem načrtu. Občutno je bilo pomanjkanje knjig za zgodovino ter atlasov. Ob prvem polletju je bilo pozitivnih le 42 odstotkov otrok. Rezultat je bil kar za enajst odstotkov slabši kot v preteklem šolskem letu. Izkazalo se je, da je bilo znanje, ki so ga pridobili v osnovni šoli, preskromno, na slab uspeh pa je vplival tudi neresen odnos do učenja.¹³⁶ Na nižji gimnaziji Radlje je bilo največ negativnih pri matematiki in angleščini. Najbolj je trpelo znanje pri slovenskem jeziku, saj so ga predavali nekvalificirani kadri. Razred je ob koncu šolskega leta 1951/52 izdelalo 61 odstotkov otrok.¹³⁷

Dejstvo je, da je v celotnem okraju le okoli dvajset do trideset odstotkov otrok uspešno prišlo do četrtega razreda nižje gimnazije. Prosvetne oblasti so bile prepričane, da ostali prav gotovo niso nesposobni ali celo zaostali, saj je bilo na štiridesetih osnovnih šolah v povprečju pozitivno ocenjenih nekaj nad tri četrtine otrok. Očitno je bilo, da je za slabe uspehe na nižjih gimnazijah najbolj kriv neustrezen sistem šolanja.¹³⁸

RAZMIŠLJANJA O CELOVITI REFORMI ŠOLSKEGA SISTEMA

Zaradi številnih težav, s katerimi so se soočale nove nižje gimnazije na podeželju, predvsem s pomanjkanjem usposobljenega kadra, učnih pripomočkov ter zato v praksi neuresničljivih učnih načrtov in predmetnikov, se je pri oblasteh kaj kmalu pokazal dvom v ustreznost tako oblikovane osemletne šolske obveznosti in začela so se prva razmišljanja o potrebi celovite reforme

¹³⁴ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo gimnazije Slovenj Gradec, ob koncu I. polletja 1951/52, AŠ 178.

¹³⁵ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo gimnazije Vuzenica, ob koncu šolskega leta 1951/52, AŠ 178.

¹³⁶ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, Poročilo gimnazije Črna ob koncu I. polletja šolskega leta 1951/52, AŠ 178.

¹³⁷ PAM, fond OLO Slovenj Gradec, poročilo gimnazije Radlje ob koncu šolskega leta 1951/52, AŠ 178.

¹³⁸ PAM, fond OLO Prevalje, Zapisniki II. redne seje Sveta za prosveto OLO Slovenj Gradec, 28. 7. 1952, AŠ 174.

obveznega izobraževanja. Ta je bila nato izvedena konec petdesetih let v obliki enotnih osemletk. Predvsem bi bilo treba odgovoriti na vprašanje, ali naj nižja gimnazija služi kot priprava na višjo gimnazijo ali pa naj da praktično in življenjsko znanje.¹³⁹ S svojo obveznostjo je zajela namreč tudi otroke, ki sploh niso bili motivirani za šolanje in je bila zanje le čakalnica, kjer so počakali na izpolnitev šolske obveznosti. Po drugi strani so vanjo prihajali le otroci, ki so imeli gimnazijo v kraju samem ali zelo blizu. Ostali so v glavnem še naprej obiskovali osemletne osnovne šole. Te zaradi skrčenega obsega pouka seveda niso mogle nuditi enakovredne izobrazbe in omogočiti prehod na višje ravni izobraževanja brez opravljanja različnih dopolnilnih izpitov. Snov v nižjih gimnazijah je bila razporejena tako, da je bila v celoti predelana šele po štirih letih. Vsak predčasen izstop je zato otroka prikrajšal za del izobrazbe, prav tako pa niso dobili dovolj praktičnih in za življenje potrebnih znanj.¹⁴⁰



Slika 1: Smučarska tekma pionirjev na Strojni, februar 1952¹⁴¹

Zlasti na podeželju nižje gimnazije po mnenju številnih prosvetnih delavcev niso dale primerne splošne izobrazbe in so bile dejansko le mrtva črka na papirju. V primerjavi z mestnimi gimnazijami so po učnih močeh in materialnih pogojih brez izjeme zelo zaostajale. Obveznega drugega tujega jezika na njih tako recimo večinoma sploh niso poučevali, kar je povzročalo težave

¹³⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Svet za kulturo in prosveto, Zapisnik konference okrajnih inštruktorjev in načelnikov na področju LRS od dne 19. 9. do 1. 10. 1952, AŠ 49, str. 43–49.

¹⁴⁰ In še ena misel k petemu razredu, str. 5.

¹⁴¹ PAM, fond Osnovna Šola Prežihovega Voranca Ravne na Koroškem, Kronika šole na Strojni.

ob prehodu na višje gimnazije. Ob tem so bile zaradi popolne dostopnosti in neprilagojenosti učnih načrtov zmogljivostim podeželskih otrok prezahtevne. Tako je v povprečju v Sloveniji le 32 odstotkov otrok na nižjih gimnazijah prišlo do zaključnega razreda, kar je samo nekoliko odstotkov več kot na Koroškem.¹⁴²

Po drugi strani so podeželske nižje gimnazije vsem težavam in nedorečenostim navkljub pomenile določen napredek. Utirale so namreč pot v bolj intenzivno šolsko delo, širile pomen izobrazbe med kmečkim prebivalstvom in izboljšale obisk pouka. To je še posebej veljalo za nerazviti, pretežno agrarni koroški okraj.¹⁴³

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Maribor

SI_PAM/0433 Okrajni ljudski odbor Slovenj Gradec

SI_PAM/0442 Okrožni ljudski odbor Maribor

SI_PAM/1275 Okrajni komite Komunistične partije Slovenije Slovenj Gradec

SI_PAM/0805 Učiteljišče Maribor

SI_PAM/1926 Osnovna šola Prežihovega Voranca Ravne na Koroškem

Arhiv Republike Slovenije

SI AS 249 Svet za kulturo in prosveto Ljudske republike Slovenije

Tiskani viri

Vestnik Ministrstva za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1946–1948.

Objave Ministrstva za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1950–1951.

Ur. l. SNOS in Narodne vlade Slovenije, 1945.

Ur. l. LRS, 1946–1947.

Ur. l. FLRJ, 1946–1947.

¹⁴² Širec, Nižje gimnazije še z ene strani, str. 33.

¹⁴³ ARS, fond Svet za kulturo in prosveto, Zapisnik konference okrajnih inštruktorjev in načelnikov na področju LRS od dne 19. 9. do 1. 10. 1952, AŠ 49, str. 42.

Literatura

Aleš Gabrič, Šolstvo na Slovenskem v letih 1945–1951. V: *Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete*, št. 24, 1991.

Drago Mehora, Naše sedemletke v tretjem letu svojega dela. *Popotnik*, št. 3–4, 1949.

Jože Širec, Nižje gimnazije še z ene strani. *Sodobna pedagogika*, št. 1–2, 1952.

Jure Maček, Partijska prosvetna politika 1945–1955 na primeru šolstva v Mariboru in okolici, Magistrsko delo, Maribor 2011.

In še ena misel k petemu razredu. *Prosvetni delavec*, 5. 3. 1953, št. 1.

Suzana Čeh, Historiat Okrajnega ljudskega odbora Prevalje in Slovenj Gradec. V: *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Maribor*, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor 2009.

Tone Sušnik, Razvoj šolstva v Mežiški dolini. V: *Med Peco in Pohorjem*, uredil Rajko Poberžnik, Maribor 1965.

Venčeslav Winkler, O sedemletki. *Popotnik*, št. 2–3, 1947.

Vinko Skitek, Nemške ljudske šole med letoma 1941 in 1945 v Mežiški dolini. *Šolska kronika – revija za zgodovino šolstva in vzgoje*, št. 21, 2012.

Vladimir Bračič, Prostorski razvoj upravne in samoupravne razdelitve na območju severovzhodne Slovenije. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1–2, 1979.

THE DEVELOPMENT OF MANDATORY SCHOOLING IN CARINTHIA FROM THE LIBERATION TO THE BEGINNING OF THE 1950s

Summary

The author presents the reconstruction, development and organisation of the school system in the Slovene part of Carinthia from World War II to the beginning of the 1950s. The discussed period is characterised by three milestones. For the first school year after the liberation, temporary solutions and disunited educational policy were typical, when the new authorities tried to settle the effects of occupation and to assure basic material conditions and staff for the new school year, and at the same time to organise the school work on the new ideological basis. After the authorities were consolidated, they fired or transferred all teachers, who were supposedly ideologically or politically inappropriate. In the school year 1947/48, the new educational organisation with the unified “seven-year-schools” was introduced. This organisation did not meet the expectations and therefore the Communist Party authorities had to admit that there was no development of the education and that they should have considered the profession more. In 1953, the eight-year-school was re-introduced, and the setback of the educational system ended. Looking at the educational situation in Carinthia, the author emphasises the local specifics and the execution of the Communist Party directives. The education in this quite hilly area was characterised by poorly developed and small schools with mostly combined classes. The author is interested in the social and educational structure of pupils on different educational levels and in the relations between the school environment and the school in the new social situation. Based on the Communist Party documents and documents of the educational authorities, he

presents the expectations of the local Communist Party authorities for the teachers, their ideological re-education and their changing role in the new social system.

DIE ENTWICKLUNG DER PFLICHTSCHULUNG IN KÄRNTEN VON DER BEFREIUNG BIS ZUM ANFANG DER 1950ER JAHRE

Zusammenfassung

Der Autor beschreibt die Erneuerung, die Entwicklung und die Organisation des Schulwesens in dem slowenischen Teil Kärntens nach dem Zweiten Weltkrieg bis zum Anfang der 1950er Jahre. Die behandelte Periode wurde von drei Wendepunkten gekennzeichnet. Für das erste Schuljahr nach der Befreiung sind temporäre Lösungen und Uneinigkeit der Schulpolitik charakteristisch, wobei die neue Regierung so bald wie möglich die Folgen der Okkupation zu bewältigen und die grundlegenden materiellen und personalen Grundlagen zu sichern versuchte und dabei noch die schulische Arbeit auf neuen ideologischen Grundlagen organisieren wollte. Nach ihrer Konsolidierung entließ oder versetzte die neue Regierung alle Lehrer, für die sie dachte, sie seien ideologisch oder politisch inkorrekt. Mit dem Schuljahr 1947/48 entstanden mit der Einführung der einheitlichen „siebenjährigen“ Schulen neue Veränderungen in der Organisation des Schulwesens. Da diese die Erwartungen nicht erfüllten, gaben die Parteistrukturen Anfang der 1950er Jahre zu, dass es im Schulwesen keinen Fortschritt gibt und dass sie eigentlich mehr die Expertenmeinung berücksichtigen müssten. Die erneute Einführung der achtjährigen Schulpflicht im Jahr 1953 bedeutete das Ende der Regression des Schulsystems. Bei der Darstellung des Schulsystems in Kärnten betont der Autor die lokalen Eigenartigkeiten in der Organisation der Schule und der Ausführung von Direktiven der Partei. Für das Schulwesen in dieser Hügellandschaft sind schlecht entwickelte, kleine Schulen, in denen meistens kombinierter Unterricht stattfand, typisch. Der Autor ist an der Sozial- und Ausbildungsstruktur auf verschiedenen Ebenen und an dem Verhältnis zwischen der Schule und der Umgebung in der neuen gesellschaftlichen Situation interessiert. Basierend auf den Dokumenten der Partei und der Schulverwaltung zeigt er die Anforderungen der lokalen Parteibehörde gegenüber der Lehrer, weiters die ideologische Umerziehung der Lehrer und ihre veränderte Rolle in dem neuen Gesellschaftssystem.

Spiritual Adolf Hytrek in legenda o Gralovem gradu na Boču

Jan Ciglenečki,* Slavko Ciglenečki**

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 929Hytrek A.; 2-523.6Studenice

Jan Ciglenečki, Slavko Ciglenečki: Spiritual Adolf Hytrek in legenda o Gralovem gradu na Boču. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 89=54(2018), 1–2, str. 167–193

Avstrijski pisatelj Hans von Thal je leta 1914 v časniku *Reichspost* objavil feljton, v katerem opisuje srečanje z duhovnikom Adolfom Hytrekom (1853–1899), učenim spiritualom studeniškega samostana. Med njunim pogovorom se izkaže, da se duhovnik intenzivno ukvarja z raziskovanjem srednjeveške pesnitve *Parzival* in njenimi povezavami s historično dobro znanimi kraji na področju južne Štajerske. Duhovnikova glavna teza je, da se legendarni Gralov grad nahaja na vrhu Boča.

Ključne besede: Hans von Thal, Adolf Hytrek, Wolfram von Eschenbach, Parzival, Gral, južna Štajerska, Boč, Studenice

1.01 Original Scientific Article
UDC 929Hytrek A.; 2-523.6Studenice

Jan Ciglenečki,* Slavko Ciglenečki: Priest Adolf Hytrek and the Legend of the Grail Castle on Boč. Review for History and Ethnography, Maribor 89=54(2018), 1–2, pp. 167–193

In 1914, the Austrian writer Hans von Thal published a feuilleton in the *Reichspost* newspaper, describing his meeting with Adolf Hytrek (1853–1899), an educated priest

* dr. Jan Ciglenečki, germanist in filozof, Oddelek za filozofijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, ciglenecki.jan@gmail.com

** dr. Slavko Ciglenečki, arheolog, Znanstveni svetnik v pokoju, Švabičeva 7, 1000 Ljubljana, Slovenija, slavko.ciglenecki@gmail.com

from Studenice Monastery. During their conversation, it soon became clear that the priest had been intensively studying the medieval poem *Parzival* and its links to the historically well-known places in Southern Styria. Hytrek's main hypothesis turns out to be that the legendary Grail Castle, Wolfram's *Munsalvaesche*, lies on the top of mountain Boč.

Keywords: Hans von Thal, Adolf Hytrek, Wolfram von Eschenbach, Parzival, Grail, Southern Styria, Boč, Studenice

DIALOG POD GRALOVIM GRADOM

12. februarja 1914 je na naslovni strani jutranje izdaje avstrijskega časnika *Reichspost* izšel feljton z naslovom »Montsalwatsch: spomin Hansa von Thala«.¹ V njem avtor, ki samega sebe označi za pisatelja, opisuje svojo pot, ki jo je prehodil iz zdravilišča v Rogaški Slatini prek Boča do Studenic. Svoje spomine Thal začenja z dramatičnimi opisi skrivnostnih, z divjim pragozdom obraslih pobočij, prek katerih se je prebijal po strmi srednjeveški cesti.² Ko se je spuščal proti studeniškemu samostanu, je sredi temnega gozda nenadoma zagledal prizor, ki ga je s svojo poetično lepoto prikoval na mestu. *Sredi najgostejšega gozda, pripoveduje Thal, je v mraku stal visok križ. V temi se je skoraj fosforescenčno svetilo belo telo Odrešenika v nadčloveški velikosti. Zdelo se je, da na njegovi desni lebdi angel in pod stransko rano drži plitko skodelo ter vanjo prestreza kri. Ob vznožju križa pa je v globoki pobožnosti klečala ženica. Obstal sem na mestu, prevzet spričo poetičnosti tega prizora.*³ Pod križem se je nahajal z zidom obdan izvir, iz katerega je pritekala kristalno

¹ von Thal, Montsalwatsch: Eine Erinnerung von Hans v. Thal, *Reichspost* 21/70, 1914, str. 1–2. Članek je dostopen v spletnem arhivu Österreichische Nationalbibliothek: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=rpt&datum=19140212&seite=1&zoom=43>

² Cesto čez Boč v drugi polovici 15. stol. omenja že Paolo Santonino, ki je po krajih južne Štajerske spremljal škofa Petra Carlja iz Caorla. Pot prek Boča Santonini opiše z besedami: *Preden smo prišli do samostana, smo zlezli po strmi poti na goro Boč (Botsch) in se potlej spustili z nje s še hujšimi težavami zaradi strmine; na poti v dolino so nekateri od nas po naključju ujeli veliko zajcev, od teh je Santonino, hitrejši od drugih, ujel dva, ki bi ju bil prav rad prepustil drugim. Gospa prednica in njene sestre so nas sprejele tako ljubeznivo, da se ne da povedati. Predvsem je bila za gospoda škofa, ki je bil od poti z gore ves preznojen, pri priči nared do gležnjev segajoča srajca, katere ovratnik je bil pretkan z zlatom in svilo, Santonino, Popotni dnevniki 1485–1487, Celovec–Dunaj–Ljubljana 1991, str. 80. Pot, po kateri je v 15. stol. potoval Santonini in v 19. stol. verjetno tudi Thal, je vodila iz Kostrivnice, ki se nahaja na južni strani Boča, mimo cerkve Sv. Lenarta, zavetnika popotnikov, od koder se je pod gradom Dor strmo vzpela in se prek Formil nato spustila proti Studenicam. Zaraščeno, a kljub temu dobro ohranjeno 2,5 m široko platišče ceste je na severnem pobočju na nekaterih mestih vidno še danes.*

³ von Thal, *op. cit.*, str. 1 (prev. J. Ciglencečki).

čista studenčnica.⁴ Skrit v gosti senci dreves je Thal z zanimanjem opazoval pobožno početje starke, ki se je nagnila nad izvir, se prekrizala in si z vlažno dlanjo omočila čelo in oči.

Radovedno je stopil korak naprej in nagovoril staro ženico, ki se je ob nepričakovanem srečanju zdrznila in plaho odzdravila. *Zakaj potrebujete teh nekaj kapljic studenčnice?* Starka ga je vprašala, ali je tujec v teh krajih, in ko ji je pritrtil, se je njen pogled omehčal. *To je milostni studenec*, je zašepetala, *vodo pa potrebujem za svojega ubogega, bolnega moža. Toda on v to ne verjame. /.../ In kdor ne verjame, temu tudi ne pomaga.*⁵ Njene besede so v Thalu zbudile zanimanje, da bi o čudežnem studencu izvedel kaj več. V dolgi izpovedi mu je starka razkrila, da njen mož trpi od težke, neozdravljive bolezni in da je milostni studenec njeno zadnje upanje. *To je čudodelna voda, ki izvira iz jezera v sveti gori, je nadaljevala, po jezeru pa se, brez jader in vesel, vozi božji glasnik, vleče pa ga velika ptica, ki je spredaj vpeta z zlato uzdo. /.../ Na čolnu stoji in posluša, če pa se po svetu razširi krivica in ogroža nedolžnost, takrat ... takrat pride na pomoč! Na njegovem klobuku sedi ptica, ob strani pa mu visi trobenta.*⁶ Starka se je po teh besedah na hitro poslovila in izginila v eni od hiš v bližnji vasi.

Tudi Thal se je, utrujen od dolge poti, odpravil do Studenic, da bi se okrepčal v vaški gostilni. V njej je naletel na edinega gosta, dušebrižnika bližnjega samostana sester magdalenk, ki je Thala povabil k svoji mizi in mu ponudil domače vino. Med pogovorom se je izkazalo, da se duhovnik ukvarja z raziskovanjem lokalne zgodovine in ljudskega izročila. Na Thalovo vprašanje, kaj se skriva v ozadju pripovedke, ki jo je malo prej v gozdu slišal od stare ženice, se je duhovnik zamišljeno nasmehnil. Povabil ga je k sebi domov in mu že med potjo pojasnil: *Ta pripovedka je bila zame pravzaprav ključ, s katerim sem prodril v srednjeveško zakladnico pripovedk, v največičastnejšo, ki jo mi Nemci posedujemo. Iz razumljivih razlogov je narod pisano prepletel med seboj resnico, pesništvo, religijo in zgodovino. Kar ste slišali od stare ženice, ni nič več in nič manj kot legenda o Lohengrinu, za katero literarni zgodovinarji menijo, da se je dogodila na bregovih reke Schelde. Seveda pa je treba pripomniti, da je ta pripovedka tam popolnoma tuja, medtem ko jo tukaj pozna vsak otrok – in prav to mi je dalo misliti.*⁷

⁴ V Thalovi pripovedi je ob podrobnem branju mogoče najti številne netočnosti. Kot je razvidno iz nadaljevanja, gre pri tem izviru nedvomno za Milostni studenec (nem. *Gnadenquell*), ki se nahaja na dvorišču studeniškega samostana, in ne v gostem gozdu nad samostanom, kot v svojem feljtonu zapiše Thal. V okolici tega izvira niti višje v gozdu ni nobenih sledov križa z Odrašenikom v nadnaravni velikosti.

⁵ von Thal, *op. cit.*, str. 1.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*

Duhovnik je z urnim korakom gosta odvedel v svojo zasebno knjižnico, ki jo je Thal opisal kot »arheološko kraljestvo«. ⁸ Sredi nje je stala miza, ki je bila prekrita z rokopisi, knjigami, zvitki in risbami, skozi okno pa se je videl Boč. Duhovnik je vzel v roke barvno risbo pokrajine, na kateri je bil na strmi gori narisana mogočen grad, ki se je z zadnjo steno naslanjal na štrlečo skalo. Nad njim se je dvigalo velikansko razpelo z Odrešenikom, ob katerem je lebdel angel in iz stranske rane v sijočo posodo prestrezal kri. Nad risbo je bil napis: *Okolica gradu Montsalwaesche, kot je opisana v Eschenbachovemu Parcivalu.* ⁹ Ob teh besedah je Thal presenečeno skočil pokonci, duhovnik pa se je zasmejal in zmagoslavno dodal: *Tako je! Tukaj je hodila Eschenbachova noga. To okolico je opisal v Parcivalu in tam – pokazal je skozi okno na gorskega velikana, katerega vrh je izginjal v megli – tam je stal Gralov grad!* ¹⁰

UČENI SPIRITUAL STUDENIŠKEGA SAMOSTANA

Thal je svoje prve vtise ob nenadejanem srečanju s skrivnostnim raziskovalcem Gralovih legend opisal z besedami: *Bil je srednje močan mož z energičnimi potezami in žarečimi očmi. Visoko, preudarno čelo je izdajalo misleca. Oseba, katere notranji čar je privlačil z magnetično močjo. Moje začudenje je raslo iz minute v minuto. Kako je prišel ta učeni mož v to samotno, od sveta pozabljeno vas?* ¹¹ Čeprav se duhovnik v Thalovem feljtonu ne omenja poimensko, pa je njegovo identiteto mogoče razbrati iz drugih sočasnih virov: to je bil šlezijjski duhovnik in arheolog Adolf Hytrek (1853–1899). Vprašanje, kako je prišel ta učeni mož v to samotno, od sveta pozabljeno vas, ki si ga v svojem feljtonu zastavlja Thal, je povsem na mestu. Preden se posvetimo Hytrekovim teorijam o Gralovih legendah na južnem Štajerskem, si na kratko oglejmo glavne postaje na njegovi kratki, a razgibani življenjski poti. ¹²

Rodil se je 17. junija 1853 v vasi Obrowiec v Šleziji. Po končani gimnaziji v Opolu je leta 1873 vpisal študij na Teološki fakulteti Leopoldove univerze v Wrocławu. Kot urednik časopisa *Katolika* je leta 1877 organiziral romanje v Rim, kjer je v njem oživel želja, da bi postal duhovnik. Od wrocławskega škofa Henryka Försterja je dobil dovoljenje za študij v Rimu, kjer se je nato

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*, str. 2.

¹⁰ *Ibid.*, str. 2.

¹¹ *Ibid.*, str. 1.

¹² O Hytrekovem življenju gl. Kielbasa, *Książdz Adolf Hytrek 1853–1899: dziennikarz – ludoznawca – archeolog*, Trzebnica 1996, in Sałaj, *Książdz Adolf Hytrek (1853–1899), zapomniany badacz wczesnego chrześcijaństwa*, v: Kałużny (ured.), *Starożytność chrześcijańska* 4, Kraków 2016, str. 211–221.

vpisal na nemški kolegij *Campo Santo Teutonico* v Vatikanu. Na veliko mašo 15. avgusta 1878 je bil posvečen v duhovnika in še istega dne sprejet v privatno avdienco pri papežu Leonu XIII. Anton de Waal, rektor kolegija *Campo Santo Teutonico*, je Hytreku omogočil, da je študij nadaljeval pri Giovanniju Battistu de Rossiju, slovitim italijanskem arheologu in utemeljitelju zgodnjekrščanske arheologije kot samostojne discipline. Spomladi leta 1880 je Hytrek odpotoval na študijsko potovanje v Severno Afriko (Alžirija, Tunizija), kjer je raziskoval zgodnjekrščanske cerkve in nekropole. Iz Afrike se je vrnil z bogatimi najdbami, ki so med njegovimi arheološkimi kolegi v Rimu zbudile veliko zanimanja in mu posredno odprle pot, da je kmalu začel sodelovati pri izkopavanjih rimskih katakomb in Pompejev.

Iz Rima je Hytreka pot vodila v Zagreb, kjer je prevzel skrb nad samostanom sester magdalenk, ki so na Hrvaško prišle iz Laubana v Šleziji. Od oktobra 1882 do aprila 1883 je izvajal arheološka izkopavanja zgodnjekrščanske bazilike sv. Sinerota v antičnem Sirmiju (današnja Sremska Mitrovica), ki so bile sploh prve arheološke raziskave tega pomembnega najdišča.¹³ Svojih pričakovanj glede izkopavanj v Sirmiju se Hytrek pozneje spominja z besedami: *Po tem, kar sem do takrat slišal in bral o tem mestu, sem si Mitrovico predstavljal kot nekakšne panonske Pompeje. Ni si težko predstavljati mojega veselja, ker me je doletela sreča, da lahko raziskujem to klasično najdišče.*¹⁴ Rezultate terenskih raziskav v Sirmiju je v članku z naslovom »Starokrščansko grobišče sv. Sinerota u Sriemu« objavil v zborniku prispevkov s Prvega mednarodnega kongresa zgodnjekrščanske arheologije, ki je potekal leta 1894 v Splitu.¹⁵ Iz neznanih razlogov se Hytrek sam tega kongresa ni mogel udeležiti, kljub temu pa se njegovo ime omenja v uradnem poročilu s kongresa.¹⁶ V korespondenci arheologov Luke Jelića in Heinricha Swobode se je ohranil opis njunega obiska pri Hytreku v Studenicah na veliko noč leta 1892, kjer so se skupaj dogovorili,

¹³ Jeremić, Adolf Hytrek et les premieres fouilles archeologiques a Sirmium, *Starinar* 55, 2005, str. 115–132.

¹⁴ Hytrek, Starokrščansko grobišče sv. Sinerota u Sriemu, *Ephemeris Salonitana*, Zader 1894, str. 1–6.

¹⁵ Poznejši izkopavalci Sirmija so Hytreku očitali, da se podatki v njegovih načrtih cerkve sv. Sinerota ne skladajo z dejstvi na terenu, prim. Jeremić, *op. cit.*, str. 122. Šime Ljubić je Hytrekovo metodo izkopavanja opisal celo kot »najhujšo obliko barbarizma, kar jih obstaja«, gl. Milošević, Earlier Archaeological Activity in Sirmium, *Sirmium* II, 1971, str. 6. Ob teh kritikah, ki so do neke mere verjetno upravičene, pa se je vendarle treba zavedati, da so Hytrekova izkopavanja potekala v času ob koncu 19. stol., ko je bila zgodnjekrščanska arheologija še v povojih, zato je tudi njegove metode izkopavanja treba ocenjevati v luči tedanjih okoliščin, standardov in možnosti.

¹⁶ Gl. Marin (ured. reprinta), *Radovi prvog međunarodnog kongresa za starokrščansku arheologiju*, Split-Solin, 20–22. kolovoza 1894, Split 1993, str. 357. O Hytrekovi vlogi pri organizaciji tega kongresa gl. Piplović, Prvi međunarodni kongres starokrščanske arheologije, *Baština* 18/24–25, 1994, str. 7–10.

da bodo v Splitu organizirali prvi kongres zgodnjekrščanske arheologije. Kot je razvidno iz te korespondence, je bil Hytrek v najožjem krogu pobudnikov tega pomembnega kongresa, prisoten pa je bil tudi na naslednjem sestanku, ki so ga imeli organizatorji v Splitu.¹⁷ Reprint zbornika s kongresa vsebuje tudi skupinsko sliko udeležencev, na kateri so kar tri osebe iz Slovenske Bistrice, in sicer Christina, Alexandra in Hugo Windischgraetz.¹⁸ Na seznamu udeležencev se omenja tudi Antonius Lekše iz Studenic,¹⁹ ki je o kongresu pozneje pripravil daljše poročilo za revijo *Dom in svet*.²⁰

Za časa svojega službovanja v Zagrebu je Hytrek začel iskati primernejši kraj, kamor bi lahko preselil sestre magdalenke, ki so bile pod njegovo duhovno oskrbo.²¹ Tako je leta 1883 prvič obiskal Studenice, kjer so takrat samevale ruševine nekdanjega dominikanskega samostana. O kraju, samo-

¹⁷ Heid, Anton de Waal, *Das deutsche Priesterkolleg am Campo Santo in Rom und die christliche Archäologie Dalmatiens*, v: Jurišić (ured.), *Kačić: Zbornik franjevačke provincije presvetog otkupitelja, Zbornik u čast Emilija Marina za 60. rođen dan*, 41–43, 2009–2011, str. 1040–1042.

¹⁸ Marin, *op. cit.*, str. 209.

¹⁹ *Ibid.*, str. 316.

²⁰ To poročilo priča o velikem ugledu, ki ga je imel Hytrek med pionirji zgodnjekrščanske arheologije, zato ga velja navesti v daljšem odlomku: *Minulega meseca je umrl v Castelgandolfu v Rimu v 73. letu svoje dobe začetnik in največji svetovni učenjak krščanskega starinoslovja: Gian Battista de Rossi. Okoli njega se je zbralo obilo učencev in učenjakov, kateri so pridno delali v njegovem duhu na starinskem, še zelo malo obdelanem polju po raznih mestih in krajih. Tu se je kopal in razkopavalo, iskalo in proučevalo tako, da je z leti narastlo veliko gradiva. Obto so pa starinoslovci davno že želeli, da se kje sestanejo ter izmenivši misli povedo svoja mnenja in se pogovore, kako bi najuspešneje na tem polju dalje delali vsak v svoji stroki. Treba pa je bilo zato izbrati deželo in mesto, katero je bogato na svojih izkopaninah. Poleg Rima pa menda ni v starinah bogatejšega mesta, kakor je stara nadškofovska stolica Salona, današnje Solin, ki leži v svojih ruševinah ne daleč od Spleta, največjega mesta naše južne pokrajine. In tako je Splet-Solin, in ž njima hrvaški narod, doletela velika čast v Evropi, da so se tu glaslu evropskega učenjaki zbrali in zborovali od 20. do 23. vel. srpana t. L: prvi zbor ali mednarodni kongres krščanskih arheologov. Že leta 1892. se je zbralo na solinskih razvalinah nekoliko krščanskih starinoslovcev. Ti so sklenili sklicati prihodnjega leta omenjeni shod. In da bi bilo vse pripravljeno in, kakor je treba, urejeno, izbrali so odbor šesterih mož, kateri so znani po svojih delih v krščanskem starinoslovju. Omenimo jih: Msgr. Fran Bulic, Ad. Hytrek, dr. Z. Jelič, dr. W. A. Neumann, dr. H. Swoboda in dr. A. de Waal. Ti so vse pripravili, ne ozirajoč se na gmotne troške ali težave. Toda preprečila je kolera kongres, kateri bi bil imel zborovati meseca kimovca minulega leta. Zato se pa ni vse odložilo, ampak preložilo na letos, in lahko rečemo, kolikor poznejši toliko krasnejši je bil shod, kateri bo ostal gotovo neizbrisljiv v spominu vsem, kateri smo se ga udeležili. In da bi po želji vedoragega gospoda urednika nekaj zvedeli čitalci »Dom in Svet«-a o njem, podam kratek opis samega zbora: Splet, Solin itd. opisal bom drugikrat z drugimi mesti, Lekše, Kongres krščanskih starinoslovcev v Spletu-Solinu, *Dom in svet*, 7/21, 1894, str. 671.*

²¹ Hytrek, *Sophie von Rohitsch und das Stift und Gotteshaus Studenitz*, Studenice 1895, predgovor (brez paginacije).

stanu in njegovi okolici je pozneje zapisal, da je to »eden najlepših krajev južne Štajerske«. ²² Leta 1885 je tako iz Zagreba pripeljal skupino 19 magdalenk, ²³ s čimer se začenja enajstletno obdobje Hytrekovega službovanja v Studenicah, ki traja vse do leta 1896, ko zapusti Štajersko in se vrne v domačo Šlezijo. Ne dolgo za tem, 5. septembra 1899, nenadoma umre zaradi srčnega infarkta, star 46 let.

V času bivanja v Studenicah se je Hytrek posvečal proučevanju lokalne zgodovine. Kmalu po prihodu v Studenice je začel na samostanskem posloppju, ki je bilo od jožefinskih reform leta 1782 zapuščeno in na več mestih porušeno, izvajati obsežna obnovitvena dela. Iz različnih virov vemo, da je bil v tem času samostan močno preurejen, deloma zaradi dejanskih potreb, verjetno pa tudi zaradi Hytrekove raziskovalne vneme in zanimanja za zgodovino samostana. ²⁴ V zvezi z njegovo prenovno samostana so zgovorni zapisi v rokopisu *Studeniške kronike*, ki ga hranijo v župnišču v Studenicah. Ker je bil Hytrek dušebrižnik sester magdalenk in ne vaški župnik, so zapise v kroniki pisali župniki, ki so sočasno s Hytrekom službovali v Studenicah. V kroniki tako v zvezi z obdobjem, ko je samostan vodil Hytrek, najdemo naslednje zapise, ki pričajo o njegovem intenzivnem prenavljanju samostana in raziskovanju okolice:

Č. g. Hytrek spiritual magdalenk dal je hodnik prezidati in nastala je mala sobica. ²⁵

1886 čč. Samostan kupil sveto Družino in svet tri Kralje v tron velikega oltarja za 500 mark. ²⁶

1887 je dal samostan odvoziti sipino podrtin, ki je bila zadaj – za rožansko kapelo in prezbiterijem. Sipina od nekdanjega požara (1786) in od pozneje je ležala visoko skoraj do oken, tako da so bile stene vse zelene. Zima je ostala mila in lahko se je to delo opravljalo. V zimi 88, ki je bila huda, se je delo nadaljevalo in dovršilo. ²⁷

Leta 1890 so dale sestre odpreti dva okna, ki jih je dal baje nekdanj Sparovec do pol pozidati – morda iz strahu pred tatovi (plačal samostan). ²⁸

1892 ura v zvoniku popravljena in na kor napeljal. Kazalnik na zvoniku nad. Samostan plačal /.../ to leto se je pripravila (kupila s Tirol) nova križeva skupina na križevi oltar. Cfr. VIII, p. 53. Iz oboka se je vzela skupina, ki je bila ondi od 1715 in je bila že zelo revna. Zgodilo se je 7. oktobra. ²⁹

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*, str. 10–11.

²⁵ *Studeniška kronika*, rokopis, str. 2.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Ibid.*

1895 leta se je veliki oltar prenovil do 28. septembra za dete Jezusa z Jožefom in Marijo. Daroval je samostan. Tudi les in apno. Tudi prezbiterij se je medtem/tačas zidal. Zlatarsko delo oltarjev je prevzel Anton But.³⁰

Načrt Hytrekov. Veliki oltar je prej segal do oboka – zgoraj presv. Trojica – ob straneh dva svetnika; stebri prej zvitii. 13. okt. blagoslovil č.g. Hajšek.³¹

Gospod spiritual Hytrek je našel neki ... v sohi pod Marijino podobo neko listino, ki pa se zdaj ne ve, kam je prišla in kaj je bilo na njej.³²

Iz navedenih zapisov vidimo, da je Hytrek v Studenicah načrtoval (»načrt Hytrekov«) in uresničil svojo vizijo prenove notranjosti samostanskega kompleksa. Pri tej prenovi je v cerkvi postavil nov Križev pot, prenovil oltar in predelal številne prostore znotraj samega samostana. Tega obdobja se sam pozneje spominja z besedami: *Nemalo veselja je občutil avtor, ko je odkrival cerkev, ki je bila do nerazpoznavnosti prezidana v dve nadstropji in pet različnih prostorov, in ko so na dan prihajale njene freske, rebrasti oboki, sluzniki in kapiteli, oporniki, korske odprtine in zakristija. Tako se je leta 1885 pokazala dobro ohranjena, klasična arhitektura, ki je bržkone najstarejša zgodnjegotska zgradba v avstrijskih deželah.*³³ V okolici samostana je na dvorišču neke kmetije odkril kamnit kip Zofije Rogaške, ustanoviteljice samostana, ki je zane-marjen ležal v blatu in plevelu.³⁴ Ko je leta 1892 poskušal locirati Zofijin grob, je pod obokom v južnem krilu starega križnega hodnika odkril vdolbino, v kateri naj bi nune začasno shranile njene relikvije in jih skrile pred Turki.³⁵

Na tem mestu lahko omenimo, da je sočasno s Hytrekom v Studenicah živel tudi teolog in zgodovinar Fran Kovačič, pobudnik Zgodovinskega društva za slovensko Štajersko in aktiven sotrudenik in poznejši urednik *Časopisa za zgodovino in narodopisje*, prve znanstvene revije za raziskovanje slovenske Štajerske. Kovačiča, ki je kot provizor v Studenicah živel od 12. maja do 31. julija leta 1895, so še posebej zanimali zgodovinski spomeniki Studenic in gradovi v okolici Polskave. V tem času je Kovačič zasnoval tudi svoj članek z naslovom »Ob osemstoletnici križarskih vojsk«, ki si ga je zamislil kot okvir za najstarejšo zgodovino samostana.³⁶ Verjetno ni zgolj naključje, da je prav

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.* Besedilo, ki govori o Hytrekovem načrtu prenove, je bilo naknadno dopisano med vrsticami prejšnjega vnosa.

³² *Ibid.*, str. 60.

³³ Hytrek, *op. cit.*, str. 11.

³⁴ *Ibid.*, str. 26. Gl. tudi Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan ok. 1245–1782*, Celje 2005, str. 11.

³⁵ Hytrek, *op. cit.*, str. 38; Mlinarič, *op. cit.*, str. 9.

³⁶ Kovačič, Ob osemstoletnici križarskih vojsk, *Katoliški Obzornik*, 1/1, 1897, str. 50–63, 156–166, 261–276; gl. tudi Baš, Prelat dr. Fran Kovačič, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 34, 1939, str. 7.

leta 1895, ko je v Studenicah služboval tudi Kovačič, Hytrek izdal knjigo o začetkih studeniškega samostana, ki v prvem poglavju obravnava čas križarskih pohodov. Domnevamo lahko, da so imele takratne Hytrekove raziskave in zanimanja na Kovačiča velik vpliv, kar je priznaval tudi sam. Pozneje Kovačič tako izrecno omenja, da ga je prav Hytrek uvedel v arheologijo in ga spodbujal k nadaljnjemu raziskovanju.³⁷

Iz Hytrekovih poročil vemo, da je poleg obnovitvenih del v samostanu izvajal tudi obsežna arheološka sondiranja v okolici. Njegov trud ni ostal neopažen pri sodobnikih in obiskovalcih, ki so o njem govorili z velikim občudovanjem. Znamenita konjiška baronica, spiritistka in čudodelka Adelma von Vay se ga tako v svojih dnevniških zapiskih spominja z besedami: *Na dvorišču samostana se nahaja bazen s toplicami. Gospod spiritual, ki je zelo učen raziskovalec starin in poznavalec umetnosti, je veliko naredil za samostan, saj je bil ta v zelo propadajočem stanju. Pri prezidavi so na dan prišli arhitekturni umetnostni zakladi in zgradbe, na osnovi katerih je mogoče domnevati, da so bile Studenice že za časa Rimljanov toplice.*³⁸ Kar zadeva rimske ostaline, Hytrek nadalje omenja, da je izvajal »izkopavanje in obsežno sondiranje« na hribu Groblje, ki je pripadal samostanu in kjer naj bi po ljudskem izročilu stale »stare Studenice«.³⁹ Med tem izkopavanjem je našel ostanke rimske naselbine, v kateri je prepoznal mesto Ragando, znano iz Tabule Peutingeriane.⁴⁰ S tem mestom povezuje tudi rimsko pepelnico, ki je kot vogelni kamen vgrajena v steno samostanske cerkve. Glede na napis, ki se nahaja na njej, je Hytrek domneval, da je pripadala družini Romanus, iz katere je izhajal tudi zadnji rimski cesar, Romulus Augustulus, ki naj bi bil po poreklu iz Petovione.⁴¹ Poleg rimskih ostankov je Hytrek našel tudi prazgodovinske najdbe, in sicer kamnito kladivo in klino.⁴²

Očitno je torej, da je Hytrek v času svojega bivanja v Studenicah zbiral zgodovinsko in arheološko gradivo, ki je bil povezano s samostanom in njegovo okolico, pri sebi pa je hkrati hranil tudi najdbe, ki jih je pridobil med izkopavanji v Sirmiju. Hrvaški arheolog Luka Jelić, ki v pismu svojemu učitelju Antonu de Waalu opisuje obisk Studenic na veliko noč leta 1892, pri tem

³⁷ Baš, *op. cit.*, str. 6, op. 11.

³⁸ von Vay, *Aus meinem Leben*, Konjice 1900, str. 409.

³⁹ Hytrek, *op. cit.*, str. 7.

⁴⁰ *Ibid.* O sodobnejših domnevah v zvezi z lokacijo Raganda prim. Šašel, Rimske ceste (viae publicae), *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975, str. 94.

⁴¹ *Ibid.* O problematiki rojstnega kraja Romulove matere gl. Šašel-Kos, The family of Romulus Augustulus, v: Mauritsch (ured.), *Antike Lebenswelten: Konstanz – Wandel – Wirkungsmacht: Festschrift für Ingomar Weiler zum 70. Geburtstag*, Philippika, 25, Wiesbaden 2008, str. 442–443.

⁴² Hytrek, *op. cit.*, str. 7.

še posebej izpostavlja prav »arheološke zaklade«, ki jih je videl v Hytrekovi bogati zasebni zbirki: *To Veliko noč sem bil v toplicah (v Rogaški Slatini) in sem ob tej priložnosti obiskal predragega Hytreka v Studenicah, ki se resnično z razlogom imenujejo 'biser Štajerske' in kjer sem imel lep obisk zaradi več razlogov. Presunjen sem bil predvsem nad ogromno količino arheološkega gradiva, ki ga ima Hytrek, a zaradi mnogih zaposlitev ne najde časa, da bi ga objavil. Spodbujal sem ga, da bi objavil najdbe iz Sirmija, ki so prvovrstne, ter da bi ob priliki pripravil tudi članek o njih za Quartalschrift. Bilo bi dobro, če bi ga tudi Vi obiskali in ga spodbudili, da bi objavil še druge arheološke zaklade. Kar me je najbolj očaralo, je bila njegova zbirka posvečenih tkanih.*⁴³ Jeličevo pričevanje nenazadnje potrjuje tudi navedek pri Thalu, ki v svojem feljtonu Hytrekovo knjižnico opiše kot »arheološko kraljestvo«.⁴⁴ Na žalost pa so se po Hytrekovem odhodu v Šlezijo vse sledi o tej arheološki zbirki izgubile.

Obnovitvena dela na samostanu in arheološka izkopavanja v okolici Hytrek omenja tudi v svoji monografiji z naslovom *Sophie von Rohitsch und das Stift und Gotteshaus Studenitz*, ki jo je izdal v samozaložbi leta 1895. Njegova osrednja teza v tej knjigi je, da so v najzgodnejši fazi studeniškega samostana v njem živele sestre magdalenke, ki so bile tedaj močno razširjene po Italiji, Franciji in Nemčiji. Dominikanskemu redu naj bi se nato na lastno prošnjo pridružile šele leta 1251, ko je oglejski patriarh Bertold samostan podredil ptujskim dominikancem.⁴⁵ Čeprav Thal v svojem feljtonu živo opisuje duhovnikovo zanimanje za Gralove legende v okolici Studenic, pa se Hytrek v omenjeni knjigi – z izjemo kratke notice, ki jo bomo podrobneje obravnavali v nadaljevanju – te problematike ne dotika.

PARZIVAL WOLFRAMA VON ESCHENBACHA IN POVEZAVE Z JUŽNO ŠTAJERSKO

V Hytrekovem navdušenju za Gralove legende se zrcali splošno vzdušje ob koncu 19. stol., za katerega je bilo značilno romantično in pogosto nacionalistično obarvano obujanje germanskih mitov in legend. To je bil čas oper Richarda Wagnerja, med katerimi ima posebno mesto njegovo zadnje večje delo, opera z naslovom *Parsifal*, ki je bila premierno uprizorjena leta 1882.⁴⁶

⁴³ Heid, *op. cit.*, str. 1060.

⁴⁴ von Thal, *op. cit.*, str. 1.

⁴⁵ Hytrek, *op. cit.*, str. 9 in 47; Mlinarič, *op. cit.*, str. 19–20.

⁴⁶ V *Reichspostu* se istega dne, kot je objavljen Thalov feljton, na strani 17 pojavi tudi reklama za uprizoritev Wagnerjevega *Parsifala* v dunajski Volksoper. Vprašamo se lahko, ali je morda prav takratna dunajska uprizoritev spodbudila Thala, da je ob tej priložnosti zbral svoje spomine, ki opisujejo srečanje s Hytrekom, do katerega je prišlo vsaj 18 let

Wagner se je pri pisanju libreta za to opero naslonil na srednjeveškega *minnesängerja* Wolframa von Eschenbacha in njegovo pesnitev *Parzival* z začetka 13. stol., ki velja za enega največjih spomenikov srednjeveške književnosti.⁴⁷ V njej pesnik opisuje zgodbo Parzivala, ki se od naivnega mladeniča povzpne do viteza Arturjeve okrogle mize. Na svojih viteških potovanjih Parzival nekega dne prijezdi do Gralovega gradu, kjer je priča skrivnostnemu ritualu. Ko se naslednje jutro zbudi, je grad prazen. Misleč, da so Gralovi vitezi odšli v boj, odjezdi za njimi, da bi jim pomagal, vendar pa se njihovi sledovi v gozdu kmalu izgubijo. S tem se začne Parzivalovo dolgotrajno iskanje, da bi znova našel pot do Gralovega gradu. Njegovo življenje postaja vse bolj obupano in odtujeno od Boga. Odločilen preobrat na Parzivalovi duhovni poti se zgodi v 9. spevu, ko na veliki petek obiše puščavnika Trevrizenta, strica po materini strani, od katerega se pouči o svojem poreklu in skrivnosti Grala.

Spričo pomembne vloge, ki jo ima srečanje s Trevrizentom na Parzivalovi duhovni poti, je gotovo presenetljivo, da se ravno v tem odlomku omenjajo historično dobro znani kraji, ki se nahajajo na območju današnje slovenske Štajerske.⁴⁸ V dolgem pogovoru s Parzivalom se namreč Trevrizent spominja svojih viteških potovanj, ki so ga v službi ljubezni (*minnedienst*) vodila čez tri kontinente. Če o njegovih postankih v Aziji in Afriki ne izvemo veliko, pa je, nasprotno, nenavadno natančno opisan zadnji del njegove poti. Ta je Trevrizenta vodila od Sevilje, kjer je srečal Parzivalovega očeta Gahmureta, prek Furlanije do Ogleja. Od tam je pot nadaljeval do Celja, nato pa prek Rogatca do Hajdine pri Ptujju, kjer se opis njegove poti zaključi. Ključni odlomki iz Wolframovega epa, ki so povezani z našimi kraji, so tako naslednji:

In ko sem v iskanju pustolovščin prišel do Rogatca, so se mi postavili po robu možje slovenskega rodu. Jezdil sem od Sevilje ob morju vse do Celja, skozi Furlanijo in mimo Ogleja.⁴⁹

On (sc. Gahmuret) je šel tja, kjer je bil Barûc, jaz pa sem odjezdil proti Rogatcu. Iz Celja sem se tedaj odpravil v Rogatec, kjer sem se tri ponedeljke pošteno bojeval in mislim, da se nisem slabo izkazal. Takoj zatem pa sem odjezdil do velikega mesta Gandîn, ki se po

prej. Natančen datum Thalovega obiska Studenic sicer ni znan. Žunkovič trdi, da so se dogodki, opisani v Thalovem feljtonu, zgodili leta 1895, gl. Žunkovič, *Untersteiermark, die Urheimat der Gralsage, Staroslovan* II/2, 1914, str. 110. Vendar pa je ta Žunkovičeva datacija domnevnega srečanja med Thalom in Hytrekom zgolj domneva. Vsekakor drži, da se je Thal srečal s Hytrekom pred letom 1896, ko je slednji zapustil Studenice.

⁴⁷ Med kar 84 ohranjenimi rokopisi, ki pričajo o izjemni priljubljenosti tega dela, velja omeniti tudi fragmente, ki jih hranijo v Narodni univerzitetni knjižnici v Ljubljani. O tem gl. Stanonik, *Ostanki srednjeveškega nemškega slovstva na Kranjskem*, Ljubljana 1957, str. 19–26.

⁴⁸ Prim. Janko, *Parzival in slovenska Štajerska, Celjski zbornik*, 1994, str. 191–195.

⁴⁹ von Eschenbach, *Parzival*, IX. 496, 15–21 (prev. A. Janko, prirejen prevod).

njem imenuje tvoj stari oče. Tu so Ithêrja dobro poznali. To mesto leži tam, kjer se Grajena izliva v Dravo, reko, ki s seboj nosi zlato.⁵⁰

Ithêrja so tam imeli radi, saj je tam živela tvoja teta in njegova ljubezen. Ona je bila gospodarica te dežele. Gandîn iz Anschouwe jo je postavil za gospodarico tam, ime ji je bilo Lammîre. Dežela pa se imenuje Štajerska.⁵¹

Kar zadeva toponime, ki so povezani z južno Štajersko, lahko iz navedenih odlomkov razberemo, da se pri Wolframu med vodotoki omenjata reka Drava (*Trâ*) in potok Grajena (*Greian*), med kraji pa Celje (*Zilje*), Rogatec (*Rôhas*) in Hajdina (*Gandîne*). Tem geografskim oznakam lahko prištejemo še eksplicitno omembo dežele Štajerske (*Stîre*). O povezavah s kraji na južnem Štajerskem pa ne pričajo le geografske oznake, ampak tudi lastna imena nekaterih protagonistov, ki imajo v Wolframovi pesnitvi pomembno vlogo. To sta v prvi vrsti Gandîn, Parzivalov stari oče, ki je ime dobil po kraju Gandîne (Hajdina), ter Parzivalova teta Lammîre, ki jo Wolfram omenja kot »gospodarico Štajerske«. V tem kontekstu je treba omeniti tudi Itherja, »Rdečega viteza«, ki je bil na Štajerskem, kot pravi Wolfram, priljubljen zaradi svoje intimne zveze z Lammîro.

ANALIZA THALOVEGA FELJTONA

Navedeni odlomki iz Wolframovega epa so bili navdih tudi za Hytrekove teorije o Gralovem gradu na Boču. Svoje raziskave naj bi Hytrek nameraval objaviti, vendar se to zaradi njegove prezgodnje smrti ni zgodilo.⁵² Poglejmo si zato podrobneje teze, ki jih Hytreku v svojem feljtonu pripisuje Thal. Ob prihodu v knjižnico je Hytrek navdušeno pripovedoval, kako je Parzival jezdil skozi kraje na južnem Štajerskem. Ko ga je Thal vprašal, ali ima za to dokaze, je Hytrek z veščo roko vzel izvod *Parzivala*, ki je ležal na mizi, in na glas prebral odlomek, v katerem naj bi se Parzival približeval Gralovemu gradu.⁵³ Prebrani odlomek je dopolnil s svojo razlago: *Ni prišel s severne, ampak z vzhodne strani. Ustavil se je v naselju Gredin – tj. Hajdina pri Ptujju, nato prestopil zlatonosno (reko) Trane, tj. Dravinjo, ki jo vidite tam spodaj in ki teče ob vznožju Boča vzhodno mimo Makol proti Dravi; in tudi zgodovinsko je dokazano, da so na Dravinji nekoč izpirali zlato. Tukaj govori o Milostnem*

⁵⁰ *Ibid.*, IX. 498, 19–499, 1.

⁵¹ *Ibid.*, IX. 499, 2–8.

⁵² von Thal, *op. cit.*, str. 2. Žunkovič sicer omenja, da naj bi Hytrek med leti 1896 in 1899 svoje raziskave objavil v pariškem časniku »Figaro«, vendar sam do tega članka ni imel dostopa. Žunkovič, *op. cit.*, str. 110.

⁵³ Iz sobesedila je razvidno, da gre za odlomek iz IX. speva, v. 498, 19–499, 1.

*studentu: tega ste prav tako videli. In zdaj opis gore same, njeno razmerje do okolice in tipične značilnosti! Vsak pregib, vsak slap, vsaka razpoka v njegovi formaciji se ujema!*⁵⁴

V navedeni Hytrekovi razlagi je mogoče opaziti kar nekaj motečih netočnosti. Med njimi vsekakor najbolj izstopa ta, da Wolfram v odlomku, na katerega se nanaša Hytrek, ne opisuje Parzivalove poti do Gralovega gradu, ampak pot njegovega strica Trevrizenta, ki jo je prepotoval od Sevilje prek Ogleja, Celja, Rogatca do Hajdine (prim. *Parzival*, IX. 496, 15–21 in IX. 498, 19–499, 1). A tudi če pogledamo druge toponime, ki se pojavljajo v Hytrekovi razlagi odlomka, hitro opazimo precej zmede. Kot prvo je ime kraja *Gandîne*, ki pri Wolframu nastopa kot rojstno mesto Parzivalovega starega očeta Gandina, v Thalovem feljtonu napačno zapisano kot *Gredin*. Prav tako zmotna je trditev o zlatonosni Dravinji, ki se v *Parzivalu* nikjer ne omenja. Pri Wolframu je v odlomku IX. 498, 19–499, 1 izrecno poudarjeno, da je zlatonosna reka (»wasser mit golde«) Drava, kar je tudi sicer izpričano v zgodovinskih virih.⁵⁵ V Thalovem feljtonu pa Hytrek Dravo zmotno enači z Dravinjo, tj. reko, ki teče severno od Studenic mimo Makol in se nato pri Vidmu izliva v Dravo. V skladu s tem Hytrek napačno interpretira tudi odlomek IX. 498, 19–499, 1, v katerem Wolfram pravi, da se *Gandîne*, tj. Hajdina pri Ptuju, nahaja tam, kjer se potok Grajena severovzhodno od Ptuja izliva v Dravo.⁵⁶

Iz Thalovega feljtona je razvidno, da se Hytrek ni ustavil le pri spekulacijah o »Parzivalovi« poti, ampak je želel svoje raziskave potrditi tudi na terenu.⁵⁷ *Visoko zgoraj na gori*, pravi Hytrek, *sem našel razločne sledi mogočne vodne napeljave. Toda na Boču ni bilo nikoli naselja! In končno: po pripovedki naj bi Gralov grad stal na ruševinah Venerinega svetišča, jaz pa sem na vrhu Boča v ruševinah odkril značilne zidove Venerinega svetišča. Vse to si lahko ogledate jutri!*⁵⁸ Tudi v tem primeru je težko verjeti besedam, ki jih Hytreku v usta polaga Thal. Trditev, da je na vrhu Boča našel ostanke Venerinega templja, je danes sicer nemogoče preveriti, saj je bil teren na vrhu Boča zaradi gradnje vojaških naprav in velikega telekomunikacijskega stolpa popolnoma preoblikovan že v 70. letih prejšnjega stoletja. Dejstvo pa je, da številni planinci, ki so nekdaj leseno kočjo na vrhu Boča obiskovali še pred omenjenimi modifika-

⁵⁴ von Thal, *op. cit.*, str. 2.

⁵⁵ Bidovec in Jeršek, Zlato iz dravskih naplavin, *Scopolia, Supplementum* 3, 2006.

⁵⁶ Ta geografski podatek je netočen že pri Wolframu. Hajdina se ne nahaja na mestu, kjer se s severo-zahoda v Dravo izliva potok Grajena, ampak na nasprotnem, tj. južnem bregu Drave. Prim. Kelemina, Hajdina. Toponomastični prikaz, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28/2–4, 1933, str. 113–118.

⁵⁷ Ta podatek se sklada z zgoraj navedenimi pričevanji, ki omenjajo Hytrekova sondiranja v okolici samostana.

⁵⁸ von Thal, *op. cit.*, str. 2.

cijami terena, niso opazili nikakršnih ruševin.⁵⁹ Na nekoliko širšem območju mogočnega Boča se sicer nahajajo trije srednjeveški gradovi, ki bi jih Hytrek hipotetično lahko povezal z legendarnim Gralovim gradom iz Wolframovega *Parzivala*. Še najbližje vrhu se nahajajo malo raziskane, a relativno dobro ohranjene ruševine gradu Dor, ki stojijo na stožčastem hribu na južnem pobočju Boča.⁶⁰ Potencialni kandidat za ruševine, ki jih v Thalovem feljtonu omenja Hytrek, bi bile tudi ostaline starega gradu Štatenberg (stari grad pri Stopercah),⁶¹ ki pa se nahajajo precej proti vzhodu in so še dlje od vrha Boča. Na zaključku zahodnih odrastkov Boča velja omeniti še Zbelovski grad (Plankenstein),⁶² ki je sicer povezan z novejšimi interpretacijami Gralovih legend na južnem Štajerskem, vendar pa so te nastale šele v drugi polovici 20. stol.⁶³ V neposredni bližini samostana sicer stojijo tudi dobro ohranjene ruševine studeniškega gradu, ki pa je glede na raziskave in vire poznejši in zato ne sodi v čas Wolframove pesnitve.⁶⁴

V svoji interpretaciji Wolframovega epa in njegovih povezav z južno Štajersko Hytrek izpostavlja germanski izvor legende o Gralu, ki je slovanski mitologiji tuja. *Kako je prišla pripovedka o Lohengrinu, Parcivalovemu sinu in nasledniku, semkaj v te kraje, ki jih zdaj naseljujejo izključno Slovani? Pripovedka, ki je slovanskemu človeku tuja, in je zato tudi ni mogel uvoziti od drugod? /.../ In če se poglobite v jedro pripovedke: ta pripovedka je vendar v celoti nemška. Kako bi takšna pripovedka lahko prišla v Španijo, ki jo od nemških tal ločuje celotna Francija? Njeno mistiko bi na poti do tja romanska domišljija že zdavnaj zadušila in zatrla.*⁶⁵ Svoj navdahnjeni govor Hytrek nato zaključí z besedami: *Gralovega gradu ne smemo iskati na Montsegurju, ne v Kantabriji, ne na Montserratu, kamor ga postavljajo literarni zgodovinarji, pač pa tu, v tej nekoč povsem nemški deželi, na Štajerskem, na vrhu Boča!*⁶⁶ V nasprotju s

⁵⁹ Planinsko kočó so na vrhu Boča zgradili že leta 1899. Gl. Cimpršek, *Vodnik po kraljestvu gozdnatega Boča*, Poljčane 1997, str. 43.

⁶⁰ Ignac Orožen, *Das Bisthum und die Diözöse Lavant, Das Dekanat Rohitsch*, Celje 1891, str. 235; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji med Kozjanskim in porečjem Save*, Ljubljana 1993, str. 41.

⁶¹ Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji med Prekmurjem in porečjem Dravinje*, Ljubljana 1991, str. 134–136.

⁶² Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1977, str. 40–41, 134–136; *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji med Prekmurjem in porečjem Dravinje*, Ljubljana 1991, str. 161–163.

⁶³ Ciglencečki, Grad 'Pogled-Anschau': Odmevi Wolframovega *Parzivala* v novejših interpretacijah Gralovih legend na Štajerskem, v: Boldin (ured.), *Konjice: 870 let prve pisne omembe*, Slovenske Konjice 2016, str. 76–83.

⁶⁴ Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji med Prekmurjem in porečjem Dravinje*, Ljubljana 1991, str. 128–30.

⁶⁵ von Thal, *op. cit.*, str. 2.

⁶⁶ *Ibid.*

Hytrekovo trditvijo, da legendo o Lohengrinu, ki na labodu pluje v jezeru v notranjosti Boča, v okolici Studenic pozna vsak otrok, se ta zgodba v popisih ljudskega izročila na širšem področju dravinjske doline ne pojavlja. Zgodba, ki jo Thalu na začetku feljtona pove starka, kvečjemu evocira pripovedko o Bočkem zmaju, ki je v okolici Studenic splošno znana.⁶⁷ V eni izmed svojih različic je zapisana tudi v rokopisu *Studeniške kronike*: *Cel Boč je votel, v njem pa veliko jezero, v katerem je v starih časih živel strašni zmaj. Imel je plavuti, da je lahko plaval in peruti, da je lahko letel kot ptica.*⁶⁸ Ta pripovedka je bila Thalu skoraj gotovo znana, saj nanjo, kot se zdi, aludira v uvodnih opisih skrivnostnih bočkih gozdov, ko omenja *skrivališče zmaja, čigar sapa se je zdelo kakor izdih strupene megle v mračnem pragozdu.*⁶⁹ Druga ljudska pričevanja govorijo o tem, da v Boču prebiva »strašni lintvar«.⁷⁰

Motiv, ki se v Thalovem feljtonu večkrat pojavi, je tudi razpelo z Odrešenikom, ob katerem lebdijo angeli in v plitko posodo (Gral) prestrezajo kri iz njegove stranske rane. Hytrek v zvezi s tem pravi: *Gral je opisan kot plitka posoda, ki jo angel ob Velikem petku drži ob strani umirajočega Odrešenika, da bi prestregel dragoceno kri. Ste videli kjerkoli drugje podobno upodobitev? Lebdeči angel z Gralovo skledo v rokah ob strani Odrešenika? Jaz ne in tudi nihče drug. Samo tukaj in v najbližji okolici najdete tovrstne kiparske in slikarske upodobitve. Mar ni tudi to dokaz?*⁷¹ Tudi v tem primeru v oči bode predvsem slabo poznavanje Wolframovega epa. V srednjeveškem izvirniku namreč Gral – za razliko od tega, kar v Thalovem feljtonu pravi Hytrek – ni »plitka posoda«, ampak se v popačeni latinščini omenja kot *lapsit exillīs* (*Parzival*, IX. 469, 6), kar interpreti razlagajo bodisi kot »kamen izgnanstva« ali »kamen z neba«. Ne glede na to, kako razumemo drugi del te sintagme, prva beseda kljub izmaličeni latinščini ne dopušča veliko dilem: Wolfram o Gralu tudi sicer govori kot o *kamnu* in ne kot o posodi.⁷² Prav tako ni znano, da bi se v ljudskem izročilu v okolici Boča pojavljal Gral kot posoda, kakor to eksplicitno zatrjuje Hytrek v Thalem feljtonu.⁷³ Še najbližje temu je morda zapis v *Studeniški kroniki*,

⁶⁷ Majciger, *Voda in njene moči v domišljiji štajerskih Slovencev*, *Kres* 3, (1883), str. 603; Pajek, *Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev*. Ljubljana 1884, str. 9.

⁶⁸ *Studeniška kronika*, str. 103.

⁶⁹ von Thal, *op. cit.*, str. 1.

⁷⁰ Majciger, *op. cit.*, str. 603; Pajek, *op. cit.*, str. 9.

⁷¹ von Thal, str. 2.

⁷² »*der stein ist ouch genant der grâl*« (*Parzival*, IX. 469, 28). Gl. tudi celoten opis Grala v odlomku *Parzival*, IX. 469, 1–471, 29.

⁷³ Sveti Gral kot kamen se sicer pri Žunkoviču omenja v povezavi z zgodbo o nastanku Ptujске Gore, ki govori o slepi hčerki bogatega grofa z Vurberga. Njuna starša sta za ozdravljenje prosila Marijo in deklica je na današnji Ptujski Gori zagledala svetlobo, zato je oče na tem mestu začel zidati cerkev. Žunkovič je tej zgodbi, ki jo je kot domačin na Ptujski Gori večkrat slišal od učitelja in kateheta, dodal podrobnost, ki je v drugih

kjer je med popisom okoliških legend zabeleženo, da so nekoč na Formilah nedaleč nad Studenicami našli zlato pateno, tj. plitko skledo, ki je bila uporabljena pri zadnji večerji in je še danes sestavni del keliha in mašnega obreda. V rokopisu *Studeniške kronike* tako preberemo: *Na Formilo sta prinesla dva angela zlato pateno in jo tam skrila. Rajni g. župnik Jožef Čede je o tem večkrat pripovedoval in tudi nameraval na Formilah kopati, toda ni prišel do tega.*⁷⁴ Nenavadna pa je tudi Hytrekova trditev, da je upodobitev angela, ki prestreza Odrešenikovo kri, značilna izključno za območje Studenic, saj gre vsekakor za razširjen ikonografski motiv, ki je tako v zahodni evropski umetnosti kot tudi na slovenskih tleh splošno znan.⁷⁵

OMEMBE GRALOVIH LEGEND V HYTREKOVI MONOGRAFIJI

Na koncu svojega feljtona Thal pravi, da je po končanem bivanju v Rogaški Slatini, ko se je z železniške postaje v Poljčanah spoštljivo oziral nazaj proti Boču, izvedel, da je duhovnika zadela kap in je nenadno umrl.⁷⁶ Tak zaključek je z literarnega vidika nedvomno učinkovit, vendar pa je zgodovinsko netočen. Iz drugih virov namreč vemo, da je Hytrek umrl šele leta 1899, tj. 3 leta po tem, ko je zapustil Studenice in se vrnil v rodno Šlezijo. Tudi sicer je ob branju Thalovih spominov mogoče dobiti vtis, da si je avtor privoščil precej poetske svobode. Upravičeno lahko domnevamo, da ta ne zadeva le posameznih geografskih in kronoloških podatkov, ki se pojavljajo v feljtonu, ampak tudi Hytrekove teorije o Gralovih legendah. Ker je v feljtonu duhovnik bolj

pričevanjih ne najdemo. Plemiškima staršema naj bi bili namreč svetovali, naj slepo hčerko pripeljeta na vrh hriba takrat, ko bo na 15 km oddaljenem Boču v svoji »vilinski luči« zasijal čudovit kamen. Svetloba tega kamna naj bi deklici povrnila vid. O tem gl. Ciglenečki, *Med izročilom in stvarnostjo*, v: Ciglenečki in Höfler (ured.), *Marija Zavetnica na Ptujski Gori: zgodovina in umetnostna zapuščina romarske cerkve*, Maribor 2011, str. 26. Žunkovič je, nedvomno pod vplivom Hytreka in Thala, to različico zgodbe povezal s svojimi razlagami o Gralu na Boču, gl. Žunkovič, *Die slavische Vorzeit: Grundlegende Aufsätze für die Renaissance der altslavischen Geschichte, Sprache und Kultur*, Maribor 1918, str. 317.

⁷⁴ *Studeniška kronika*, rokopis, str. 100. Zapisovalec pri tem navaja tudi vir: *Pripovedovala Franca Kitek iz Brezja, ki trdi, da je to legendo pripovedoval rajni g. župnik, ibid.*

⁷⁵ O motivu Sv. Rešnje krvi gl. Kirschbaum, (izd.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 1. zv., Rim–Freiburg–Basel–Dunaj 1994, str. 309312. Kot primer takšnega motiva iz evropske umetnosti gl. npr. zgodnje delo italijanskega renesančnega slikarja Rafaela Santija »Mondovo križanje« (1502–1503), ki jo hranijo v National Gallery v Londonu, ali na slovenskih tleh bandero baročnega slikarja Antona Cebeja »Sveto rešnje telo – sveta rešnja kri« (1761–1765), ki jo hranijo v Narodni galeriji v Ljubljani. Žunkovič omenja, da ta prizor opevajo tudi okoliške ljudske pesmi, gl. Žunkovič, *op. cit.*, str. 115.

⁷⁶ von Thal, *op. cit.*, str. 2.

literarni lik kot zgodovinska osebnost, se seveda zastavlja vprašanje, kaj od tega, kar Thal pripisuje Hytreku, je v resnici njegovo. Malo verjetno se namreč zdi, da bi Hytrek s svojim odličnim strokovnim znanjem in izobrazbo, ki si jo je pridobil med študijem v Rimu, in to pri najboljših strokovnjakih tedanjega časa, tako nekritično zagovarjal teze o Gralovem gradu na Boču, kot mu to v svojih romantičnih spominih pripisuje Thal. Na žalost Hytrek svojih raziskav, ki zadevajo Gralove legende, ni uspel objaviti. Izjema je kratka notica, ki jo je vključil v svojo knjigo o zgodovini studeniškega samostana, kjer na začetku drugega poglavja zapiše:

Na tem mestu ni naloga kronista, četudi bi bilo to še tako mamljivo, da bi raziskal, ali je Boč identičen z (goro) Mons Salwatsch iz Parzivalove sage? Ali je, kot meni profesor Schmidt iz Ljubljane, na vrhu v oblake odetega Boča stal Gralov grad? Ali je bil samostan ob milostnem studencu samotišče Sigune? In ali je Parzival prav tu našel Sv. Gral in razdrl urok, še posebno, ker topografske značilnosti temu povsem ustrezajo?⁷⁷

Kljub temu da gre zgolj za bežno omembo, navedeni odlomek potrjuje, da je Hytrek Boč povezoval z legendarnim *Munsalvaesche*, Gralovim gradom, iz Wolframovega epa. Očitno je Hytrek tudi sam menil, da področje Boča topografsko ustreza opisom iz srednjeveške pesnitve, kar mu v svojih spominih sicer pripisuje tudi Thal.

Zanimivo je, da Hytrek izrecno poudarja, da domneva o Gralovem gradu na Boču ni njegova, saj kot vir navaja »profesorja Schmidta iz Ljubljane«. O omenjenem profesorju žal ne vemo veliko, saj Hytrek ne navaja niti njegovega osebnega imena. V pomoč nam je lahko članek Alexandra Peeza iz leta 1893, ki govori o živinski kugi v povezavi s cerkvami sv. Lenarta na vzhodnoalpskem področju,⁷⁸ v katerem se avtor sklicuje tudi na zaupnika iz Ljubljane, ki mu je posredoval informacije o cerkvi sv. Lenarta pod južnim vznožjem Boča. V zvezi s tem Peez zapiše: *Na tem starodavnem Boču /.../ je naš zaupnik prepoznal v Parcialovi sagi mnogokrat omenjeni Montsalvatsch (Goro odrešenja).*⁷⁹ V opombi avtor navaja tudi ime tega zaupnika: »Herrn K. J. Schmidt in Laibach«.⁸⁰ Domnevamo lahko, da gre za istega Schmidta, ki ga v svoji knjigi omenja tudi Hytrek. Glede na to, da ga slednji omenja kot ljubljanskega profesorja, je bilo v arhivu Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani mogoče pridobiti podatek o Karlu (Johannu) Juliusu Schmidtu, učitelju telovadbe na tedanji učiteljski šoli, ki je bil po rodu Nemeč iz Köslina

⁷⁷ Hytrek, *op. cit.*, str. 6.

⁷⁸ Peez, Tierseuchen und die Leonhardi-Kirchen der Ostalpen, *Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* XXII, (1893), 193–203.

⁷⁹ Peez, *op. cit.*, str. 202.

⁸⁰ *Ibid.*

v Prusiji.⁸¹ Za našo temo je zanimiv predvsem njegov feljton iz leta 1893 z naslovom »Krainische Studien«, ki je v časniku *Laibacher Wochenblatt* izhajal v več nadaljevanjih, in v katerem je med širšim pregledom prazgodovinskega obdobja razpravljal tudi o problematiki Vač (nem. Watsch). Pri tem je ob omembi poganskih boštev izpostavil tudi kultni pomen »gore odrešitve« (nem. Salwatsch), ki naj bi bile znane tudi na širšem slovenskem območju. Ob tem napoveduje tudi svoje raziskave *Parzivala* (»Parzivalforschungen«), v katerih naj bi podrobneje pojasnil zvezo z legendarno goro (oz. Gralovim gradom) *Munsalvaesche* iz Wolframove pesnitve.⁸² Te raziskave najverjetne niso

⁸¹ V zvezi z njim najdemo v *Zborniku za historiju školstva i prosvjete* kratek zapis: *V Ljubljano je prišel leta 1876 Nemeč Julius Schmidt, absolvent tečaja na Dunaju, namestili pa so ga na podlagi uredbe o obvezni telovadbi na ljubljanskem učiteljskišču*, Franković (ured.), op. cit., Zagreb 1975, str. 80. Schmidt je napisal dva učbenika o telesni vzgoji z naslovom *Turnschule: Zum Gebrauche für Lehrer- und Lehrerinnen-Bildungsanstalten*, Ljubljana 1879 in 1882. O Schmidtovem zanimanju za lokalno zgodovino priča pismo D. Dežmana, kustosa tedanjega Deželnega muzeja v Ljubljani, Ferdinandu von Hochstätterju z dne 14. avgusta 1879, v katerem poroča o odkritju prazgodovinskih grobov na Susku in kot vir navaja Juliusa Schmidta (za ta podatek se zahvaljujeva Draganu Božiču, ki je pismo odkril v Dežmanovi korespondenci). To pismo dokazuje, da se je Schmidt že kmalu po prihodu v ta del Evrope zanimal za tukajšnjo zgodovino in starinoslovje. Kot avtor se je pozneje podpisal tudi pod članek z naslovom »Die Edeling von Tüchern«, ki je bil objavljen v nepaginiranem izvodu pronemškega časnika *Laibacher Wochenblatt* dne 24. decembra 1892. V njem razprda o domnevi, da naj bi teharski plemiči izvirali iz plemena germanskih Suevov, do česar je prišel s pomočjo poenostavljene etimologije. Čeprav se Gralove legende tu ne omenjajo, pa ta članek posredno dokazuje, da se je Schmidt zanimal za izročilo južnoštajerskih krajev in ga povezoval z germansko zgodovino in kulturo. Schmidt je bil nadalje tudi avtor dveh podlistkov z naslovom »Die windischen Wallfahrten an den Niederrhein«, ki je izšel v *Laibacher Wochenblatt* dne 29. oktobra in 5. novembra 1892, v katerih je ponatisnil svoje predavanje v Kranjskem muzejskem društvu z dne 26. oktobra 1892. V teh podlistkih govori o domnevnih razlogih za slovenska romanja v Porenje (Kelmorajn), kjer kot osnovno metodo znova uporabi interpretacije na osnovi ljudske etimologije. Anonimni avtor v *Slovenskem narodu* z dne 11. januarja 1893 izpostavlja Schmidta kot enega izmed dveh značilnih predstavnikov (»svetli zvezdi kranjskega nemštva«) tedanje nemške kulture na Slovenskem, pri čemer njegovo raziskovalno metodo in rezultate govorno opiše z naslednjimi besedami: »Ko smo čitali ta famozni sestavek, godilo se nam je tako kot otroku, ki se vozi prvič po 'ringenspielu'; v divjem begu so se nam drvili mimo omamljenih očíj Dolnjerenci in Slovenci, Rimljani, Treveri, Tungri, Kremencezarji in Plementezarji, Lelegi in Kelti, Vandali in Hiperborejci. Pri tem divjem lovu nam je kar sapa pohajala. Ali naj se spustimo v resen razgovor s tem konfuznim diletantizmom najsmelejše vrste? /.../ S puhlim in lažikritiškim, toda blestečim in votlodorečim aparatom (prim. Tacita), ki laikom močno imponuje, podaja se takov diletant na najopolznejše polje, kjer se i učenjakom-strokovnjakom često izpodrsne: na mitološko in starinoslovsko polje, a glavno pomagalo mu je pri teh kozlovskih skokih – 'etymologia vulgaris'; to je tista panacea, ki je vsakemu količkaj spretnemu kombinatorju omogoči, da tudi Meko in Medino razlaga iz slovenščine.«, Nemška kultura na Kranjskem, *Slovenski narod*, 11. januar, 8/26, (1893), str. 1.

⁸² Schmidt, *Krainische Studien*, *Laibacher Wochenblatt*, 11. februar, št. 653, 1893, str. 2.

bile nikoli objavljene, saj je *Laibacher Wochenblatt* prenehal izhajati nedolgo za tem, in sicer že julija 1893. V nadaljevanju omenjenega podlistka Schmidt sicer govori tudi o naselju »Gandin pri Ptujju«, ki se pojavlja v *Parzivalu*, kot tudi o potoku »Trewinabach«, tj. Dravinji.⁸³ Pri tem omenja tudi, da je osebno obiskal tudi Watschberg oz. Wotschberg (Boč?), kar je mogoče povezati z njegovimi raziskavami *Parzivala*. Schmidt je tako prva znana oseba, za katero je iz več neodvisnih virov mogoče sklepati, da je Wolframov *Munsalvaesche* povezoval z Bočem.

V zgoraj navedenem odlomku iz Hytrekove knjige nadalje izstopa tudi teza o domnevni povezavi med Studenicami in likom Sigûne, ki se v Thalovem feljtonu sicer ne omenja. Sigûne, Parzivalova sestrična po materini strani, ima znotraj Wolframove pesnitve pomembno vlogo, saj se pojavlja na vseh ključnih prelomnicah Parzivalove poti. Ob njenem prvem srečanju mladi Parzival od nje izve svoje pravo ime (*Parzival*, III. 139, 25), ob drugem srečanju mu prav Sigûne razkrije, da se Gralov grad imenuje *Munsalvaesche* (*Parzival*, V. 249 sl.), medtem ko ga ob tretjem srečanju (nehote) napoti k puščavniku Trevrizentu, kjer Parzival nato doživi spreobrnjenje (*Parzival*, IX. 435, 19 sl.). Preden se vrne na Gralov grad in postane Gralov kralj, se Parzival še zadnjič ustavi pri Sigûnini celici, vendar jo takrat že najde mrtvo. O pomembnosti tega lika priča tudi dejstvo, da je Wolfram o nesrečni ljubezni med Sigûne in vitezom Schîânatulanderjem napisal samostojno pesnitev z naslovom *Titirel*, ki je žal ohranjena zgolj fragmentarno. Iz *Parzivala* je razvidno, da je Sigûne, ki se po smrti svojega viteza odloči za življenje puščavnice, prebivala v neposredni okolici Gralovega gradu, saj jo Parzival vedno srečuje tik pred obiskom gradu ali po njem. Še več, Sigûne je tudi sama tesno povezana z Gralovo skupnostjo, saj ji iz Gralovega gradu vsak petek hrano prinaša čarovnica Cundrîe (*Parzival*, IX, 438, 29–439, 5). Iz Hytrekovih besed je nadalje mogoče sklepati, da je izvir *fontâne la salvâtsche*, ki se omenja pri Wolfram, povezoval z lokacijo Sigûnine celice in Milostnim studentem na dvorišču studeniškega samostana.⁸⁴ Čeprav je res, da Sigûne živi v bližini Gralovega gradu, ki se nahaja sredi pokrajine *Terre de Salvaesche*, pa Wolfram studenca *fontâne la salvâtsche* ne omenja v zvezi z njo, ampak predvsem v povezavi s Trevrizentom. To je razvidno iz naslednjega odlomka: *Odšel (sc. Parzival) je k fontâne la salvâtsche, kjer je Orilus zaprisegel. Tam je v pobožni odpovedi živel Trevrizent.*⁸⁵ Vsekakor pa je v okviru geografije Wolframove pesnitve nesporno, da sta Trevrizent in Sigûne živela nedaleč stran, oba v neposredni bližini Gralovega gradu.

⁸³ Isti, *Krainische Studien, Laibacher Wochenblatt*, 18. februar, št. 654, str. 3.

⁸⁴ Najverjetneje na osnovi odlomka *Parzival*, IX. 435, 6–9.

⁸⁵ von Eschenbach, *Parzival*, IX. 452, 14–16.

ZAKLJUČEK

Teza o Gralovem gradu na Boču, ki ji lahko historično sledimo nazaj do »profesorja Schmidta iz Ljubljane«, je v začetku 20. stol. prerasla v legendo, ki so jo predvsem nemško govoreči avtorji začeli povezovati z ljudskim izročilom. Že leta 1909 tako avstrijski pisatelj Richard Kralik v knjigi z naslovom *Gral sage* zapiše: *Ali pa bi moral (sc. Artur) s svojimi vitezi okrogle mize, kot se govori, Gral iskati v Alpah, na primer na gori Boč, nedaleč od Rogatca, kamor ljudsko izročilo še danes postavlja Gralov grad.*⁸⁶ Leta 1914 nato izide Thalov feljton, ki je bil zaradi velike naklade časnika *Reichspost* zelo odmeven. Polemičen odgovor nanj je še istega leta napisal prosluli ljubiteljski filolog Davorin Žunkovič, ki je v prispevku z naslovom »Untersteiermark: die Urheimat der Gralsage« zagovarjal izrazito slavofilsko interpretacijo Gralovih legend.⁸⁷ V tem duhu Žunkovič tako ime Gralovega gradu, ki se pri Wolframu omenja kot *Munsalvaesche*, z etimološko akrobacijo razčleni na (Mont)-zal-Vatsch, pri čemer naj bi »zal« v slovenskem jeziku pomenilo »velik«, »mogočen«, »zloben«, »divji«, medtem ko je v besedi Vatsch (in Vaesche) prepoznal ponemčeno obliko imena Boč.⁸⁸

Med nemško govorečimi avtorji so poskusi novih razlag Wolframove pesnitve in Parzivalovih povezav z južno Štajersko prišli iz antropozofskih krogov. Povod za to je dal Rudolf Steiner, utemeljitelj antropozofije in waldorfske pedagogike, ki je 16. januarja 1923 v 11. razredu waldorfske šole v Stuttgartu komentiral odlomke iz *Parzivala*.⁸⁹ Steinerjeve nastavke je v delu z naslovom *Das neunte Jahrhundert: Weltgeschichte im Lichte des heiligen Gral* podrobneje razdelal njegov učenec Walter Johannes Stein, kar je spodbudilo nadaljnje raziskave Gralovih legend na območju južne Štajerske.⁹⁰ Ključni osebnosti pri nastanku in širjenju teh legend pa sta nedvomno prav Schmidt in Hytrek, ki sta s pomočjo Thalovega feljtona posredno sprožila plaz novih interpretacij.

⁸⁶ Kralik, *Gral sage*, Ravensburg 1909, str. XII.

⁸⁷ Žunkovič, *op. cit.*

⁸⁸ *Ibid.*, str. 118.

⁸⁹ Za opis tega predavanja gl. W. J. Stein, *Das neunte Jahrhundert: Weltgeschichte im Lichte des heiligen Gral*, Stuttgart, 1928, str. 5.

⁹⁰ O tem gl. Ciglencečki, Grad 'Pogled-Anschau': Odmevi Wolframovega *Parzivala* v novejših interpretacijah Gralovih legend na Štajerskem, v: Aleksandra Boldin (ured.), *Konjice: 870 let prve pisne omembe*, Občina Slovenske Konjice: Slovenske Konjice 2016.

VIRI IN LITERATURA

Viri

Studeniška kronika, rokopis, ki ga hranijo v župnišču Studenice

Monografije

Mitja Cimpršek, *Vodnik po kraljestvu gozdnatega Boča*. Poljčane 1997.

Dragutin Franković (ured.), *Zbornik za historiju školstva i prosvjete zapis*. Zagreb 1975.

Joachim Heinzle (izd.), *Wolfram von Eschenbach*, Ein Handbuch – Studienausgabe. Berlin–Boston 2014, str. 282.

Adolf Hytrek, *Sophie von Rohitsch und das Stift und Gotteshaus Studenitz*. Studenice 1895.

Wolfram von Eschenbach, *Parzival: Text und Übersetzung*. Berlin–New York 2003.

Antoni Kielbasa, *Książdz Adolf Hytrek 1853–1899: dziennikarz – ludoznawca – archeolog*. Trzebnica 1996.

Engelbert Kirschbaum (izd.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 1. zv. Rim–Freiburg–Basel–Dunaj 1994.

Zdenka Kovačič, Branko Fuchs in Neda Kovačič-Fornezzi (ured.), *Od Špelke do lušečkih vil: zbirka ljudskih pripovedi, pesmi in plesov iz Poljčan in okolice*. Poljčane 2008.

Richard Kralik, *Gralsage*. Ravensburg 1909.

Emilio Marin (ured. reprinta), *Radovi prvog međunarodnog kongresa za starokršćansku Arheologiju*, Split–Solin, 20–22. kolovoza 1894. Split 1993.

Jože Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan ok. 1245–1782*. Celje 2005.

Ignac Orožen, *Das Bisthum und die Diozöse Lavant: VII. Das Dekanat Rohitsch*. Celje 1891.

Josip Pajek, *Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev*. Ljubljana 1884.

Paolo Santonino, *Popotni dnevniki 1485–1487*. Celovec–Dunaj–Ljubljana 1991.

Julius Schmidt, *Turnschule: Zum Gebrauche für Lehrer- und Lehrerinnen-Bildungsanstalten*, 2. zv. Ljubljana 1879 in 1882.

Walther Johannes Stein, *Das neunte Jahrhundert: Weltgeschichte im Lichte des heiligen Gral*. Stuttgart 1928.

Janez Stanonik, *Ostanki srednjeveškega nemškega slovstva na Kranjskem*. Ljubljana 1957.

Ivan Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana 1977.

Ivan Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji med Prekmurjem in porečjem Dravinje*. Ljubljana 1991.

Ivan Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji med Kozjanskim in porečjem Save*. Ljubljana 1993.

Adelma von Vay, *Aus meinem Leben*. Konjice 1900.

Davorin Žunkovič, *Die slavische Vorzeit: Grundlegende Aufsätze für die Renaissance der altslavischen Geschichte, Sprache und Kultur*. Maribor 1918.

Članki

Anonimni, Nemška kultura na Kranjskem. *Slovenski narod*, 11. januar 26/8, 1893, 1.

Franjo Baš, Prelat dr. Fran Kovačič. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 34, 1939, str. 1–38.

Milan Bidovec in Miha Jeršek, Zlato iz dravskih naplavin. *Scopolia*, Supplementum 3, 2006, str. 454–456.

Jan Ciglenečki, Grad 'Pogled-Anschau': Odmevi Wolframovega *Parzivala* v novejših interpretacijah Gralovih legend na Štajerskem. V: Boldin (ured.), *Konjice: 870 let prve pisne omembe*. Slovenske Konjice 2016, 76–83.

Marjeta Ciglenečki, Med izročilom in stvarnostjo. V: Marjeta Ciglenečki in Janez Höfler (ured.), *Marija Zaveznica na Ptujski Gori: zgodovina in umetnostna zapuščina romarske cerkve*. Maribor 2011, str. 19–46.

Stefan Heid, Anton de Waal, Das deutsche Priesterkolleg am *Campo Santo* in Rom und die christliche Archäologie Dalmatiens. V: Jurišić (ured.), *Kačić: Zbornik franjevačke provincije presvetog otkupitelja*, Zbornik u čast Emilija Marina za 60. rođen dan, 41–43, 2009–2011, 1037–1070.

Adolf Hytrek, Starokrščansko grobište sv. Sinerota u Srijemu. *Ephemeris Salonitana*. Zader 1894, str. 1–6.

Anton Janko, Parzival in slovenska Štajerska. *Celjski zbornik*, 1994, str. 191–195

Miroslav Jeremić, Adolf Hytrek et les premieres fouilles archeologiques a Sirmium. *Starinar* 55, 2005, str. 115–132.

Jakob Kelemina, Hajdina. Toponomastični prikaz. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28/2–4, 1933, 113–118.

Fran Kovačič, Ob osemstoletnici križarskih vojsk. *Katoliški Obzornik* 1/1, 1897, str. 50–63, 156–166, 261–276.

Marjeta Šašel Kos, The family of Romulus Augustulus. V: Mauritsch (ured.), *Antike Lebenswelten: Konstanz – Wandel – Wirkungsmacht: Festschrift für Ingomar Weiler zum 70. Geburtstag*. Philippika, 25. Wiesbaden 2008, str. 439–449.

Antonius (?) Lekše, Kongres krščanskih starinoslovcev v Spletu-Solinu. *Dom in svet*, 7/21, 1894, str. 671–672.

Janez Majciger, Voda in njene moči v domišljiji štajerskih Slovencev. *Kres* 3, 1883, str. 455–458, 502, 558–561, 601–604.

Petar Milošević, Earlier Archaeological Activity in Sirmium. *Sirmium* II, 1971, str. 3–11.

Alexander Peez, Tierseuchen und die Leonhardi-Kirchen der Ostalpen. *Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* XXII, 1893, str. 193–203.

Stanko Piplović, Prvi međunarodni kongres starokršćanske arheologije. *Baština* 18/24–25, 1994, 7–10.

Bartosz Sałaj, Książdz Adolf Hytrek (1853–1899), zapomniany badacz wczesnego chrześcijań-stwa. V: Kałużny (ured.), *Starożytność chrześcijańska* 4. Kraków 2016, str. 211–221.

Karl Julius Schmidt, Die Edeling von Tüchern. *Laibacher Wochenblatt*, 24. december 1892 (brez paginacije).

Karl Julius Schmidt, Die windischen Wallfahrten an den Niederrhein. *Laibacher Wochenblatt*, 29. oktober, št. 638, (1892), 1–3.

Karl Julius Schmidt, Die windischen Wallfahrten an den Niederrhein. *Laibacher Wochenblatt*, 5. november, št. 639, (1892), 1–3.

Karl Julius Schmidt, Krainische Studien. *Laibacher Wochenblatt*, 11. februar, št. 653, (1893), 1–2.

Karl Julius Schmidt, Krainische Studien. *Laibacher Wochenblatt*, 18. februar, št. 654, (1893), 1–3.

Jaroslav Šašel, Rimske ceste (viae publicae). *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana 1975, str. 74–99.

Hans von Thal, Montsalwatsch: Eine Erinnerung von Hans v. Thal. *Reichspost* 21/70, (1914), str. 1–2.

Davorin Žunkovič, Untersteiermark, die Urheimat der Gralsage. *Staroslovan* II/2, 1914, 106–128.

PRIEST ADOLF HYTREK AND THE LEGEND OF THE GRAIL CASTLE ON BOČ

Summary

In 1914, the Austrian writer Hans von Thal published a feuilleton in the *Reichspost* newspaper, describing his meeting with Adolf Hytrek (1853–1899), an educated priest from Studenice Monastery. During their conversation, it soon became clear that the priest had been intensively studying the medieval poem *Parzival* and its links to the historically well-known places in Southern Styria. The first part of this paper summarizes the story as told by Thal in his feuilleton. In the second part, the paper will concentrate on the dynamic life-story of Adolf Hytrek, who has, before coming to Studenice in 1885, gathered rich experience as a field archaeologist in North Africa, Rome, Pompeii, and Sirmium. The third part will serve as a brief overview of the paragraphs in Wolfram's epic poem *Parzival*, which are explicitly related to the region of Slovenian Styria. In the fourth section of this paper, we shall focus in further detail on the theories, which Thal ascribes to Hytrek in his romantic feuilleton. Hytrek's main hypothesis turns out to be that the legendary Grail Castle, Wolfram's *Munsalvaesche*, lies on the top of mountain Boč. The final part discusses the claims on the Grail legends, which Hytrek included in his monograph on the Studenice Monastery. Through analysis of Hytrek's theories it will become clear that the hypothesis of the Grail Castle on Boč is in fact not his own. Instead, he cites a certain "Professor

Schmidt from Ljubljana” as his primary source. Schmidt and Hytrek were thus the key personalities in establishing and spreading the Grail legends in Southern Styria. With the indirect help of Thal’s feuilleton, their theories triggered a wave of further interpretations.

DER SPIRITUAL ADOLF HYTREK UND DIE LEGENDE VON GRALSBURG AUF BOČ

Zusammenfassung

Der österreichische Schriftsteller Hans von Thal veröffentlichte im Jahr 1914 in der Zeitung *Reichspost* ein Feuilleton, in dem er sein Treffen mit dem Priester Adolf Hytrek (1853–1899), einem gebildeten Spiritual aus dem Kloster Studenice/Studenitz, beschreibt. Während ihres Gesprächs stelle sich heraus, dass der Priester sich mit dem Recherchieren des mittelalterlichen Epos *Parzival* und mit ihm verbundenen historisch gut bekannten Orten in der Südsteiermark beschäftigt. Der vorliegende Artikel fasst im ersten Teil die Geschichte aus dem Feuilleton von Thal zusammen, der zweite Teil ist der lebhaften Lebensgeschichte von Adolf Hytrek gewidmet, der als gebildeter Archäologe vor seinem Kommen nach Studenice/Studenitz im Jahr 1885 Erfahrungen in Nordafrika, Rom, Pompei und Sirmium sammelte. Im dritten Teil sind relevante Passagen aus Wolframs Epos vorgestellt, die eine direkte Verbindung mit Südsteiermark haben. Es folgt eine genauere Behandlung einzelnen Theorien, die Thal in seinem Feuilleton Hytrek zuschreibt. Die Haupthypothese des Priesters ist es, dass die legendäre Gralsburg, Wolframs *Munsalvaesche*, sich auf dem Gipfel von Boč befindet. Im letzten Teil beschreibt die Abhandlung noch die kurze Notiz über die Gral-Legenden, die Hytrek in seiner Monographie über das Kloster Studenice/Studenitz einschloss. Es ist interessant, dass Hytrek dabei ausdrücklich betont, dass die Hypothese über die Gralsburg auf Boč nicht von ihm stammt, sondern führt „Professor Schmidt aus Laibach“ als seine Quelle an. Schmidt und Hytrek sind also die Hauptpersönlichkeiten bei der Entstehung und Verbreitung von Gral-Legenden in der Südsteiermark und ihre Theorien, unterstützt durch Thals Feuilleton, lösten indirekt eine Welle neuer Interpretationen aus.

DODATEK

»MONTSALWATSCH«⁹¹

Spomin Hansa von Thala

Vse skrivnostneje so se raztezale kulise hribov pred mojim pogledom, ki se je oziral naokrog. Okolica je postajala vse bolj divja, grozeča. Prepadne pečine, ki se dvigajo iz škrlatne globine, nenadejani prizori slapov, razklanih in na pol previsnih skalnih orjakov, med njimi pa ozka stezica, ki se strmo vzpenja in odsekano spušča mimo srh vzbujajočih votlin. Skrivališče zmaja, čigar sapa se je zdela kakor izdih strupene megle v mračnem pragozdu. Oster vonj borovcev se je valil proti meni in hladno pihljal okrog mojih razbijajočih senc ter v razigranem zraku romantičnega pričakovanja z utripom udarjal v moj vrat. Vsenaokrog globoka tišina. Samo mogočno bučanje neskončnih gozdov. Steza se je zlagoma spustila, senca je postajala vse bolj gosta. Moja obotavljajoča noga je s počasnimi korakom prodirala v krivino hriba, od koder je proti meni zavel hladnejši zrak. – Sredi najgostejšega gozda je v mraku stal visok križ. V temi se je skoraj fosforescenčno svetilo belo telo Odrješnika v nadčloveški velikosti. Zdelo se je, da na njegovi desni lebdi angel in pod stransko rano drži plitko skodelo ter vanjo prestreza kri. Ob vznožju križa pa je v globoki pobožnosti klečala ženica.

Obstal sem na mestu, prevzet spričo poetičnosti tega prizora.

Vzdramil me je globok vzdihljaj ženice – bila je starka iz ljudstva –, ki se je pri tem dvignila.

Tesno ob križu je neposredno iz pobočja hriba na dan pritekal kristalno svetel studenec, ki je bil skrbno obzidan s cementnim kamnom. Ženica se je nagnila nadenj, se pokrižala ter si z vlažno dlanjo omočila čelo in oči. Začudeno sem opazoval njeno početje. Stopil sem korak naprej in jo pozdravil. Ob nenadejanem srečanju se je zdrznila in plaho odzdravila.

»Kaj nekaj počnete tukaj, mati?«, sem vprašal. Nezaupljivo me je pogledala in brez besed, skoraj s prezirom skomignila z rameni. Zatem je iz košare vzela drobno stekleničko, jo napolnila v studencu ter jo skrbno zaprto položila nazaj v košaro. V njenem vedenju je bilo nekaj posebno strahospoštjivega, česar si nisem znal pojasniti. Zato sem znova poskusil srečo.

»Zakaj potrebujete teh nekaj kapljic studenčnice?«

»Ste tujec v teh krajih?« me je vprašala nazaj. Pritrdil sem. Tedaj se je njen nejevoljen pogled omehčal. »To je Milostni studenec«, je zašepetala, »vodo pa potrebujem za mojega ubogega, bolnega moža. Toda on v to ne verjame«, je zaihtela v srce parajoči bolečini. »In kdor ne verjame, temu tudi ne pomaga!«

Ta izraz najbolj žive vere me je globoko pretresel in hkrati vzbudil moje zanimanje, da bi o čudežnem studencu, o katerem predtem še nisem slišal, izvedel kaj več. Sočutno sem jo vprašal in – najsi je njeno začetno nezaupanje splahnelo ali pa je njeno prepolno srce kričalo po izpovedi – v dolgi pripovedi mi je zaupala, da njen mož trpi od težkega, neozdravljivega hiranja ter da je Milostni studenec njeno edino in zadnje upanje.

»To je čudodelna voda«, je nadaljevala. »Izvira iz jezera v sveti gori ...«

»Jezero?«, sem jo prekinil, »toda daleč naokrog ni tod nobenega jezera!«

»Pač! Seveda je, toda nahaja se v notranjosti gore. Po jezeru pa se, brez jader in vesel, vozi božji glasnik, vleče pa ga velika ptica, ki je spredaj vpeta z zlato uzdo ...«

⁹¹ von Thal, Montsalwatsch: Eine Erinnerung von Hans v. Thal, *Reichspost* 21/70, (1914), 1–2.

Osuplo sem jo gledal.

»Prav gotovo je tako«, je nadaljevala v tonu globoke prepričanosti. »Na čolnu stoji in poslušaj, če pa se po svetu razširi krivica in ogroža nedolžnost, takrat ... takrat pride na pomoč! Na njegovem klobuku sedi ptica, ob strani pa mu visi trobenta ...«

Z veseljem bi bil dalje poslušal njene blazne fantazije, toda na kratko me je pozdravila v slovo in izginila v eni izmed prvih hiš v vasi ob vznožju hriba.

V skromni gostilni sem se, utrujen od dolge hoje, vrgel na klop vzdolž stene. Gostilničar je vprašal, kakšne so moje želje. Prijazen gospod, duhovnik, ki je kot edini gost ob steklenici domačega vina sedel za mizo, mi je v prešernem tonu priporočil domačo pijačo. »Resda je kisel, toda zdrav. Od tega ni še nikogar bolela glava!«

Začela sva se pogovarjati. Bil je srednje močen mož z energičnimi potezami in žarečimi očmi. Visoko preudarno čelo je izdajalo misleca. Oseba, katere notranji čar je privlačil z magnetično močjo. Moje začudenje je v pogovoru raslo iz minute v minuto. Kako je prišel ta učeni mož v to samotno, od sveta pozabljeno vas?

Vprašal sem ga, ali je slišal za pripovedko, ki mi jo je namignila stara ženica? Zamišljeno se je nasmehnil in me vprašal, ali se resno zanimam za ljudske pripovedke. Pritrdil sem in pri tem omenil moj pisateljski poklic.

»Pridite k meni v moje stanovanje!« me je iznenada povabil. Na poti tja mi je pojasnil: »Ta pripovedka je bila zame pravzaprav ključ, s katerim sem prodril v srednjeveško zakladnico pripovedk, v najveličastnejšo, ki jo mi Nemci posedujemo. Iz razumljivih razlogov je narod pisano prepletel med seboj resnico, pesništvo, religijo in zgodovino. Kar ste slišali od stare ženice, ni nič več in nič manj kot legenda o Lohengrinu, za katero literarni zgodovinarji menijo, da se dogaja na bregovih reke Schelde. Seveda pa je treba pripomniti, da je ta pripovedka tam popolnoma tuja, medtem ko jo tukaj pozna vsak otrok – in prav to mi je dalo misliti.« Njegov glas je zatrepetal v tihi radosti.

Od Rogaške Slatine, kjer sem se zadrževal kot zdraviliški gost, me je želja po potovanju pripeljala do sem. Ta gorski velikan, skoraj tisoč metrov visoki Boč, ki se iz rahlo valovitega srednjega gorovja vzpenja visoko v nebo, me je s svojim skrivnostnim čarom neustavljivo zvalil semkaj. In zdaj sem stal začaran pod njegovim urokom. Kaj bom slišal od vrlega učenjaka? Imel sem občutek, da stojim na prelomnici. Pred nama so se dvigale masivne stavbe ženskega samostana v Studenicah, kjer je bil moj spremljevalec nastavljen kot dušni pastir. Prek širokih, z marmornato ograjo okrašenih stopnic je z urnim korakom pohitel skozi več sob v svoje arheološko kraljestvo – knjižnico. Ni bilo časa, da bi si moje željne oči ogledale posamezne dragocenosti v njej – vodil me je do mize na sredini, ki je bila prekrita z rokopisi, knjigami, zvitki in risbami. V roke je vzel eno od njih. Bila je barvna skica pokrajine, narisana s ptičje perspektive. Na strmem, skoraj nedostopnem gorskem velikanu, ki je segal v nebeške višave in se dvigal nad vrhove osrednjega gorovja, je bil narisana grad mogočnih razsežnosti, za njegovo zadnjo steno pa se je zdelo, da se naslanja na golo štrlečo skalo. Z njega je gospodovalno in zapovedujoče proti spopadajočemu se svetu zrla neznansko razpelo. Angel, ki je lebdel ob strani Odrešenika, je iz stranske rane v sijočo posodo prestrezal njegovo kri.

Nad risbo so bile besede: »Okolica gradu Monsalwaesche, kot je opisana v Eschenbachovemu Parcivalu«.

Nadvse presenečen sem skočil pokonci.

»Ja!« se je veselo zasmel. »Tukaj je hodila Eschenbachova noga. To okolico je opisal v Parcivalu in tam« – pokazal je skozi okno na gorskega velikana, katerega vrh je izginjal v megli – »tam je stal Gralov grad!«

»Kaj pa dokazi?«

»Imam jih, imam jih!« je vzkliknil z žarečimi očmi, segel po papirjih in z veščo roko razprl Parcivala, ki je ležal na mizi.

»Tukaj«, je rekel, »je natančen opis okolice. Bodite pozorni!«

Prebral mi je odlomek, v katerem se Parcival pri svojem iskanju sv. Grala približuje Montsalwatschu. »Ni prišel s severne, ampak z vzhodne strani. Ustavil se je v naselju Gredin – tj. Hajdina pri Ptujju, nato prestopil zlatonosno (reko) Trane, tj. Dravinjo, ki jo vidite tam spodaj in ki teče ob vznožju Boča vzhodno mimo Makol proti Dravi; in tudi zgodovinsko je dokazano, da so na Dravinji nekoč izpirali zlato. Tukaj govori o Milostnem studentu: tega ste prav tako videli. In zdaj opis gore same, njeno razmerje do okolice in tipične značilnosti! Vsak pregib, vsak slap, vsaka razpoka v njegovi formaciji se ujema!

In dalje: visoko zgoraj na gori sem našel različne sledi mogočne vodne napeljave. Toda na Boču ni bilo nikoli naselja! In končno: po pripovedki naj bi Gralov grad stal na ruševinah Venerinega svetišča, jaz pa sem na vrhu Boča v ruševinah odkril značilne zidove Venerinega svetišča. Vse to si lahko ogledate jutri!

In končno: kako je prišla pripovedka o Lohengrinu, Parcivalovem sinu in nasledniku, semkaj v te kraje, ki jih zdaj naseljujejo izključno Slovani? Pripovedka, ki je slovanskemu človeku tuja, in je zato tudi ni mogel uvoziti od drugod?

In dalje: Gral je opisan kot plitka posoda, ki jo angel ob Velikem petku drži ob strani umirajočega Odrešenika, da bi prestregel dragoceno kri. Ste videli kjerkoli drugje podobno upodobitev? Lebdeči angel z Gralovo skledo v rokah ob strani Odrešenika? Jaz ne in tudi nihče drug. Samo tukaj in v najbližji okolici najdete tovrstne kiparske in slikarske upodobitve. Mar ni tudi to dokaz? In če se poglobite v jedro pripovedke: ta pripovedka je vendar v celoti nemška. Kako bi takšna pripovedka lahko prišla v Španijo, ki jo od nemških tal ločuje celotna Francija? Njeno mistiko bi na poti do tja romanska domišljija že zdavnaj zadušila in zatrla.

Gralovega gradu zato ne smemo iskati na Montsegurju, ne v Kantabriji, ne na Montserratu, kamor ga postavljajo literarni zgodovinarji, pač pa tu, v tej nekoč povsem nemški deželi, na Štajerskem, na vrhu Boča!« Navdušen je stal pred menoj in njegov blede obraz je prekrila rahla rdečica pesniškega navdiha.

Od vznemirjenja mi je udarjalo srce. »In so Vaše raziskave«, sem spraševal dalje, »že zaključene? Ste jih objavili?«

»Delam na tem«, mi je odvrnil in pokazal na obilico zapiskov, ki so ležali na mizi: »Naj Bog da, da jih dokončam!«

To se ni zgodilo.

Ko sem po končani terapiji zapuščal zdravilišče in so v Poljčanah moji pogledi spoštljivo počivali na Boču, sem izvedel, da je častitljivega dobrotnika pred kratkim zadela kap in da so ga včeraj pokopali.

Medmedialnost v oživelih *Podobah iz sanj* ob stoletnici konca prve svetovne vojne in Cankarjeve smrti

Silva Belšak*

1.02 Pregledni znanstveni članek
UDK 821.163.6.09Cankar I.

Silva Belšak: Medmedialnost v oživelih *Podobah iz sanj* ob stoletnici konca prve svetovne vojne in Cankarjeve smrti. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 89=54(2018), 1–2, str. 195–210

V prispevku je obravnavana tema prve svetovne vojne in takrat živečih ter delujočih umetnikov. S podano vsebino je predstavljen najplodnejši slovenski pisatelj Ivan Cankar in njegovo zadnje delo *Podobe iz sanj* (1981), katere uvrščamo zaradi dodanih likovnih stvaritev na področje medmedialnosti, natančneje k literarno-likovnim kombinacijam.

Ključne besede: prva svetovna vojna, Ivan Cankar, *Podobe iz sanj*, medmedialnost, literarno-likovne kombinacije

1.02 Review Article
UDC 821.163.6.09Cankar I.

Silva Belšak: Intermediality in the Revived *Podobe iz sanj* at the Centenary of the End of the World War I and of Cankar's Death. Review for History and Ethnography, Maribor 89=54(2018), 1–2, pp. 195–210

The treatise discusses the World War I and the then artists. It also presents one of the most fruitful Slovene authors Ivan Cankar and his last work *Podobe iz sanj* (1981),

* Silva Belšak, doktorska študentka na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, prof. slovenskega jezika s književnostjo in srbohrvatskega in makedonskega jezika s književnostmi, bibliotekarka, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna ulica 10, 2000 Maribor, Slovenija, silva.belsak@um.si

which is, due to added artistic creations, placed among intermediality works, more specific among literary-artistic combinations.

Keywords: World War I, Ivan Cankar, *Podobe iz sanj*, intermediality, literary-artistic combinations

CANKAR KOT KRITIK VOJNE IN AVSTRO-OGRSKE

V publikaciji z naslovom *Usode prve svetovne vojne* Irena Avsenik Nabergoj piše, kako je Cankar že v letih pred začetkom velike vojne prizadeto spremljal vse slabše slovensko-nemške odnose in se nanje odzival s kritičnimi članki. V uvodniku *Krvavi dnevi v Ljubljani*, objavljenem dne 23. 9. 1908 v listu *Rdeči prapor*, je Cankar obsojal »strahovite«, »v nebo vpijoče« umore, katerih povod so bile demonstracije »nekaj mladih, nespametnih ljudi«, ki so v petek in soboto zvečer razbili »par sto šip« in s tem odgovorili na dogodke na Ptuj, »kjer so bili slovenski izletniki od nemških nacionalcev tepeni«. Po Cankarjevih besedah mladi demonstranti niso »nobenemu človeku niti lasu skrivili«, njihovo početje je bilo po njegovem mnenju precej nedolžen, »pristni ljubljanski hec«, zato je bil toliko bolj zgrožen, da je »visoka deželna vlada« z deželnim predsednikom Schwarzem in militantno avstrijsko armado zanj hotela kri (Avsenik Nabergoj 2015: 10).

Dne 28. 6. 1914 so strelji v Sarajevu sprožili novo situacijo. Umor prestolonaslednika je imel hude posledice.¹ Malo manj kot mesec dni kasneje, to je 25. 7. 1914, se je v Avstriji začela mobilizacija /.../ Cislajtanijska se je z začetkom vojne spremenila v napol vojaško diktaturo (Stavbar 2017:48).

Jožica Čeh Steger v prispevku *Ivan Cankar in prva svetovna vojna: Med resničnostjo in podobo iz sanj* piše, da je bil Cankar že takoj v prvih dneh vojne, tj. 10. 8. 1914, na Vrhniki na podlagi neke ovadbe širjenja protidržavne propagande aretiran, takoj izpuščen, nato čez nekaj dni (23. 8. 1914) znova aretiran in po nalogu vojaškega sodišča šest tednov zaprt na Ljubljanskem gradu, naslednje leto (od srede novembra do božiča 1915) pa je v Judenburgu preizkusil tudi vojaško suknjo. Popisane in likovno upodobljene so tudi Cankarjeve vojaške dogodivščine. Eden izmed mnogih umetnikov, ki so s svojimi deli opozarjali na nesmisel vojne, je bil Hinko Smrekar, ki je narisal tudi karikaturu Cankarja vojaka (Čeh Steger 2000: 1094).

Cankar je svoja nestrinjanja izražal s političnimi predavanji. Najbolj odmevni sta bili predavanja *Slovenci in Jugoslovani*, ki ga je imel v ljubljanskem

¹ Stefan Zweig se v svojih spominih zelo natančno spominja tega usodnega dneva: »Potem pa je 28. junija 1914 padel tisti strel v Sarajevu in v eni sami sekundi kakor glinasto posodo na tisoč koscev razbil tisti svet varnosti in ustvarjalnega razuma, v katerem so nas vzgajali, v katerem smo odrasli in našli svojo domovino.«

Mestnem domu dne 12. 4. 1913, ter *Očiščenje in pomlajenje*, ki ga je imel 20. 4. 1918 v tržaškem Delavskem domu.

Predavanje *Slovenci in Jugoslovani* je polno misli o tem, kako naj se Slovenci obračajo k sebi in skrbijo za svoj jezik, v predavanju pa je pozval tudi k izstopu južnoslovanskih narodov iz avstroogrške monarhije. »Po poročilu policijskega uslužbenca Gogole in po zapisniku o Cankarjevem zaslišanju pred preiskovalnim sodnikom je še mogoče ugotoviti, da je Cankar na koncu odstavka, ki se konča z besedami: 'to je jugoslovanska politika oficialne Avstrije', dodal še vzklik: 'Pustimo to oficialno Avstrijo v njenem lastnem dreku!'« (CZD 25, 374)



Slika 1: Miha Maleš, Ivan Cankar, lesorez, 1923. V: *Podobe iz sanj*, 1981, str. 2.

V predavanju *Očiščenje in pomlajenje*, ki ga je Cankar imel 20. 4. 1918 v tržaškem Delavskem domu, je spregovoril o tem, da se je v vojni slovenski narod prekalil in očistil: »Nedorasli, prepevajoči otroci so šli, da se pobratijo s smrtjo; vrnili so se dorasli, v ognju in peklu preizkušeni možje; niso se vračali prepevaje, temveč zamišljeni vase in v svet in v bodočnost; očiščeni so se vrnili iz jeklene kopeli ... Kar velja za posameznika med nami, velja za narode, velja za struje in stranke v narodih, velja za celotno, vesoljno človeštvo.« (CZD 25, 241–242)

Cankar se je zavedal, kako zelo pomembni sta povezanost in enotnost slovenskega naroda, zato je na omenjenem predavanju še posebej poudaril: »Ker narod potrebuje v teh težkih časih vse svoje sile, kliče vse in vsakogar! Če kdaj, v teh časih je potreba, da si zvesto pogledamo iz obraza v obraz, da si sežemo v

roke, se strnemo v eno vrsto. – Strahopetec je, kdor zdaj trepeče, da bi se mu ob takem zblízanju morda ne odkrhnila ta ali ona mrvica njegovih strankarskih načel ali njegovega svetovnega naziranja. Prijatelji, zdaj gre za življenje in smrt! Jaz upam v življenje! In takrat, kadar si uresničimo to pravo življenje, takrat si bomo zopet pogledali v oči in se povprašamo: »Kdo si? Kako misliš ti? Ali si mi brat ali nebrat?! – Zdaj pa je vrsta ena, je prapor en sam!« (CZD 25, 247–248)

Dne 11. 11. 1918 je bila prva svetovna vojna končana in naslednji dan, to je 12. 11. 1918, je potekala zadnja seja poslanske zbornice avstroogrske monarhije in njen zadnji predsednik dr. Gustav Groß je ugotavljal, da je Avstrija razpadla (Stavbar 2017: 66). To je le nekaj mesecev po Cankarjevem predavanju v Trstu. Politične stranke so, upoštevajoč njegov nasvet »ena vrsta – en prapor«, dosegle prvo slovensko osvoboditev. Prvega decembra istega leta smo Slovenci stopili v novo državo, imenovano Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, 11. 12. 1918 pa je za vedno nehalo biti Cankarjevo srce.

TEMA VOJNE V *PODOBAH IZ SANJ*

O Cankarjevih *Podobah iz sanj* so pisali mnogi slovenski literarni zgodovinarji: Zadravec (1980), Bernik (1981), Kos (2018) idr. Čeh Steger opisuje v prispevku *Ivan Cankar in 1. svetovna vojna: Med resničnostjo in podobo iz sanj*, da imamo v Cankarjevih »podobah iz sanj«, tudi v tistih, ki dogajalno posegajo v judenburški čas (*Leda, Gospod stotnik, Sanje infanterista Blaža*), opraviti s prestrašenim, nemalokrat od groze obnemelim pripovedovalcem, in da je v dneh, ko je Avstro-Ogrska napovedala Srbiji vojno, Cankar v črtici *Pogled iz škatlice* klical umetnike, tudi ali predvsem sebe, k večji angažiranosti. V tej črtici je zapisal prvo apokaliptično vizijo vojne, ki jo je občutil kot vesoljno grozo, krivico in strašno ponižanje človeštva. Človek je v vojni, piše Cankar, zgolj »bilka v viharju«, nemočen, osramočen in neskončno ponižan. V njegovih vojnih črticah, ki so bile v večini objavljene med letoma 1915 in 1917 v *Domu in svetu*, nato pa izdane v zbirki *Podobe iz sanj* konec leta 1917, so v prevladujočih simbolno-alegoričnih, metaforičnih in paraboličnih pripovednih postopkih in v vizijah ubesedene grozljive in vizualno učinkovite podobe, iz katerih se razbirajo apokaliptične razsežnosti vojne, individualne in arhetipske podobe groze, strahu, moralne izmaličenosti, podobe številnih smrti, nadčloveško trpljenje, skupaj z vojno apokalipso pa je, kakor je za zgodnji ekspresionizem značilno, v njih mogoče razbrati tudi upanje in odrešitev. Cankarjevo uvodno pojasnilo, zapisano v zbirki, opozarja na zabrisanost in zastrtost besed kakor tudi na nejasno mejo med zunanjo in notranjo resničnostjo, med vidnim in nevidnim: »Te Podobe iz sanj so bile napisane v letih strahote 1914–1917. Zato je razumljivo, da marsikatera beseda ni tako

postavljena, kakor bi po vsej pravici morala biti, in da je marsikatera zastrta in zabrisana. Vendarle pa naj ostane vse, kakor je bilo; za ogledalo teh težkih dni in za spomin. Jeseni 1917. Ivan Cankar.»

Kruti vojni dogodki so se pisatelja zelo dotaknili. To vidimo tudi po pripovedovalčevih očeh, ki so utrujene, razbolele, motne, onemele od strahu in groze, ponekod se obračajo stran, da bi ne videle grozote, spet drugje stoji prvoosebni pred temnim zagrinjalom (*Pobratimi*), gleda skozi umazano šipo (*Gospod stotnik*) itd. V *Kadetu Milavcu* si zaželi, da bi: »zatisnil oči za dolgo spanje brez sanj; in iztaknil bi si jih brez strahu in bolečine, če bi zares ne videl ničesar več.«

Cankarjeve »podobe« pa niso le motne in zabrisane, temveč tudi »strahotno povečane, nadvse čudno pokvečene in skrivenčene.« V velikem konkavnem ogledalu (*Ogledalo*) se zarisujejo grozote vojne in moralna popačenost ljudi. V črtici *Edina beseda* piše: »Od vznožja pa do vrha je bilo brdo posuto s trupli ljudi, ki so ležala vsepočez in vsekriž, kakor razmetano snopje na žitnem polju; in kolikor je bilo še trave, je bila povaljana in krvava.« (Čeh Steger 2010, 1095–1099)

MEDMEDIALNOST V CANKARJEVIH PRIPOVEDNIH DELIH

Ivan Cankar je bil likovno zelo nadarjen. Ohranjene so njegove skice in avtoportret. Tudi sam je bil pogosto predmet karikature. Na Dunaju je redno obiskoval umetnostne galerije in likovne razstave. O razstavi slovenskih impresionistov na Dunaju je napisal eseja *Naši umetniki* ter *Slovenski umetniki na Dunaju*, iz katerih je mogoče razbrati, da je dobro poznal različne likovne tehnike in kompozicijo slike. S slovenskimi slikarji in arhitekti – Jakopičem, Tratnikom, Jamo, Groharjem in Sternenom – se je veliko družil. Nekateri so mu postali avtobiografska podlaga za literarne like pripovednih del. Lik slikarja Ambroža spominja na Jakopiča v *Tujcih*. Od slovenskih slikarjev je bil Cankarju najbližje Ivan Grohar. Bil mu je snovna podlaga za črtico *Jutranji gost*. Upodobil ga je tudi v različnih literarnih likih, kot so slikar Franc Golob v noveli *Tinica*, slikar Jerina v noveli *Sreča*, umetnik Ferjan v romanu *Gospa Judit* ali lik Konrada Malinovca v nedokončanem romanu *Marta*, v *Črticah* in *Jutranjem gostu*. V romanu *Križ na gori* je tematiziral dogodek iz življenja Frana Tratnika. Slikarja Jožefa Petkovška ni osebno poznal, a je po njegovem življenju vsaj delno posnet literarni lik slikarja Rekarja v noveli *Popotovanje Nikolaja Nikiča*, na Petkovška in njegovo sliko Doma opozarja tudi črtica *Petkovškov obraz*.

Iz Cankarjeve korespondence je razvidno, da je skrbno bdel nad likovno opremo svojih del – Ivan Jager mu je opremljal knjige, pogosto si je dopisoval

z Rihardom Jakopičem, prav tako s Hinkom Smrekarjem. V njegovih pripovednih delih se pojavljajo refleksije o likovni ustvarjalnosti, slikarji in kiparji pogosto nastopajo kot glavne ali stranske literarne osebe tako v romanih kot v kratki prozi. Cankarjeva pripovedna proza je preprejena s številnimi simboli in metaforami iz območja likovne umetnosti. Zapisoval je barvno-svetlobne nianse, njegove karakterizacije oseb so pogosto likovno nazorne, po vzoru likovnega ornamenta je posnel zgradbo besedila idr. Zanimiva je vloga likovnih elementov in opreme (vinjet, črt, okraskov, karikatur, ovitkov, ilustracij) v besedilih. Prav tako zanimiva so likovna (barva, ornament, triptih, linija, kompozicija, slika, spomenik idr.) ter jezikovno stilna sredstva. Sem sodijo zagotovo barvni in svetlobni pridevki, barvna metafora in primera, ornamentalna kompozicija, zgradba triptiha, opis slik, kipov idr.

V Cankarjevem pripovedništvu se je literarno-likovna medmedialnost razmahnila ob pisateljevem srečanju z impresionizmom in s secesijo na Dunaju. Prvotno likovna stila sta postala pomembna stalnica pisateljevega pripovednega opusa. Od oblik medmedialnosti imajo v Cankarjevem pripovedništvu najpomembnejšo vlogo medmedialne relacije, pojavljata se tudi kombinacija medijev in transmedialnost. Literarno-likovne medmedialne relacije v Cankarjevem pripovedništvu imajo različne funkcije: omogočajo povezave med likovno in besedno umetnostjo na različnih ravneh, izgrajujejo metaestetsko funkcijo jezika, širijo pomen in emocionalnost literarnega dela, poglobljajo vedenje o likovni umetnosti, povečujejo občutljivost za optično zaznavanje in estetsko funkcijo literarnega dela kot izraz esteticizma kakor tudi občutek za celostno pojmovanje umetnosti na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Kombinacija literarno-likovnega medija (likovni okraski, risbe, karikature, ščitni ovitki) prispeva k esteticističnemu razumevanju umetnosti na prelomu iz 19. v 20. stoletje, medtem ko transmedialnost utrjuje vezi med posameznimi vrstami umetnosti.

O medmedialnosti oz. slikarsko-literarnih sinestezijah v slovenski književnosti je pisala že Jožica Čeh Steger v prispevku *Literarni ekspresionizem, medmedialnost in abstraktnost*, v katerem je opozorila, da je literarni ekspresionizem – podobno kot pred njim že impresionizem – sprejemal številne pobude iz slikarstva. Zapisala je tudi, da so številni pisatelji posebno pozornost namenjali likovni opremi knjižnih zbirk (Čeh Steger 2012: 178).

MEDMEDIALNOST – KOMBINACIJA MEDIJEV – V CANKARJEVIH *PODOBAH IZ SANJ* (1981)

Analiza literarno-likovne medmedialnosti, ki sledi v nadaljevanju, je nastala na podlagi Cankarjeve zbirke črtic *Podobe iz sanj*, ki je izšla leta 1981 v

Ljubljani pri Mladinski knjigi, ker so v le-tej likovne stvaritve Frana Tratnika, Jožeta Cvelbarja, Božidarja Jakca, Toneta Kralja in Mihe Maleša, ki so nastale med letoma 1914 in 1923.

V slovenski umetnosti so med prvo, predvsem pa med obema vojnama vidno prihajali na plan religiozno-filozofsko-poetični utrinki in svojevrstna barvitost, pesniški duh in življenjska stvarnost za duhovne vzgibe, ki so klicali po svojevrstnem ustvarjalnem vzgonu. Iz platen pogosto »teče« kri, ki je bila prelita v vojnem obdobju, na obrazih protagonistov pa so vklesana življenjska spoznanja, ki kličejo po domači avtentičnosti ter k poetičnemu zatišju kot uvodu v nemirnejšo dobo po novi vojni. Ekspresionistična generacija umetnikov, izšolana v glavnem na Dunaju ali Pragi, je ves ta čas ustvarjala večinoma enakomerno, njeno ustvarjalno jedro in iskanje pa segata v desetletje po prvi svetovni vojni. Tedaj so s polno močjo ustvarjali prav tako impresionisti, vesnani ter predstavniki mlajšega rodu klasičnih oziroma starih realistov. Nasploh se je v tem času število umetnikov močno zgoščilo, med ustvarjalci pa je bilo največ slikarjev. V tem času, polnem duhovne zavzetosti, je znamenit naš prvi razcvet umetniške grafike, glede na močno zastopanost idej pa je zlasti v ekspresionizmu mogoče opaziti vrsto sorodnosti med umetniki različnih zvrsti, še posebej pa med likovno umetnostjo in s podobami prepojeno literaturo. Prav na tej poti pa se spogledamo z maestetičnim, a tesnobnim delom Ivana Cankarja – *Podobami iz sanj*. Vsako podobo, ki jo je izsanjal, vsako vizijo, katero je videl, vsako besedo, ki jo je tovariš tovarišu izrekel, vsak dogodek, ki ga je Cankar doživel, lahko povežemo z eno izmed ustvarjenih ilustracij ali grafik v knjigi, ki je nastala med letoma 1914 in 1917.

Božidar Jakac: *Melanholija, Obupanci*

V simbolizmu utemeljena dela Božidarja Jakca, polna medčloveške simbolike, poezije in zanosa, s katerim se je zlahka identificiral, so izrazito osebno doživeta in univerzalna hkrati. S takšno občutljivostjo je vnesel v slovensko grafiko najtanjše prisluhe duhovnih doživljanj in znal prenesti poezijo duha v grafični kontrast, simbol in ritem. *»Zares to brezštevilno množico je prešinel trepet in šlo je od srca do srca: bodi zaklet v pričakovanju, v strahu zaklet in večni obnemelosti! Uteči boš hotel, pa ne boš vedel kam, tudi nog ne boš ganil! Zavpil bi rad v svoji bolečini, pa ti bo grlo zadrgnjeno; in če bi zavpil, bi te nihče ne čul; prosil bi rad v svojem ponižanju, pa ne boš vedel koga; in če bi prosil, bi te nihče ne uslišal; umrl bi rad, lačnemu in žejnemu ti bo smrt bolj zaželjena od jedi in pijače; toda ne boš umrl, temveč umiral boš vsak trenutek in brez konca; živel boš neživ, sam sebi v sramoto in gnus, plamen brez gorkote, beseda brez glasu, telo brez duše! Tako je bilo zapisano v okamenelih licih, v nastežaj*

odprtih očeh,« je zapisal Cankar v črtici *Obnemelost*, ki je hkrati dovzetna razlaga k Jakčevim vinjetam *Življenje in smrt* s podnaslovi *Smrt sega v življenje* ter *Smrt zajema življenje* iz leta 1920.

Če se ozremo najprej k estetiki obeh grafik, je Cankar, ki mu je bila umetnost od vedno pri srcu, rad uporabil vinjete, ki so bile od 15. stoletja naprej grafični okras knjig, saj so z majhno sliko okitile obrobno risbo na naslovni strani oziroma začetek ali pa konec poglavja. Prvič je pisatelj izraz vinjeta uporabil za črtice, ki jih je v začetku februarja leta 1897 obljubil Franu Govekarju za časopis *Slovenski narod*. In če se vrnemo k Jakčevima vinjetama v knjigi, lahko nazorno vidimo, kako jasno je z ogljem ustvaril razliko med svetlo in temno površino in kako učinkovito je podal tisto obliko čutnega doživetja, v kateri scena uprizarja celoto mračnega doživetja, suponira dejavno, fizično prezenco človeka v tem nečloveškem dogodku, ko smrt sega v življenje ali smrt zajema življenje in se v doživljanju dogodka dogaja vse najhujše in najbolj grozovito na tem svetu. Noč je svetla, morda vetrovna, verjetno najbolj grozljiva do sedaj, in naslednji hip morda niti v sanjah prav ne razumemo, kaj se bo pripetilo. To je prikaz notranje stiske in strahu slovenskega naroda v pričakovanju svoje usode. Vse, kar je Cankar izpovedal v svoji meditativni prozi, je zapolnjeno s simboli ter s sanjsko mistično resničnostjo, v kateri prevladujeta izrazita groteska in absurdnost. Vsebinsko lahko k temu sklopu likovnih del dodamo tudi Jakčevo risbo *Melanholija*, ki je nastala leta 1919.



Slika 2: Božidar Jakac, *Melanholija*, kreda, 1919. V: *Podobe iz sanj*, 1981, str. 124.

Jakčeve *Obupance*, ki jih je ustvaril dve leti kasneje, lahko primerjamo s Cankarjevimi črticami *Kostanj posebne sorte*, saj je mogoče v njegovem obrisu

z ogljem in kredo razbrati, kako ljudje napol stoje in zrejo na razkopano in globoko razorano zemljo pred sabo.



Slika 3: Božidar Jakac, *Obupanci*, oglje in kredo, 1921.
V: *Podobe iz sanj*, 1981, str. 126.

V globoki jami je Cankar opisal, kako se rama objema z gležnjem. Teh belih, mirnih, od prsti in črvov oskrunjenih reči pa je bilo toliko, da se jih ni dalo prešteti. Okoli so stali obupanci, bledi, noben jezik ni zinil.

Fran Tratnik: *Delo na polju, Begunci V, Obup*

S svojimi likovnimi deli je Cankarjevo literarno delo prav tako zaznamoval odličen risar in slikar, mladostni vzornik Božidarja Jakca, Fran Tratnik. To so: *Delo na Polju, Begunci V* in *Obup*, nastala so med leti 1914 in 1919. Njegove risbe iz münchenskega obdobja, kjer je med drugim tudi študiral, so na isti oblikovni ravni kot grafika in risarski opus znamenite Kathe von Kolwitz, kljub povezanosti s šolskimi vzori v findesièclovskem akademskem realizmu in z münchensko varianto secesijske umetnosti. Pri Tratniku najdemo izrazito intelektualistično in razumsko iskanje takšne oblike, ki bi najbolj ustrezala upodobljenemu, največkrat socialno kritičnemu ali simboličnemu motivu, hkrati pa se Tratnik na zanimiv način veže na slovensko literarno moderno, predvsem na Cankarja, s svojimi variacijami na temo hrepenenja. Fran Tratnik je risbo *Begunci* povzdignil v polnovredno likovno zvrst, ki ni mišljena kot študija, ampak nosi vrednost samostojne umetnine. V delu iz cikla *Begunci V* (1916) je v secesijski obliki z ritmično dinamično motiva in svetlobno napetostjo vdahnil izrazno moč, iz katere so črpali nekateri ekspresionisti, sicer pa je omenjeni cikel izšel prav tako skupaj z Gradnikovimi verzi.



Slika 4: Fran Tratnik, *Begunci V*, oglje, 1916. V: *Podobe iz sanj*, 1981, str. 122.

Ob vrsti Tratnikovih simbolnih motivov, ki jih je slikar sicer rad upodabljal, nam je v literarnem delu *Podobe iz sanj* predstavljena risba *Obup*, ki ga je interpretiral v ženskem spolu. Vidimo jo, kako v popolni izgubljenosti brezupno vdihuje še poslednje dihe zraka iz tega sveta. Vsi slikarjevi dogodki, ki jih interpretira, po navadi zastanejo v nekem trpnem stanju, kjer se ves zunanji izgled teh revnih, ubogih postav spreminja v nosilca notranjega, duševnega življenja, ta čudna vez med realnim označevanjem revne draperije ter tragičnega patosa splošne ponotranjenosti.

Joža Cvelbar: *Tovariša*

Perorisba Jožeta Cvelbarja *Tovariša* iz leta 1916 nekajkrat na isti risalni površini simbolično ponazarja smrt. Mnogo skic je nastalo v času vojne izpod njegovega peresa, a, žal, nikoli niso bile uresničene v monumentalnejši obliki. Njegova risba *Tovariša* se usklajeno poistoveti s Cankarjevimi *Ranjenci iz Podob iz sanj* in prav tako s črticami *Tisto vprašanje*, *Ugale luči* in *Tretja ura*. Ob analiziranju Cvelbarjevih ekspresionističnih risarskih potez mrtvih duš na papirju nas tako kot pri Cankarjevem *Tistem vprašanju* obidejo njegove besede: »Čemu to brezdanje trpljenje, čemu bolečina, žalost, strah ali smrt?

Povej, čemu ti moja srčna kri, samo reci, čemu, pa nà jo, vzemi si jo, iztoči si jo, iztoči si jo brez strahu od kaplje do kaplje; samo povej – čemu?»



Slika 5: Jože Cvelbar, skica za sliko *Tovariša*, perorisba, 1916. V: *Podobe iz sanj*, str. 124.

Miha Maleš: *Noč*

Četudi so umetniki idejnost, ki naj ne bi bila primarno slikarska, marveč literarna, postopoma opustili, je bila njihova izglajena, enakomerno brezosebno modelirana forma, ki je izhajala iz ideji podvržene ekspresionistične manire, v osnovi tudi kiparska, zato se je nova ustvarjalna generacija nanjo odzvala zadržano in se začela usmerjati v bolj čisto likovnost in večjo slikovitost. Ta prehod je najbolj zaznaven v delu umetnikov, ki so se šolali na leta 1921 preosnovani zagrebški akademiji, kjer so se spoznali z vplivnimi francoskimi vzori. Nadelo so si ime Četrta generacija, njihov vodja pa je bil Miha Maleš, ki je sam izšel iz ekspresionizma in že leta 1920 še kot mladenič začel kot grafik, znan je bil tudi pod imenom »slikajoči pesnik«. V marsičem je sicer nadaljeval dejavnost ekspresionistov, le da je uporabljal nežnejšo ekspresivno črto, ki je prestrezala predvsem lirične vzgibe, ki jih je osvojil med študijem v Pragi. V Cankarjevih *Podobah iz sanj* se srečamo z Maleševim lesorezom *Noč*. Osrednja, popolnoma vase zazrta figura, vizija človeške postave je v marsičem značilna za ves slovenski ekspresionizem in za novo stvarnost. Gre za t. i. tisto slovensko sliko, ki v zastrti, temačni in neprijetni atmosferi uprizarja bodisi slovenski mit, zgodbo ali priliko. V danem primeru je predstavljena tesnoba, ki jo celo v temi jasno vidimo in občutimo. To je trpka, zadržta, gotovo ne afirmativna predstava o človeku v črno-beli, v bistvu grafični predstavitev dvajsetih let. V samem prizoru je čutiti zven nečesa grozečega, nekaj, kar bi smeli označiti kot situacijo v črtici *Smrt* in morda tudi v črtici *Bebec Martin*.



Slika 6: Miha Maleš, *Noč*, 1921. V: *Podobe iz sanj*, 1981, str. 129.

Obraz protagonista, ki sedi na ograji z eno skeletno nogo, je otrpel v zavistnem smehljaju, hkrati pa izgleda kot bebava maska, stilizirana v plastični dikciji, ki ji jemlje individualnost ter subjektivni psihični izraz.

Tone Kralj: *V potu svojega obraza, Obsojenci*

V likovnem delu z naslovom *V potu svojega obraza*, ki je prvo Kraljevo veliko oljno delo, je simbolično uprizoril človeka, ki mora šele vstati iz vojnega razsula in se dvigniti nad moralni razkroj povojnega časa. Še je priklenjen na vojno izkušnjo in v spono krvave preteklosti, v njem še preživo odmevajo vojne resničnosti, kot bi novi človek z bibličnim prekletstvom in v potu svojega obraza šele tipal, slep in vendarle monumentalen, iz grobišč in pokrajin vojne k spoznanju novega etosa in k njegovemu uresničenju. Ta ikonografska tema je blizu Cankarjevi knjigi po vsebinski pričevalnosti nekaterih črtic, kot so denimo *Edina beseda*, *Ugase luči* in *Polbratimi*.



Slika 7: Tone Kralj, *V potu svojega obraza*, olje, 1919. V: *Podobe iz sanj*, 1981, str. 128.

Iz Kraljevega cikla *Življenje* se v knjigi *Podobe iz sanj* nahaja še jedkanica *Obsojenci*, ki prikazujejo slehernika v času vojne: »Zbrali so se bili od vseh strani in krajev vsega sveta; kolikor je narodov zemlja rodila, vsi so bili tam, so čakali v taboru kralja Matjaža ure oznanjenja ... V tem srcu je bil spomin na bolest do zadnje pekoče kaplje izpito, na nezasluženo, nezaslišano gorjé, na brezbožne krivice, na kazen brez greha in sodbe, na sramoto in ponižanje, na ošabno in poteptano ljubezen, na izdano zvestobo in ogoljufano zaupanje. Ali nad vsem tem črnim jezerom grenkobe – in iz jezera grenkobe se je rodila – je neugasljivo sijala mirna luč pričakovanja, močne, čiste vere v tisto véliko uro, ki je bila oznanjena.« (Vaupotič 2018: 1–5)



Slika 8: Tone Kralj: *Obsojenci* (iz cikla *Življenje*), jedkanica, 1921.
V: *Podobe iz sanj*, 1981, str. 127.

SKLEP

Prva svetovna vojna je pustila pomembno sled v evropski in slovenski umetnosti. Med vojaki so bili tudi številni umetniki. Na Tirolskem je kot vojak 17. pešpolka padel pesnik in slikar Jože Cvelbar, padla sta tudi kipar Anton Štefic in slikar Julij Fornbacher. Med številnimi slikarji in kiparji, ki so spoznali vojaško plat življenja, so bili Božidar Jakac, Veno Pilon, Avgust Černigoj, France Kralj, Hinko Smrekar, Ivan Napotnik, Ivan Čargo, France Pavlovec, Franc Košar, Ante Trstenjak, Josip Urbanija in mnogi drugi. Nekateri med njim so izkusili tegobe ujetništva in nam zapustili drobna pričevanja z veliko likovno in dokumentarno vrednostjo. V Avstro-Ogrski je že v začetku vojne nastal razvejan vojno-propagandni urad, v katerega so vključili tudi različne umetnike: od pisateljev in slikarjev do fotografov. Slikar Fran Tratnik nam je na svojih likovnih delih iz vojnega časa zapustil tragično podobo begunstva. France Kralj je na hodnikih judenburške vojašnice srečeval Ivana Cankarja, ki je svoje vojne vtise ubesedil v *Podobah iz sanj* (Štepec 2010: 85–86).

Letos praznujemo stoto obletnico konca prve svetovne vojne in Cankarjeve smrti, zato sem za analizo medmedialnosti izbrala zbirko *Podobe iz sanj*, in sicer tiste črtice, ki tematizirajo nesmiselnost prve svetovne vojne (*Gospod stotnik, Leda, Edina beseda, Sence, Kostanj posebne sorte, Ranjenci, Tisto vprašanje, Ugasle luči, Tretja ura, Pobratimi, Kadet Milavec, Konec* idr.). Medmedialnost sem opazovala v knjižni izdaji, ki je izšla leta 1981 pri Mladinski knjigi, ker je v tej zbirki vojnim črticam dodanih trinajst likovnih stvaritev slikarjev, ki so bili s Cankarjem in njegovimi deli zelo povezani. To so: Fran Tratnik, Jože Cvelbar, Božidar Jakac, Tone Kralj in Miha Maleš. Pri analizi literarno-likovne medmedialnosti sem se omejila na kombinacijo medijev. Kakovost medmedialnosti oz. kombinacije medijev je odvisna od kombinacije najmanj dveh različnih medijev (Rajewsky 2002: 18).

Od srednjega veka dalje beležimo pojav knjižnega slikarstva (slikarske oz. vitične iniciale) in razmah iluminiranih oz. poslikanih rokopisnih knjig za katere lahko rečemo, da so že prve kombinacije besede in slike. Kombinacija literarno-likovnega medija prispeva k esteticističnemu razumevanju umetnosti. Ob branju besedila in opazovanju likovnih umetnin imamo občutek zaokrožene celote, saj slikovitost še posebno pritegne našo pozornost in daje prepričljive in poglobljene informacije o literarnem delu. Glavna funkcija kombinacij besedila in likovnih stvaritev v omenjeni Cankarjevi zbirki črtic je ta, da likovne umetnine naredijo literarne like bolj nazorne oz. nam le-ti s pomočjo slike postanejo še bolj blizu in zato zgodbo dojemamo bolj doživeto. Interakcija besed in risb nam pomaga, da podobe v nas še bolj oživijo in nam za dlje časa ostanejo v spominu. Povezovanje različnih področij umetnosti pa daje umetnosti še večji pomen in tvori umetniško ravnovesje.

VIRI IN LITERATURA

Viri

Ivan Cankar, 1976: Govori in predavanja. *Zbrano delo* 25. Ljubljana: DZS. 239–248.

Ivan Cankar, 1981: *Podobe iz sanj*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Literatura

Irena Avsenik Nabergoj, 2015: Ivan Cankar. *Usode prve svetovne vojne*. Ur. Mateja Ratej. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 10.

France Bernik, 1981: Cankarjevo upanje v Podobah iz sanj. V: Ivan Cankar: *Podobe iz sanj*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 121–137.

Jožica Čeh Steger, 2010: Ivan Cankar in prva svetovna vojna: Med resničnostjo in podobo iz sanj. *Sodobnost* 9. 1095–1099.

Jožica Čeh Steger, 2012: Literarni ekspresionizem, medmedialnost in abstraktnost. *Večno mladi Htinj*. Ur. Marko Jesenšek. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. (Zora, 83). 175–186.

Janko Kos, 2018: *Misliti Cankarja*. Ljubljana: Beletrina.

Irina O. RAJEVSKY, 2002: *Intermedialität*. Tübingen: A. Francke.

Slovenci + prva svetovna vojna 1914–1918, 2010. Ur. Marko Štepec. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine.

Vlasta Stavbar, 2017: *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje: slovenska politika v habsburški monarhiji, od volilne reforme do nove države (1906–1918)*. Maribor: Založba Pivec.

Mojca Polona Vaupotič, 2018: *Likovna dela iz knjige Podobe iz sanj*. Lovrenc na Pohorju. 1–5.

Franc Zadavec, 1980: *Elementi slovenske moderne književnosti*. Murska Sobota: Pomurska založba.

INTERMEDIALITY IN THE REVIVED *PODOBE IZ SANJ* AT THE CENTENARY OF THE END OF THE WORLD WAR I AND OF CANKAR'S DEATH

Summary

This year is the centenary of the end of World War I and of the death of our greatest author, Ivan Cankar, who in his last collection of short stories *Podobe iz sanj* through different images describes the horrors of war and the premonition of his own end. *Podobe iz sanj*, in the time of Cankar's life and afterwards, attracted also fine artists. The literary-artistic intermediality is present on different levels in many of Cankar's literary works. The article first describes author's political activism before, during, and after World War I. Based on

the collection of short stories *Podobe iz sanj*, which was published in 1981 by Mladinska knjiga, literary-artistic combinations as forms of intermediality are also presented.

**INTERMEDIALITÄT DER AUFLEBTEN *PODOBE IZ SANJ*
ANLÄSSLICH DES HUNDERTSTEN JAHRESTAGES DES ERSTEN
WELTKRIEGES UND DES HUNDERTSTEN TODESTAGES VON
IVAN CANKAR**

Zusammenfassung

Diese Jahr gedenken wir des hundertsten Jahrestages des Ersten Weltkrieges und des hundertsten Todestages von unserem größten Schriftsteller Ivan Cankar, der in seiner letzten Kurzprosasammlung mit dem Titel *Podobe iz sanj* durch verschiedene Bilder die Schrecknisse des Krieges und die Vorahnung seines eigenen Endes schildert. *Podobe iz sanj* sprachen bei der Erstausgabe – zur Cankars Lebzeiten sowie später – auch bildende Künstler an. Die literarisch-künstlerische Intermedialität kommt auf verschiedenen Ebenen in zahlreichen literarischen Werken Cankars vor. Der vorliegende Artikel beschreibt zuerst das politische Aktivismus des Autors vor, während und nach dem Ersten Weltkrieg, es werden aber anhand der Ausgabe seiner Kurzprosasammlung *Podobe iz sanj*, die im Jahr 1981 bei Mladinska knjiga erschien, auch literarisch-künstlerische Kombinationen als Formen der Intermedialität vorgestellt.

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

VLASTA STAVBAR:
**MAJNIŠKA DEKLARACIJA IN
DEKLARACIJSKO GIBANJE.**
*Slovenska politika v habsburški
monarhiji, od volilne reforme do
nove države (1906–1918)*, Založba
Pivec, Maribor, 2017.

Majniška deklaracija, ki jo je 30. maja 1917 v dunajskem parlamentu v imenu južnoslovanskih izbrancev ljudstva prebral vodilni slovenski poslanec Anton Korošec, je eden tistih usodnih dokumentov narodne zgodovine, h kateremu se zgodovinarji vedno znova vračamo. To je bilo očitno tudi ob njeni stoletnici, interes zanjo pa se je potrdil zlasti na simpoziju lanskoletnega maja v Sv. Juriju ob Ščavnici. Slednjega se je med številnimi drugimi zgodovinarji udeležila tudi avtorica pričujoče knjige Vlasta Stavbar, ki je predvsem bralcem *Časopisa za zgodovino in narodopisje* seveda ni treba posebej predstavljati. Naj bo dovolj spomniti, da je avtorica že s svojo diplomsko nalogo in razpravami v začetku devetdesetih let preteklega stoletja opozorila ne nekatera manj znana ali sploh še neodgovorjena vprašanja v zvezi z *Majniško deklaracijo*.

Knjiga, ki je pred nami in pritegne tudi z izjemno barvno-slikovno spremljavo, nas najprej v prvih štirih poglavjih vpelje v zgodbo o *Majniški deklaraciji* s prikazom nekaterih splošnih značilnosti staroavstrijske in slovenske politike na predvečer in v začetnih letih

prve svetovne vojne. Po ovrednotenju pomena izjave v kontekstu reformnih prizadevanj v državi pa sledi jedro knjige, ko avtorica podrobno prikaže razvoj deklaracijskega gibanja. Pri tem na podlagi podrobne analize izjav po različnih območjih natančno osvetljuje tudi vsebinske poudarke pri pridobivanju podpisov, ki imajo pogosto zelo zanimive lokalne značilnosti. Posebno dobrodošle so številne razpredelnice, ki prikazujejo podpisno vneto po posameznih slovenskih krajih, a tudi tistih izven tradicionalne narodne poselitve. Stavbarjeva na podlagi ohranjenih popisnih pol ugotavlja, da je *Majniško deklaracijo* »podprlo več kot 500 občin in občinskih odborov, zbranih pa je bilo več kot 327.000 podpisov, v več kot 1.350 krajih«. Do teh števil je prišla na osnovi obširnih raziskav gradiva v Arhivu Republike Slovenije in Pokrajinskem arhivu Maribor, kar velja še zlasti izpostaviti. Pri tem niso zanimivi samo podpisi, ki so nastali na slovenskem etničnem ozemlju, ampak je avtorica izbrskala tudi številne druge. Po eni strani gre predvsem za hrvaške in bosansko-hercegovske izjave podpore, po drugi strani pa tudi pobude Slovencev, razseljenih po begunskih taboriščih (na primer iz spodnjeavstrijskega Brucka ob Litvi) ali napotenih na različne fronte.

V obdobju kraljeve Jugoslavije je imela *Majniška deklaracija* nedvomno kulturni status. Predstavljala je dokaz

odločenosti slovenske politike, da se osamosvoji izpod habsburške oblasti, in to kljub temu, da je vsaj ob nastanku ob zahtevi po ustanovitvi južnoslovenske državne enote eksplicitno izkazovala zvestobo habsburškemu okviru. Že na drugem mestu so opozorili, da je kasneje tolikokrat poudarjena »habsburška klavzula«, ki se v *Majniški deklaraciji* ni znašla zgolj iz preračunljivosti njenih tvorcev, postala sredstvo manipulacije vseh tistih, ki so za nazaj želeli prikazati svojo gorečnost za jugoslovansko stvar. A kot ugotavlja zlasti v zadnjih desetletjih vrsta drugih uveljavljenih zgodovinarjev in z njimi tudi Stavbarjeva, izjava »v svojem vsebinskem pogledu ne pomeni nič novega«, s tem pa tudi ostaja znotraj tradicionalnih avstroslavističnih koordinat. Razlika pa je bila seveda v tem, da je *Majniška deklaracija* odstopala od predvojnih programskih izjav v zahtevi po takojšnji uveljavitvi. To pa seveda ne spremeni dejstev, ki izhajajo iz avtoričine ugotovitve, da je izjemen pomen izjave v njeni povezovalni vlogi. Deklaracija je namreč »združila vodilne slovenske, hrvaške in srbske politike v avstrijski polovici in povzdignila raven odločanja na raven naroda kot celote«.

Ne glede na različne razlage omembe habsburškega žezla v *Majniški deklaraciji* je znanih veliko dokazov, da je slovenska politika večinsko vsaj do poletja 1918 ohranila zvestobo habsburški monarhiji in si prizadevala najti ustrezno rešitev jugoslovanskega vprašanja znotraj njenih meja. To prepričljivo potrjuje tudi Stavbarjeva na podlagi mikroraziskav posameznih popisnih pol. Podpisniki so sicer želeli reformo državne zgradbe, a pod habsburškim žezlom. Avtorica opozarja na »utrip

množic, ki so deklaracijo sprejemale in podpisovale, na razpoloženje ljudi, ki ni bilo protiavtstrijsko ali protihabsburško, in na dokaj nejasne predstave o prihodnji novo nastajajoči državi«. Memoarska literatura po letu 1918 je sicer dajala drugačen vtis v smislu malodane herojskih prevratnih nagibov do takrat prikritih monarhomahov, a ga je tako brutalno iskreno nevtraliziral že eden ključnih akterjev takratnega dogajanja Vladimir Ravnihar. Čeprav je bil morda od vseh političnih sopotnikov še najmanj navdušen nad habsburško dinastijo, je namreč prostodušno priznal, da je bilo na javnih shodih vendarle treba »brenkati na avstrijsko struno«, če so želeli med prebivalstvom doseči podporo deklaracijskemu gibanju.

O omenjenih dilemah slovesa od stare monarhije spregovori Stavbarjeva na kratko v zadnjih dveh poglavjih, ko ovrednoti posledice deklaracijskega gibanja in elemente nove državne stvarnosti. Habsburška dinastija očitno ni bila zmožna najti formule, ki bi mnogonarodno tvorbo v osrčju Evrope obdržala skupaj. Kolebanje med avstrijskim patriotizmom in jugoslovansko ideologijo, za katero so slovenski in hrvaški politiki dolga desetletja brezpogojno verjeli, da je združljiva s habsburškim okvirom, je bilo končano. Nastala je jugoslovanska država, ki pa še zdaleč ni zadovoljila vseh idealov, ki so si jih slovenski politiki postavili v času habsburške monarhije. Seveda tega njeni tvorcji niso vedno obešali na velik zvon, a politični razvoj Jugoslavije Karađorđevićev, ki svoje države v številnih pogledih niso uspeli urediti, govori sam zase. To so zgodovinska dejstva, ki jih tudi nekdanja deklaracijska mitologija, prisotna v večini

memoarskih del, vedno težje zakriva. K temu je nedvomno pomembno prispevala tudi avtorica pričujoče knjige s svojim znanstvenim pristopom.

Andrej Rahten

**RENATO PODBERSIČ:
JERUZALEM OB SOČI
(JUDOVSKA SKUPNOST NA
GORIŠKEM OD 1867 DO DANES).**

Študijski center za Narodno spravo
Ljubljana, Goriška Mohorjeva družba
Gorica in Center judovske kulturne
dediščine Sinagoga Maribor –
Ljubljana 2017, 510 str.

Raziskovanje in proučevanje zgodovine Judov na območju današnje Slovenije, še posebej v obmejnem prostoru Italije in Slovenije, je bilo doslej dokaj pomanjkljivo in premalo celovito. Slednje velja zlasti za slovensko zgodovino-pisje. Med dosedanjimi obravnavami oziroma objavljenimi raziskavami o Judih je treba ločiti med historiografijo in pristopi k njim. Ta se ukvarja z raziskovanjem Judov na splošno v svetu oziroma v Evropi in raziskavami o Judih na Slovenskem. Slednjih je bilo do sredine 80. let preteklega stoletja bolj malo, po tem obdobju pa lahko zasledimo nekakšen preporod objav s tovrstno problematiko, predstavljenih z vidika tako zgodovinskih kot tudi sociološko-antropoloških raziskav. Tako je goriška judovska skupnost doživela vrsto obravnav v italijanskem zgodovinsko-kontekstu. Vendar so ostajali Judje v Trstu in Gorici predvsem gle-

de obravnavanja srednjeveških študij obrobno področje tudi za italijansko zgodovino-pisje. Stanje se je izboljšalo v zadnjih tridesetih letih, ko so nastale nekatere temeljne študije o judovski prisotnosti na tleh Goriške, Tržaške in Furlanije. Gre torej za območje, ki je bilo v preteklosti zelo povezano z osrednjim slovenskim prostorom. Zato je knjiga zgodovinarja mlajše generacije dr. Renata Podbersiča, ki je v začetku letošnjega leta prišla na slovenske knjižne police, nov dokaz, da lahko slovenski znanstveniki in raziskovalci veliko prispevamo k evropskemu in svetovnemu proučevanju judovske zgodovine, še posebej holokavsta in njegovih posledic v lokalnem, regionalnem in širšem prostoru. S tem lahko na najboljši način prispevamo drobne kamenčke v celoto mozaika, ki še vedno nastaja in se počasi oblikuje v verodostojno podobo preteklosti in zgodovine ljudi in njihovih skupnosti, katerih ni več, saj so morali umreti samo zato, ker so veljali za drugačne. In to velja tudi za slovenske Jude, ki si po genocidu med 2. svetovno vojno nikoli več niso opomogli. Ostale pa so njihove sledi, od Koroške do Štajerske, od Prekmurja do Primorske. In prav zaradi časa, ki je tako usodno zaznamoval njihove usode, je naša velika strokovna in moralna zadolžitev, da ta del narodne zgodovine končno kolikor je mogoče celovito proučimo, zapišemo in spoznamo, predvsem pa ga vtekemo v trajni zgodovinski spomin. Zgodovinarji smo za to delo še posebej poklicani, in kot nas prepričuje pričujoča knjiga, mnogi kolegi mlajše generacije to poslanstvo dostojno uresničujejo.

Dodana vrednost Podbersičeve knjige je prav poglavje o holokavstu, saj zgodovina holokavsta v Sloveniji kljub

množici različnih del v zadnjih dveh desetletjih in pol še ni bila v celoti izpovedana. Prav lokalne in regionalne študije ter kasnejše znanstvene analize in historični zapisi o usodah posameznih judovskih skupnostih (v tem primeru Goriške) veliko prispevajo k nastajanju sinteze o tem najtemnejšem poglavju človeške zgodovine 20. stoletja nasploh. Slovenci smo namreč bili še do nedavnega trdno prepričani, da je holokavst nekaj, kar nas ne zadeva, saj ga nismo doživeli in se je dogajal daleč stran od nas, v koncentracijskih in uničevalnih taboriščih tam daleč na vzhodu, na Poljskem ... Slovenija zato s tem naj ne bi imela nič. To seveda ne drži! Tudi holokavst nad slovenskimi Judi je del slovenske zgodovine, ki jo moramo temeljito, celovito in objektivno raziskati, rekonstruirati in napisati neobremenjeno, tako, da jo bo mogoče dojemati kot del zgodovine holokavsta v srednji in jugovzhodni Evropi. Zaradi maloštevilne judovske skupnosti pred vojno na Slovenskem so bile posledice holokavsta toliko večje in za slovenske Jude dramatično usodne, saj si zdesetkana skupnost po holokavstu ni nikoli več opomogla. Povečano zanimanje za šoo – kot v znanstvenih krogih vedno pogosteje in bolj pravilno poimenujemo holokavst – je vse bolj navzoče tudi v modernem slovenskem zgodovinopisju.

Dragocen prispevek k temu je tudi nova knjiga Renata Podbersiča z nekoliko nenavadnim naslovom Jeruzalem ob Soči. Poleg nekaterih drugih knjig s podobno tematiko je zagotovo dobra popotnica za ohranjanje trajnega zgodovinskega spomina na eno najbolj zavrženih dejanj v zgodovini človeštva, na čas, ko so »ljudje jedli ljudi« in ko

so morali drugačni preživljati »pekel na zemlji«. Upajmo, da v času globalne krize in nepredvidljivih posledic zaostrovanja razmer ne bo znova ušel iz steklenice »duh antiustvarjanja« in da bomo kot ljudje vendarle sposobni pošteno zavreči nove »simbole razčlovečenja«. Renato Podbersič je torej dal knjigi zelo pomenljiv naslov, ki vsebuje tudi veliko simbolike. V podnaslovu je dodal, da je napisal zgodovino judovske skupnosti na Goriškem v zadnjem poldrugem stoletju. To je točno in je zgolj izhodišče za delo, ki prinaša mnogo več vsebin kot le zanimivejše paberke iz zgodovine goriških Judov v zadnjem poldrugem stoletju. Po daljšem uvodu in analizi skupnosti, ki je stoletja dajala pomemben pečat Gorici in njeni deželi, nas kronološko seznanja z bistvenimi historičnimi dejstvi – od časa razpada Habsburške monarhije do preganjanja Judov, vključno s holokavstom širom Evrope med 2. svetovno vojno. Analizira in niza kronologijo o Judih in judovstvu, se dotakne pojavov antisemitizma in sionizma, posebej izpostavi vzpon nacizma in fašizma in osvetli tragično pot Judov v holokavst. Ta pregled zaključi s predstavitevjo sodobne judovske države Izrael. V nadaljevanju preide od splošnega h konkretnemu in celovito predstavi zgodovino judovskih skupnosti na naših tih. V tem kontekstu dobijo svojo pravo podobo Judje na Goriškem vse do italijanske in kasneje nemške okupacije. V tem poglavju se mi zdi posebej zanimivo izpostaviti biografije pomembnejših Judov iz Gorice. Ko nam avtor razglaša čas genocida med 2. svetovno vojno, ne zaobide nacističnega krvnika **Odila Globocnika** (Odilo Lotario Globocnik, policijski general, politik in vojni zlo-

činec slovenskega rodu, odgovoren za pomore milijonov ljudi v holokavstu in glavni rabelj Rižarne v Trstu vse do konca 2. svetovne vojne). Najbrž o njem in njegovem sodelovanju pri dokončni rešitvi judovskega vprašanja v okupirani Evropi med 2. svetovno vojno ni treba posebej pisati. Avtor pa je kljub temu potegnil dobro potezo, da ga je postavil v prostor in čas operacijske cone Jadranskega Primorja, v kateri je imel pri uničevanju Judov (in zavednih Slovencev ter tudi italijanskih antifašistov) pomembno, morda celo odločilno vlogo. Poglavje zaokrožajo preglednice judovskih žrtev vojne, ki jim avtor doda še doslej manj znana dejstva in podatke o Judih, ki so bili žrtve fojb. Na koncu izvemo še nekaj zanimivosti o poskusih obnove judovske skupnosti po koncu 2. svetovne vojne, o Judih v Gorici danes in o judovskem pokopališču v Rožni dolini. Še posebej pomembno je, da je avtor orisal usodo tega izjemno dragocenega in redkega ostanka judovske dediščine na Slovenskem, saj sta se na naših tleh v bistvu ohranili samo dve judovski pokopališči, poleg Rožne doline še pokopališče v Dolgi vasi pri Lendavi (in nekaj judovskih grobov v Ljubljani). Prava sramota je bila, kaj vse se je dogajalo s pokopališčem in še zlasti s tamkajšnjo mrliško vežico. Morda bo tudi knjižna objava pripomogla k temu, da bo razumevanje pomena tega enkratnega ostanka judovske dediščine končno le drugačno in da bo tudi lokalna skupnost spoznala trajno historično in umetnostno-zgodovinsko vrednost tega pokopališča z mrliško vežico vred. Po avtorskem zaključku je knjigi dodan še slovarček manj znanih hebrejskih besed, kar je prijetna osvežitev branja, za njim pa še daljši angleški povzetek

in obširen znanstveni aparat z navedbo tujih in domačih virov, arhivskih in muzejskih ustanov ter množice referenčne strokovne literature tako domačih kot še posebno tujih avtorjev. Gre za korektno delo o judovski zgodovini, ki je hkrati promocija še vedno preveč pozabljenega slovenskega judovstva in nov dokaz, da je slovenski prostor zaznamovan z judovsko prisotnostjo in svojevrstno identiteto od najstarejših časov dalje, in dejstva, da so Judje na slovenskih (torej tudi na goriških) tleh pustili vidne in trajne sledi.

Knjiga bo zagotovo naletela na odprta vrata in široko pot med bralce, ki bodo lahko tudi s pomočjo zapisanega o goriških Judih in njihovih usodah od najstarejše naselitve do uničenja v holokavstu pobliže spoznali velikokrat še vedno spregledano in pozabljeno poglavje slovenske zgodovine. Spremono besedo h knjigi je napisal dr. Egon Pelikan in med drugim poudaril, da je knjiga Renata Podbersiča »metodološko dobro zastavljeno delo, ki temelji na analizi arhivskega materiala, biografskih zapiskov in spominov prič. Avtor je uporabil in analiziral široko paleto domačih in tujih virov, predvsem arhivsko gradivo, ki ga hranijo arhivi v Rimu, Jeruzalemu, v Gorici, Novi Gorici in v Ljubljani«. Lektoriranje so opravili v Megamomentu, oblikovanje in prelom v Inštitutu Karantanija, knjigo pa je z letnico izida 2017 v 500 izvodih natisnila tiskarna Nonparel.

Marjan Toš

**IRENA MARKOVIČ: IRENEJ
FRIDERIK BARAGA, MISIJONAR
IN ŠKOF MED OTAVCI IN
OČIPVEJCI.** Mohorjeva založba,
2017

Pri Mohorjevi družbi v Celovcu je letos izšla obsežna monografija dr. Irene Markovič o misijonarju in škofu Ireneju Frideriku Baragi. Znanstvena monografija je rezultat avtoričinega več kot triletnega raziskovanja Baragovega življenja in dela, v kateri je nazorno predstavljen vpliv misijonarjevega in škofovega delovanja na življenje in položaj severnoameriških Indijancev ter belih priseljencev, tudi Slovencev, kot je avtorica zapisala v uvodu. Delo je pravzaprav avtoričina predelana doktorska disertacija, ki je bila v letu 2015 nagrajena s prvo nagrado XIII. natečaja Urada Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu za najboljša diplomatska, magistrska in doktorska dela s področja zamejstva in izseljenstva. K obravnavi zgodovinske osebnosti jo je spodbudil mentor dr. Matjaž Klemenčič, ki je za omenjeno knjigo napisal tudi predgovor, recenziji pa sta prispevala dr. Tomaž Hladnik in dr. Bogdan Kolar.

O škofu in misijonarju Ireneju Frideriku Baragi je sicer izšlo že kar nekaj del, vendar nobeno doslej ni obravnavalo Baragovega življenja in dela interdisciplinarno, ki sta se odrazila na kulturnem in gospodarskem napredku dveh indijanskih plemen – Otava in Očipva, in sicer na področju Michigana, Minnesote in Wisconsin. Avtorica v pričujoči monografiji pregledno obravnava tako zgodovinske kot tudi kulturne, sociološke, etnološke, geografske, politične, pa tudi literarne vidike misijonskega delovanja

škofa Barage. Monografija predstavlja škofove zasluge za širjenje krščanstva in pismenosti med plemenoma Otava in Očipva, kar je prispevalo k njunemu kulturnemu in gospodarskemu razvoju. Njihov napredek je bil tudi razlog, da vlada ZDA kljub Zakonu o izselitvi Indijancev iz leta 1830 večjega dela teh dveh indijanskih plemen ni izselila zahodno od reke Misisipi, kot je bilo predvideno. Monografija je plod izredno bogatega raziskovanja in analize gradiva, predvsem arhivskega. Poleg temeljne literature je avtorica raziskovala tudi Baragov arhiv v Stični v Muzeju krščanstva na Slovenskem, Arhiv dunajske nadškofije, Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Arhiv Republike Slovenije ter spletni arhiv Library of Congress v Washingtonu in nadškofijski arhiv v Marquettu. Kot temeljni vir proučevanja Baragovega misijonskega dela med Otavci in Očipveji ter njegovih naslednikov je uporabila misijonska pisma, ki jih je Leopoldinina ustanova na Dunaju v nemščini objavljala v *Poročilih*, ki so izhajala v letih 1831–1913. Markovičeva tako predstavi tudi zgodovino in delovanje te ustanove, ki je delovala v okviru Habsburške monarhije v podporo ameriškim misijonom. Hkrati se obravnava v tem delu posveča tudi delovanju predhodnic Leopoldinine ustanove v Franciji in Nemčiji. Finančne podpore te ustanove so bili poleg drugih misijonarjev deležni tudi slovenski duhovniki. Tako se je avtorica poglobljeno lotila popisa dejavnosti tudi le-teh vse do dvajsetih let 20. stoletja.

Avtorica je na več kot 400 straneh delo vsebinsko razdelila v štiri večja poglavja s podpoglavji. V njih obravnava ozemeljski in ekonomski razvoj

Združenih držav Amerike v 19. stoletju ter v okviru tega odnos ameriških oblasti do indijanskih plemen. Sledi življenjepis Ireneja Friderika Barage, ki je kot misijonar deloval v ZDA, pri čemer osvetli tudi delovanje Leopoldinine ustanove in položaj katoliške Cerkev v ZDA v 19. stoletju. Nato se osredotoči na sam razvoj indijanskih plemen Otava in Očipva ter vpliv misijonskega delovanja na njihovo usodo. V zadnjem, krajšem poglavju so predstavljeni odmevi Baragovega delovanja in prav tako delovanja njegovih sodelavcev na Slovenskem.

ZDA so se zlasti na začetku 19. stoletja širile na zahodni del Severne Amerike, kar je imelo drastične posledice za tamkaj živeče Indijance, ki so bili nepovezani in medsebojno sprti, kar je bila le olajševalna okoliščina za ameriške oblasti pri preseljevanju. Vse krivice, ki so se godile indijanskim plemenom, pa izhajajo iz načrta ameriškega predsednika Thomasa Jeffersona, ki je podpiral mnenje, da je treba Indijance, ki se kakor koli upirajo akulturaciji, prisilno izseliti iz njihovih domov in jih tako preseliti zahodno od reke Missisipi. Markovičeva je v svoji razpravi ugotovila, da pa se z zakonom iz leta 1830 pod predsedovanjem Andrewa Jacksona vsi kongresniki niso strinjali s krivicami, ki so se godile Indijancem, saj je šlo pravzaprav za etnično čiščenje le-teh. Prav tu pa je bilo ključno misijonsko delovanje škofa Barage, in sicer v letih 1831–1868, ko je med Otavci in Očipvejci širil krščanstvo ter jih opismenjeval, zaradi česar jih niso preselili z že omenjenih območij. V tem delu se je avtorica osredotočila tudi na samega škofa Barago. Pri tem nazoru predstavi že vse do zdaj raziskano

in napisano o škofu, nato tudi sama predstavi njegovo življenje od mladosti do kaplanovanja in odhoda v ZDA, pri čemer je osvetlila njegovo življenje ter vlogo, ki jo je kot misijonar imel med Indijanci. Zaradi svojega delovanja, pokrival je namreč območje jezera Lake Superior, severozahodno območje jezera Lake Michigan in del območja Lake Huron, kjer so prebivali Indijanci, je bil v Evropi in ZDA poimenovan »indijanski škof«. Da bi dvignil pismenost Indijancev na višjo raven, je škof Irenej Friderik Baraga napisal celo slovnico in slovar očipvejskega jezika. Avtorica pa se v svojem delu osredotoči tudi na delovanje Baragovih naslednikov – Slovencev, predvsem misijonarjev Franca Pirca in Jožefa Frančiška Buha, ki so delovali tudi med drugimi izseljenci, prav tako Slovenci.

Ob koncu monografije avtorica poda vpogled v literarna dela slovenskih misijonarjev, s katerimi so evropsko in slovensko javnost seznanjali z indijansko kulturo. Tako pričujoča monografija z multidisciplinarnim pristopom k obravnavi podaja nov, svež prispevek k vedenju, ne samo o Baragovem življenju in njegovem delovanju v misijonski službi, temveč tudi k vedenju o indijanskih plemenih, Leopoldinini ustanovi, ki je misijonarje finančno podpirala, zgodovini ZDA, ter vedenju o Indijancih, njihovi kulturi in usodi.

Aleksandra Gačić

**BOŽO GRAFENAUER: ZGODBE
IZ IZGNANSTVA V SRBIJO IN
BOJEV NA SREMSKI FRONTI.**

Izdal in založil Etno servis, Zavod za raziskovalne, izobraževalne in promocijske dejavnosti Ljubljana s podporo Klubov koroških Slovencev Maribor in Ljubljana – Maribor 2018, 203 str.

Na slovenskih knjižnih policah se je konec januarja letos pojavila nova, zanimiva in sporočilno prepričljiva knjiga **dr. Boža Grafenauerja** z naslovom *Zgodbe iz izgnanstva in bojev na Sremski fronti*. Spremno besedo sta prispevala dva ugledna slovenska zgodovinarja in plodna raziskovalca novejših slovenske narodne zgodovine **dr. Dušan Nečak** in **dr. Marjan Žnidarič**, lektor pa je bil prof. Ivan Žigart. Dr. Dušan Nečak je med drugim izpostavil, da »ni čudno, da je prav v času druge svetovne vojne stopilo v veljavo mednarodno humanitarno pravo. Prav v vojnem času in v času vojaških spopadov sploh so namreč najbolj pogosto kršene človekove pravice, kot so umori, poboji, mučenja, etnična čiščenja in posilstva«. Zelo ilustrativno je poudaril, da sta vojna in njene posledice »največje zlo, ki ga človek lahko stori sočloveku. In človek je ustvarjalec zla, ne orožje. Zato tudi pravične vojne ni, je samo pravična obramba zoper tistega, ki je vojno sprožil in vodil. Slovenci sodimo k sreči k tistim narodom, ki vojn nikoli nismo spodbujali in ne začenjali. Na žalost pa smo se bili nemalokrat prisiljeni vojevati za svoj obstanek: takšnih, ki so nas želeli izničiti ali nam kratiti pravico samostojnega bivanja na lastni zemlji, ni bilo malo. Tudi v drugi svetovni vojni je bilo tako«. Dr. Marjan Žnidarič, odličen

poznavalec dogajanja v okupirani slovenski Štajerski, pa je v svoji spremni besedi vnovič argumentirano izpostavil nesporno zgodovinsko resnico, da so leta 1941 okupatorji slovenski narod obsodili na fizično uničenje. Nacistični načrt o uničenju slovenskega naroda kot etnične skupnosti, je imel tri bistvene elemente: množični izgon, načrtno in množično naseljevanje Nemcev ter popolno ponemčenje vseh tistih prebivalcev zasedenih slovenskih pokrajin, ki naj bi začasno še ostali doma. »Množično izganjanje slovenskega prebivalstva so imeli nacisti celo za pogoj, brez katerega raznarodovalnega dela sploh ne bi bilo mogoče opraviti. Zato so pri izganjanju in deportacijah Slovencev vztrajali tudi takrat, ko so jih v drugih deželah že določili za čas po vojni«, je še poudaril dr. Marjan Žnidarič in dodal, da so« daleč od doma in domovine slovenski izgnanci živeli raztreseni po številnih deželah Evrope, od južne Srbije do severne Nemčije. V prvem in drugem valu deportacij v času od 6. junija do 2. septembra 1941 so bili Slovenci izgnani v Srbijo, Bosno in na Hrvaško. Pri tem pa se je zgodilo nekaj, česar nacisti niso predvideli. Enako zaslužnjeni narodi so izgnane Slovence humano in prijateljsko sprejeli ter jim tovariško ponudili roko v pomoč«.

Novih knjižnih del na to tematiko je bilo v zadnjih letih relativno malo ali skoraj nič, zato je najnovejše delo prof. dr. Boža Grafenauerja, ki po stroki ni zgodovinar, temveč pravnik, toliko dragocenejše. Da je večer peresa, potrjujejo številne knjige, ki jih je napisal s področja ustavnega prava, javne uprave, upravnega prava in lokalne samouprave kot profesor Pravne fakultete

v Mariboru in tudi kot minister za lokalno samoupravo v Drnovškovi vladi med leti 1997–2000. Tokrat se je lotil dela na zgodovinsko tematiko in treba je zapisati, da je posebnost njegovega prispevka v zakladnico slovenskega zgodovinopisja pristop k delu, ki je očitno temeljil na kompleksni in celoviti analizi izgonov Slovencev med drugo svetovno vojno po okupaciji in razkosanju jugoslovanske Slovenije aprila 1941. Tekoča pripoved in rdeča nit knjige je zgrajena na usodi lastne družine. Med številnimi izgnanimi zavednimi slovenskimi družinami v Srbijo je bila namreč tudi družina Ludvika Grafenauerja, koroškega Slovenca, rojenega v kmečki družini v Blačah v Ziljski dolini (po domače »pri Klepu«). Kot mladenič je moral ob izgubljenem koroškem plebiscitu leta 1920 zapustiti rodno Ziljsko dolino. Po šolanju na učiteljskišči v Velikovcu in v Mariboru je štirinajst let poučeval v Šentanelu nad Prevaljami, od koder se je družina Grafenauer leta 1939 preselila na slovensko Štajersko. V Framu je Ludvik Grafenauer postal upravitelj tamkajšnje osnovne šole in je pomembno soblikoval utrip kraja in okolice. Avtor knjige je vse to spretno vtkal v vsebino dela, v katerem so v ospredju usode družinskih članov Grafenauerjevih: Ludvika, Marije, roj. Sonjak, Danice, por. Vrbnjak, Ludvika Grafenauerja ml. in Zdravka. Drobci njihovega doživljanja vojne in izgnanstva se berljivo iskrijo in ponujajo zelo preprosto sliko tega za Slovence krutega časa. Ob imenovanih je dodanih še nekaj zapisov o širši družini in njenih članih, in sicer o družini Sonjak iz Jamnice, iz katere izhaja Marija Grafenauer, in o družini Valentina Grafenauerja, Ludvikovega

brata, ki je po plebiscitu leta 1920 prav tako moral zapustiti rodno Koroško. Naključje je hotelo, da jih je usoda izgnanstva v Srbiji vnovič povežala in da so delili nesrečo slovenskih izgnancev v Srbijo. Avtor je knjigo razdelil na tri smiselno in vsebinsko zaokrožene dele. V prvem delu je obdelal in predstavil razmere pred okupacijo na slovenskem Štajerskem in na območju Frama vse do odhoda Grafenauerjeve družine v izgnanstvo v Srbijo. V drugem, osrednjem in najobširnejšem delu pa je celovito obdelal šteti transport slovenskih izgnancev in njegovo pot iz Maribora do Srbije. V tem poglavju piše o sprejemu naših izgnancev v Srbiji in poudarja, da so bili lepo sprejeti. Analizira in piše o življenju v vasi Venčane v letu 1941, o povezanosti slovenskih izgnancev in katoliških duhovnikov v Šumadiji, o napadu Kosmajskega odreda na Nedićeve žandarje v vasi Venčane 8. 10. 1941, o poštnih zvezah in povezavah z Beogradom in o pomoči brata Valentina (Zdravka) družini Ludvika Grafenauerja, ki jim je občutno olajšala bivanje v izgnanstvu. Avtor ne zaobide niti sodelovanja in vloge mnogih izgnancev v upor proti okupatorju in ocenjuje, da se večina teh ni nikoli več vrnila na svoja ognjišča. Obema poglavjema je dodan izjemno obsežen seznam uporabljenih virov in literature. Zdi se mi primerno izpostaviti avtorjevo odločitev, da po temeljitem lastnem premisleku in analizi nabora ugotovitev iz virov, literature in pričevanj izlušči pomembnejše drobce in jih ilustrativno kompleksno predstavi bralcem. Avtor se pri tem ni naslonil zgolj na razpoložljivo literaturo in na arhivske vire, pač pa se je podal tudi na teren, v kraje, kjer so člani družine Gra-

fenauer preživljali vojna leta v izgnanstvu. Bil je v mnogih srbskih arhivih in muzejih in zbiral podatke, srečal se je z ljudmi v Šumadiji iz okraja Lazarevac, prisluhnil je njihovi pripovedi, zgodbam in usodam, ki so jih delili s slovenskimi izgnanci. Takšen pristop mu je omogočil dovolj raznolik nabor virov, na osnovi katerih je popisal usode Grafenauerjevih, skozi katere vnovič podoživljamo tragedijo izgonov ljudi z domačih ognjišč. Imel je srečo, da je našel veliko spominskih zapisov očeta in da je ta gradiva po študiju primerno obdelal in jih umestil v čas, na katerega se nanašajo. Vidi se, da ni zgolj nekritično povzemal spominov, pač pa je zapisane spomine primerjal z drugimi viri in s strokovno literaturo. Kot dober pravnik in upokojeni univerzitetni učitelj na mariborski Pravni fakulteti je znal poiskati srednjo pot do čim bolj objektivne resnice, upoštevajoč načela materialne resnice in proste presoje dokazov. Zapisanemu zato ni kaj očitati. Morda bodo bolj zahtevni bralci pogrešali nekaj več sistematičnosti.

Tretji del knjige, ki se mi zdi za bralce celo nekoliko bolj zanimiv od prvih dveh, je posvečen dogodkom na Sremski fronti. To izpostavljam zato, ker o teh silovitih spopadih jugoslovanskih (in tudi slovenskih) partizanskih enot z Nemci v odprti fronti v Sremu še vedno vemo relativno malo. V Grafenauerjevi knjigi je del tega vojaškega spopada, ki je terjal velikanske žrtve zlasti na partizanski strani, opisan v poglavju z naslovom *Tragični dan slovenskih fantov, deklet, mož in žena na Sremski fronti*. Spoznamo nastanek Sremske fronte in njen preboj ter sodelovanje 5. (slovenskega) bataljona v tej vojaški operaciji, ki je že sodila med sklepne operacije

JA za osvoboditev Jugoslavije. Dogodke lahko поблиže spoznavamo skozi pisma in dnevnik Ludvika Grafenauerja, iz katerih veje globoko sporočilo o trpljenju, umiranju in hotenju Slovenk in Slovencev na Sremski fronti. Spomin na tragične usode Slovenk in Slovencev je še vedno preslabo vpet v zgodovinska spoznanja in resnico o tem dogajanju, vključno z operacijo *Zimska nevihta* na ravninah Srema. Ludvik Grafenauer je dnevnik (rokopis s svinčnikom na dveh listih je pisan kot opomnik z navajanjem ključnih besed) pisal med 17. januarjem in 1. aprilom 1945. Osrednja dela dnevnika se nanašata na 17. januar 1945, na »tragični dan, ko so na sremski fronti izgubili življenje številni slovenski borci in borke, in na popis trpljenja v ujetništvu«. Poučno in zanimivo branje, ki bo po mojem globokem prepričanju vzpodbudilo katerega od mlajših zgodovinarjev, da se znanstvenoraziskovalno loti tega poglavja in ga celovito obdeli, vključno z ohranjanjem zgodovinskega spomina na slovenske žrtve Sremske fronte. Dela bo imel dovolj, saj je že Grafenauer izpostavil več kot dovolj odprtih vprašanj in tudi dilem, na katere bo treba objektivno odgovoriti. Že zaradi tega je njegova knjiga dragocen izziv za zgodovinarje, ki lahko marsikaj od zapisanega dodatno osvetlijo in objektivizirajo. Avtor je tudi zelo korektno pripomnil, da bi morala država Slovenija dostojno poskrbeti za grobove in grobišča padlih slovenskih bork in borcev na Sremski fronti, jih evidentirati, urediti in seveda – vzdrževati. Tudi to poglavje zaključuje obsežen seznam uporabljenih pričevanj, virov in literature, celotno besedilo knjige pa je opremljeno z znanstvenim aparatom in s sprotnimi

opombami pod črto. Na koncu je dodano še kazalo osebnih imen. Škoda, da ni tudi stvarnega kazala in povzetka v nemškem ali angleškem jeziku. Ker pa se pisanje v dobršni meri nanaša na dogajanje v Srbiji, ne bi bil odveč še povzetek v srbskem jeziku. Upajmo, da bo te povzetke prinesel ponatis ali celo druga, dopolnjena izdaja.

Avtor je v knjigi objavil veliko dokumentarnega in slikovnega gradiva (morda bi lahko bile nekatere fotografije objavljene tudi v večjem formatu), kar samo še dopolnjuje njeno verodostojnost in bogati njeno sporočilnost. Kljub temu da to ni znanstvena monografija o slovenskih izgnancih in o Sremski fronti, je knjiga koristna osvežitev tovrstnega čtiva in prispevek k spoznavanju drobnih, vsakdanjih tegob in trpljenja slovenskih izgnancev na konkretnem primeru ene od slovenskih družin iz Frama. S knjigo je posta-

vil najlepši spomenik očetu in materi ter mnogim drugim slovenskim družinam v izgnanstvu in tudi na ta način pripomogel k ohranjanju spomina na eno od najtemnejših poglavij slovenske narodne zgodovine. Izgoni zavednih slovenskih družin iz okupirane slovenske Štajerske so bili namreč del obsežnih raznarodovalnih ukrepov, ki so jih izvajali nacisti v času okupacije 1941–1945. Božo Grafenauer je s knjigo pripomogel k uresničevanju besed dr. Marjana Žnidariča, da je za »celovit in objektiven pogled na dogajanja v tistih usodnih časih pomembno poznavanje doživetij vsakega posameznika, družin, zaokroženih skupin in naroda kot celote. Slovenski izgnanci, ki so davnega leta 1941 morali pod prisilo na hitro zapustiti svoje domove, so dokaz, kako kruta in nepravična je vojna«.

Marjan Toš

NAVODILA AVTORJEM PRISPEVKOV ZA ČZN

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Prispevke za ČZN sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. Prispevki, ki jih objavlja ČZN, so v slovenskem jeziku, povzetki v angleškem in nemškem jeziku, sinopsis v angleškem jeziku.
4. V koliko gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (največ 30 vrstic) in sinopsis (največ 6 vrstic).
5. Prispevek mora biti oddan v dvojni obliki: elektronski, združljivi z urejevalniki za okensko okolje, in odtisnjen na papir. Obsega lahko do 60.000 znakov.
6. Za trditve in znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji prispevkov. Prispevki so lektorirani in strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.
7. **Opombe** naj bodo pisane enotno, pod črto, na dnu vsake strani. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo ustaljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšan naslov (ne letnice izdaje) in številko strani.

Prispevki drugih znanstvenih panog (torej nezgodovinski) lahko izjemoma uporabljajo ameriški način citiranja APA (Stavbar 2006: 23) in seznam literature na koncu prispevka.

8. **Citiranje virov in literature** – če je na koncu objavljeno poglavje viri in literatura morajo biti sistematično navedeni vsi viri in literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne vire ipd. V teh sklopih je potrebno gradivo navajati v abecednem vrstnem redu.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številko fascikla ali škatle.

Literatura – monografije – navedemo: ime in priimek avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj in leto izida, str.

Literatura – članek – navedemo: ime in priimek avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko pa še letnik, letnico, številko oz. datum in strani, za zbornik, kraj in leto izida, strani.

9. Priloge (slikovno gradivo, fotografije, zemljevidi ...) bodo natisnjene enobarvno. Skenirane naj bodo v resoluciji 300 dpi (minimalna širina 10 cm) in shranjene v obliki tif ali jpg. Datoteke slikovnega gradiva naj bodo poimenovane v skladu s podnapisi v besedilu (slika 1 ipd.) in priložene v tej obliki osnovni datoteki. Pri podnapisih k slikovnemu gradivu navedemo: zaporedno številko, naslov slike in vir. Naj bodo na ustreznem mestu v besedilu.
10. Vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto ali ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
11. Za prevode povzetkov in sinopsisov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTIONS FOR ČZN (Review for History and Ethnography)

1. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography) is an interdisciplinary review for humanistic and social sciences. It is published by the University of Maribor, Slomškov trg 15 and Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Papers should be submitted to the Editorial Board: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. The articles published in ČZN are in Slovene language, the abstracts are in English and German, the synopses in English.
4. If the contribution is a treatise or an article, then the contribution should have an abstract (of maximum 30 lines) and a synopsis (of maximum 6 lines).
5. The contributions should be submitted in electronic Windows-compatible format and printed on paper. The contributions should not exceed 60,000 characters.
6. The contributions are proofread and peer reviewed with a blind peer review procedure. The authors are responsible for the statements and the scientific correctness of their papers.
7. **Footnotes** should be written unified, under the line on the bottom of each page. In the notes abbreviations should be used and they should be, together with acronyms, explained in the chapter References. With archival sources traditional acronyms for archives, followed by the acronym of the fond or collection, call number or the folder/box number and the number of the archival unit or the name of the document should be used. In references the name of the author, logically abbreviated title (not publishing year) and page number should be cited.

The contribution from other scientific fields (not historical ones) can use the American citation APA (Stavbar 2006: 23) and the reference list at the end of the contribution.

8. **Citation of sources and references** – if there is a chapter Sources and References at the end of a contribution, all the sources and references should be cited systematically (see Footnotes). All the sources, such as archival sources, references, newspapers, oral sources, should be cited separately. Within these groups the materials should be written alphabetically.

Archival sources: the archive, the name of the fond or the collection, if necessary also the number of the folder or of the box should be cited.

References – books should be cited in the following order: Author's name and surname, *Title (and subtitle) in italics*. Publication place and publication year, pages.

References – articles should be cited in the following order: Author's name and surname, title of the article. *Name of the newspaper, review or book of proceedings (in italics)*, for periodicals also volume, year, number or date and pages; for a book of proceedings publication place and publication year, pages.

9. Appendixes (picture materials, photographs, maps...) will be printed monochromatic. They should be scanned in the 300 dpi resolution (min. width 10 cm) and saved in the tif or jpg formats. The picture materials files should be named according to the order they appear in the text (example: slika 1 etc.) and should be added in this format to the basic file. The subtitles for the picture materials should include: consecutive numbers, picture title and source. They should also be put on the right place in the text.
10. Each contribution should have an exact author's address: name and surname, academic or professional title, working place or institution, its address and author's email address.
11. Translations of abstracts and synopses are provided by the Editorial Board.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*
Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru –
University of Maribor and Historical Society of Maribor

Sedež uredništva – *Editorial office*
Univerzitetna knjižnica Maribor
Gospejna 10, 2000 Maribor
e-mail: vlasta.stavbar@um.si
tel. 040 261 333

Prevodi – *Translations*
Mateja Pongrac

Lektoriranje – *Proofreading*
Bojana Samarin

Grafična priprava – *Prepress*
Katarina Visočnik

Naklada – *Circulation*
500 izvodov

Tisk – *Printed by*
Cicero, Begunje, d.o.o.

Letna naročnina za študente in posameznike –
Annual subscription price for students and individuals
21 EUR

Letna naročnina za ustanove – *Annual subscription price for institutions*
25 EUR

Cena posamezne številke – *Single issue*
6,30 EUR

Revijo lahko naročite na sedežu Zgodovinskega društva v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
ali na sedežu uredništva (zupanur@gmail.com) – *You can subscribe*
to the review at the registered seat of the Zgodovinsko društvo v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
or at the editorial office (zupanur@gmail.com)

ISSN 0590-5966

Cena: 12,60 €